STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03539

YUDISHE GESHIKHTE

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די יודישע געשיכטע.

ניי בעאַרבייט

נאָך פּראָפעסאָר **גרעץ**

און אנדערע קוועלען.

מיט א פאָררעדע פון הלל צייטלין.

זעקסטער באַנד.

פון גירוש שפּאניע ביז דער משיח-בעוועגונג.

צווייטע פערבעסערטע אויפלאגע.

פערלאג: ב. שימין, ווארשא.

פערקויף: געזעלש. „צענטראל", ווארשא.

ווארשא. תרע"ג.

אינהאלט:

ערשטעס קאפיטעל: די מאראַנען און זייער עפּאָכע — 3

צווייטעס קעפיטעל: דיך נייער צענטער אין טערקיי — 40

דריטען קאפיטעל: די ליטעראַטור — — — 91

פיערטעס קאפיטעל: יודען אין דער עפּאָכע פון דער אינפאָרמאציע 100

פינפטעס קאפיטעל: די יודען און פוילען — 141

זעקסטעס קאפיטעל: פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט — 185

זיעבעטעס קאפיטעל: דער קאָזאַקען-אויפשטאנד און דער אונטער-גאַנג פון פוילען — — 212

ВАРШАВА 1915

ТИП. Г. ПИМЕНТА И

Я. ШВАБЕ

ШЕРАКОВСКАЯ 4.

די מאראַנען און זייער עפּאָכע

ערשטעס קאפיטעל.

די מאראנען און זייער עפאכע.

אין שפאניען פון מיטעל-אלטער איז די בעפעלקערונג בעשטאנען פון פערשידענע עלעמענטען. דא זענען זיך צונויפגעקומען דריי בעזונדערע רעליגיעס, דריי ראסען, דריי קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פערלויף פון עטליכע דורות האבען די דאזיגע דריי פערשידענע פעלקער און ראסען ווי עס איז זיך צוזאמענגעלעבט, צוזאמען געארבייט און קולטורעל געווירקט איינע אויף די אנדערע, אזוי אז פון אלע מיטעלאלטערישע מלוכות איז שפאניען געוועזען דער איינציגער ליכטיגער פונקט פון קולטור און טאלעראנץ. אבער אט איז געקומען דער פינסטערער קלעריקאליזם, אין דעם שפאנישען המון ערוועקט זיך די אמאליגע חיה, די ליידענשאפטען פון פאלק צישפידען זיך און עס הויבט זיך אן יענע בלוטיגע טראגעדיע, וואס האט זיך אזוי שלעכט געענדיגט סיי פאר יודען, סיי פאר גאנץ שפאניען. אנשטאט קולטורעלער געמיינזאמער ארבייט הויבט זיך אן א בעוועגונג, וואס איהר לאזונג איז געוועזען: איין איינציגע אמונה, איין פאלק און איין הערשענדע קולטור און גייסט פון דער קירכע! אין אנהויב שטרעבט דער קלעריקאליזם נאר צו בעזייטיגען די קריסטליכע עלעמענטען פון דער שעדליכער ווירקונג פון די איבעריגע נאציאנען, שפעטער ווערט ער אויך אגרעסיוו, הויבט אן אנפאלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאך שפעטער הויבט זיך אן אין נאמען פון קריסטענטום יענע בלוט-דורשטיגע שטרעבונג צו הערשאפט און מאכט, וואס האט געבראכט צו דער שרעקליכער טראגעדיע פון די מאראנען, צו די פייערן פון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פון יודען אויף דער גאנצער פירענעאישער האלב-אינזעל.

דער שפאנישער קלעריקאליזם האט זיך גענומען צום אלטען

מיטעל, וואס ס'האבען שוין געהאט אויסגעפרובט די קרייץ-טרעגער, אום מיט געוואלד צו פעראייניגען דאס אלטע פערעקשנ'טע יודישע פאלק מיט דער הייליגער קירכע; טויט אדער שמד! — דאס איז געוועזען דער לאזונג פון די פאנאטישע קלעריקאלען, וואס האבען מיט'ן כח פון שווערד געוואלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע האבען זיי געמוזט זיין אביסעל פארזיכטיג, ווייל זיי האבען מורא געהאט, אז אויב מען וועט צו פיעל אונטערדריקען די מוסולמענער, וועלען די לעצטע מאכען א שחיטה אויף די קריסטען, וואס וואוינען אין די מוסולמענישע לענדער. אבער מיט יודען האט מען נישט געהאט, וואס צו צערעמאניען זיך, און דער אלטער „להרוג ולאבד" האט דא געקענט פייערן זיין נצחון.

דער בעשעפער פון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געוועזען דער פאנאטישער גייסטליכער, פערדינאנד מארטינעץ. א ליידענשאפטליכער פאנאטישער קאטוליק, וואס האט געטרוימט וועגען דעם, אז שפאניען זאל ווערען א פעראייניגטע גאנצע קאטולישע מלוכה, אבגערייניגט פון יודען, מוסולמענער און אפיקורסים, האט ער פון דער קירכען-טריבונע אנגעהויבען אויפהעצען דאס פאלק סיי געגען דער „פאלשער לעהרע" פון יודען, סיי געגען יודען אליין, וואס האבען פערכאפט אגרויסען פלאץ אין מלוכה-לעבען און זענען געווארען א געפעהרליכע קראפט. ער האט גוט געקאנט די פסיכאלאגיע פון המון, געוואוסט זיין שטימונג און ווען ער האט געפרעדיגט צו האסען די יודען, טרייבען און בעליידיגען זיי, ברענען זייערע שוהלען און בכלל מאכען פאר זיי דאס לעבען אונערטרעגליך, האט ער גוט געוואוסט, אז זיינע ווערטער וועלען געפינען אויערן צווישען פאנאטישען פעבעל. זיין געפעהרליכע אגיטאציע האט מארטינעץ אנגעהויבען נאך פאר'ן קאסטילישען קעניג הענריך II. די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע אין סעווילא, איינער פון די גרעסטע צענטרען פאר די שפאנישע יודען, האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג אויף דער אגיטאציע און דער קעניג האט מארטינעץ'ען פערבאטען צו האלטען זיינע פייערדיגע העץ-רעדעס (1378). מיט עטליכע יאהר שפעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען זיך צו בעקלאגען אויף דער געפעהרליכער אגיטאציע פון דעם פאנאטישען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פערפיהרט געווארען א פראצעס. דעם געריכט האט מארטינעץ, וואס האט זיך געשטיצט אויף א געהיימער קלעריקאלישער ליגע, אבגעענטפערט, אז ער וועט אויך ווי-

מער טאן, ווי ער האט ביז יעצט געטאן, ווייל זיינע מעשים זענען נאר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאהאן האט געפיהרט א צוויי־זייטיגע שפיעל: פון איין זייט האט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מאר־טינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאטען איהם, אנצופאלען אויף יודען. דער ארציבישאף אין סעווילא, באראזא, האט שוין געהאנדעלט עהרליכער: ער האט אפען געפאדערט פון מארטינעצ׳ן, אז ער זאל זיך אבזאגען פון זיין מאוסער אגיטאציע און ווען יענער האט דאס ניט געוואלט טאן, האט באראזא איהם ענטזאגט פון זיין שטעל.

באלד אבער איז פאר מארטינעצ׳ן און זיין געהיימער ליגא אנגע־קומען א גוטע צייט. דער קעניג און דער ארציבישאף פון סעווילא זענען כמעט גלייכצייטיג געשטארבען און די אפוטרופסות איבער דעם יונגען קרוין־פרינץ הענריק III האט איבערגענומען די קעניגין לעאנארא, א פרומע קאטוליקין, ביי וועלכער מארטינעץ איז פריהער געווען דער הויז־גלח. דער ענטזאגטער וויקאריוס האט תיכף צוריק בעקומען אלע זיינע רעכטען, אנגעהויבען ארביימען פראנק און פריי און צושיקט א צירקולאר צו די גלחים פון דער סעווילער יעפארכיע, אז זיי זאלען חרוב מאכען די יודישע שוהלען ביז׳ן גרונד. אין מארט 1391 האט ער פאר א גרויסען עולם אין מיטען גאס געהאלטען א פייערדיגע רעדע און פשוט גערופען צו א פאגראם אויף יודען, האפענדיג אז יודען וועלען מוזען זיך שמד׳ען, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האט זיך אלאז געטאן אויף די יודען און עס האט זיך שוין אנ־געהויבען א שרעקליכע הריגה; דאס מאל האבען זיך אבער פאר יודען אנגענומען די בעאמטע פון שטאדט און דער פאגראם איז איינגעשטילט געווארען. איינעגע פון די הויפט־שולדיגע זענען זאגאר בעשטראפט גע־ווארען; אבער מארטינעץ אליין האט ווייטער געפיהרט זיין אגיטאציע און סוף כל סוף זיך דערשלאגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפע־טער האט דער פאגראם אין סעווילא זיך איבערגעחזר׳ט מיט אזא קראפט, אז אבשטעלן איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמארגען זיך צונויפגעלאפען פון אלע עקען שטאדט צום יודישען קווארטאל, איהם אונטערגעצונדען און אנגעהויבען ראבעווען און הרג׳ענען. אנ׳ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאג דער־הרג׳עט געווארען פיעל זענען ארייגעפאלען אין געפענגעניש און דערנאך פער־קויפט געווארען צו די אראבער, די איבריגע האבען איינגעווילינגט צו שמד׳ען זיך, כדי צו ראטעווען דאס לעבען. צווישען די לעצטע איז געווען דון שמואל

אבֿרבֿנאל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי העריך II; ביים שמד'ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעווילא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געווען ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געווען אין גאנג, האט מען זיך שוין געקענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד'ען יודען מיט געוואלט — מען האט שוין געהרג'עט און געראבעוועט פשוט אוים האס און כדי צו פערהאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג'עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד'ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג'עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געווען דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור-איינקעל פון דעם בערוהמטען רא"ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העכער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אויסגעהרג'עט געווארען און נאך גרעסער איז געווען די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט ביישטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אננעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעכאפט אויך אראגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג'עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יודישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודישער הויפט-צענטר פון אראגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשיטצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערזעהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לעבעדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פעסטונג-טורעמס און דערהרג'עט געוואָרען; אנדערע האָבען אין פערצווייפלונג זיך געוואָרפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאמפף; די איבעריגע האָבען פערראַטען זייער אמונה און נאָר נאָר אַ קלײנע צאָהל האָט זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפען. די בלוט-דור-שטיגע פּאָגראָם-מאַכערס האָבען זיך נישט אָבגעשטעלט, זיי זענען גע-גאַנגען ווייטער ביז צום אינזעל מאַיאָרקאַ; דאָ האָבען זיי אַכזריות'דיג געהרג'עט יודען, געראַבעוועט זייער גוטס, חרוב געמאַכט זייערע הייזער און זאָגאר זיך נוקם געווען אָן יענע גוטע קריסטען, וואָס האָבען ביי זיך בעהאַלטען די געראָדפ'טע און געפּלאָגטע.

אין פערלויף פון דריי מאָנאַטען, פון יוני ביז אויגוסט 1391, האָ-בען די שפּאַנישע יודען איבערגעלעבט אַזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האָבען געהאַט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאָהר צוריק אין דייטשלאַנד בעת דעם קרייץ-צוג. נאָר מ'מוז זאָגען, אַז די שפּאַנישע יודען זענען שוין ניט געווען אַזוי פעהיג אויף קדוש-השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאַנד האָבען כמעט אַלע יודען מקריב גע-ווען זייער לעבען און נאָר אַ קלײנע צאָהל האָט לפנים אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אין שפּאַניען איז שוין די צאָהל פון די, וואָס האָ-בען זיך געלאָזען שמד'ען געווען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפּאַנישע יודען זענען מעהרסטענטייל געווען קולטורעל און רייך, ביי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבען שוין גע-ווען שטאַרקער, ווי ביי זייערע אָרימע דערשלאָגענע ברידער אין דייטש-לאַנד, פאַר וועלכע דאָס לעבען איז געווען נישט מעהר, ווי אַ אָבקו-מעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ'ן האַלז, ווען זיי האָט געדראָהט דער באַלדיגער טויט, האָבען זיי איינגעשטימט אָנצונעהמען לפנים דאָס קריסטליכע גלויבען, כדי ביי אַ גוטער געלעגענהייט באַלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אָבות. אַ טייל פון זיי האָ-בען טאַקי אַזוי געטאָן און ווי נאָר עס איז אַריבער די געפאַהר, האָבען זיי פערלאָזען שפּאַניען און זענען אַוועק אין אַנדערע לענדער; אָבער פיעל האָבען קיין מוט נישט געהאַט אָבצוזאָגען זיך פון זייער לעבען און פערמעגען אין דעם לאַנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואַק-סען געוואָרען, און זיי האָבען אָפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בלייבענדיג געהיים געטרייע יודען. אַזויערנאָך איז ענטשטאַנען דאָס מאַ-ראַנענטום, יענע אונגעהערטע לאַנגע פון מענשען, וואָס האָבען געמוזט לפנים ערפילען אַלע קריסטליכע מנהגים און געזעצען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער ־עליגיע און אבהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאנען א בעזונדער קלאס פון אנוסים און דאס האט געבראכט צו שרעקליכע פאלגען סיי פאר די אנוסים אליין, סיי פאר די יודען, וואס זענען נאך אפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואס האבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואלט, נאר דערנאך זענען זיי געווארען שוין באמת געטרייע קריסטען און זאגאר שונאים פון זייערע אייגענע ברידער, וועגען וועלכע זיי האבען פערשפרייט רכילות און בלבולים. אט די נייע קריסטען האבען דורך זייער פערראט פיעל צרות אנגעטאן די געפלאגטע יודען. דער געפעהרליכסטער צווישען די יודישע פעררעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאס, וואס האט ביי'ם שמד'ען זיך אנגענומען דעם נאמען פאאול דע סאנטא מאריא (געבוירען אין 1351-52, געשטארבען אין 1435). ער האט גוט געקאנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אבער דערצו געווען זעהר פראקטיש און האט געהאלטען, אז וויכטיגער פון אלץ אין דער וועלט איז מאכען זיך א קאריערע און לעבען א גוטען טאג. זענענדיג א מענש מיט א אונגעוועהנליכער אייגענליעבע און א הייסען טעמפעראמענט, איז איהם דער בית-המדרש באלד צו ענג געווארען און ער האט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האט זיך ערווארבען א גרויסארטיגען געשפאן מיט פיעל בעדינטע און אנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט”, ד. ה. וועגען ארייננדרינגען אין הויף און דארט בעקומען א שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האבען איהם איבערצייגט, אז אלס יוד וועט ער דאס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאהר, זיין אמונה צו טוישען, וואס ס'האבען איהם באלד נאכגעטאן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען א הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאר איין וועג: ארייננטרעטען אין שטאנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האט דאס געטאן. ער איז אוועק קיין פאריז, ארייננגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאלאגיע. א דאנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאמאלס אן האט ער אנגעהויבען שטייגען אלץ העכער, און לויט דער רעקאמענדאציע פון

קאַרדינאַל דע-לונא, וואָס איז אין יאָהר 1394 אויסגעקליבען געוואָרען אַלס פּויפּסט אונטערן נאָמען בענעדיקט דער 13-ער, האָט פּאַאול פון בורגאָס בעקומען אַ אַריינטריט אין קעניגליכען הויף און שטאַרק נושא חן געווען ביי הענריך III. פּאַאול האָט אָנגעהויבען מיט היץ צו אַגיטירען געגען דער „פאַלשער" יודישער רעליגיע און געפּרובט שריפטליך און מונדליך איבעררעדען פיעל פון די אָנגעזעהענע יודען, זיי זאָלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האָט זיך געווענדעט צום לייב-דאָקטאָר פון קייזערליכען הויף מאיר אַלגואַדעץ און נאָך פיעל אַנדערע יודישע געלעהרטע מיט אַ בריעף און זיך געסטאַרעט זיי צו איבערצייגען, אַז זיי זאָלען פערלאָזען די אמונה פון זייערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האָבען איהם נישט געשוויגען און איהם אָבגעענטפערט אין אַ שאַרפער פּאָלעמיק. איינעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאַט פּאַאול האָט געגעבען דער יודישער דאָקטאָר יהושע לאָרקי, נאָר שפּעטער האָט זיך זיך מתקנא געווען אָן דעם פעררעטער, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוטע קאַריערע' און אַליין אויך אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאָזאָפישער דענקער חסדאי קרשקש איז ארויסגעטרעטען אַלס דרייסטער קעמפפער פאַר דער אמונה פון זיינע עלטערן; ער האָט פערפאַסט אַ פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאָגמאַטען מיט אַ שטאַרקער ליידענשאַפט, זיך גאָרנישט רעכנענדיג מיט דעם פייער, וואָס זיין ווערק קאָן ארויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

אַ שאַרפזיניגע סאַטירע אויף דער טעמא האָט אָנגעשריבען איינער פון די אנוסים, וואָס האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פּראָפיאַט דוראַן, אַ בעוואוסטער דענקער, דאָקטאָר, אַסטראָנאָם און שפּראַך-קענער, וואָס האָט זיך גערופען מיט זיין יודישען נאָמען יצחק בן משה הלוי און האָט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אָננעהמען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאַמען האָט זיך אָבגעשמד'ט זיין חבר דוד באָנגאָזן, און ווי נאָר עס איז אַריבער די ערשטע געפאַהר, האָבען זיי ביידע בעשלאָסען, אַוועקצופאָהרען קיין פּאַלעסטינא און דאָרט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זיי האָבען פריהער איינגעאָרדענט זייערע געשעפטען און דערנאָך איז דוראַן אַוועק אין איינער פון די פּאָרט-שטעדט אין פראַנקרייך, וואו ער האָט אָבגעוואַרט זיין חבר. נאָר ווי גרויס איז געווען זיין ערשטוינונג, ווען ער האָט פון זיין חבר אַ בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אַז אונטער'ן

איינפלוס פון משומד פאאול פון בורגאס האט ער בעשלאסען, צו בלייבען ביי'ם קריסטענטום און ער בעט דוראנ'ען, אז ער זאל אויך דאס זעלבע טאן. דוראן האט דאן אבגעענטפערט זיין חבר מיט א ווערק, וואס האט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער יודישער ליטעראטור, לויט זיין איראניע און גיפטיגער סאטירע. דאס ווערק איז געשריבען אין אזא טאן, גלייך ווי דער מחבר עצה'ט זיינע לעזער, אז זיי זאלען ביי'ם קריסטענטום בלייבען און איז אין אלץ מסכים מיט די פרעריגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך" (זיי נישט, ווי דיינע עלטערן) הייסט דאס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאל צו זיינע לעזער און סטארעט זיך כלומר'שט זיי צו איבערצייגען, אז זייערע עלטערן זענען געווען פערנארישט, אין א פאלשען וועג געגאנגען און די קינדער דארפען שוין קליגער זיין און פערשטעהן די גרויסקייט פון קריסטענטום. אין דעם טאן איז אויסגעהאלטען דאס גאנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך" איז בעהאלטען אזא איידעלע פערמאסקירטע סאטירע, אז די קריסטען האבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאנען די שארפע איראניע און געמיינט, אז דוראן פערטיידיגט באמת דאס קריסטענטום. ערשט שפעטער, ווען זיי האבען זיך געחאפט, אין וואס דא געהט, האבען זיי דאס ווערק פערברענט. „נישט זיי – ווערט דארט שארפזיניג געזאגט, – ווי דיינע עלטערן, וואס האבען פשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גארנישט פערשטאנען, אז גאט איז פיעלפאכיג; וואס האבען פאלש אויסגעטייטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה' אחד", פערשטעהענדיג דאס אין געוועהנליכען זין ... נאר גלויב בעסער, אז גאט איז אי איין און איינציג אי דריי-אייניג, גלויב, אז דריי איז געגליכען צו איינס און איינס צו דריי – א הייליגער אמת, וואס מען קאן איהם נישט בעגרייפען מיט'ן אויער און ארויסרעדען מיט'ן מויל. זיי נישט, ווי דיינע עלטערן, וואס האבען געגלויבט, אז די טבע פון גאט קאן זיך נישט ענדערן אין קיין שום פארם, און אז גאט איז אהן א געשטאלט און אהן א מאס, נאר גלויב בעסער, אז"... און אזוי ווייטער אין דעם זעלבען טאן, אונטער וועלכען עס איז בעהאלטען א שארפע, בייזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה. – דוראן האט אויך אנגעשריבען א פאפולערען פירוש צום „מורה נבוכים" און צום אבן-עזרא, א גראמאטיק, ווי אויך א היסטארישע חראניק וועגען די מיטעלאלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאָך די בלוטיגע געשעהנישען פֿון 1391 איז פֿאַר יודען געקומען אויף אַ קליינע צייט אַ פֿערהעלטנישמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג העניריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געוואָרען, האָט בעשטראָפֿט דעם הויפּט-שולדיגען פֿון די פּאָגראָמען מארטינעץ מיט תפיסה אין מאָנאַסטיר, נאָר אין גיכען האָט ער איהם געמוזט בעפֿרייען, ווייל די מאַסע האָט איהם פֿערגעטערט און געהאַלטען פֿאַר אַ קדוש. העניריך דער דריטער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, שטרענג צו בעשטראָפֿען יעדען, וואָס וועט אָנפֿאַלען אויפֿ'ן לעבען און פֿערמעגען פֿון יודען, און כל זמן העניריך האָט געלעבט האָט די אַגיטאַציע פֿון די יודישע שונאים געמוזט געפֿיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראַהמען, נאָר מיט'ן טויט פֿון דעם קעניג (1407), ווען אָנשטאָט זיין יונגען טראָן-פֿערטרעטער, יאָהאַן דער צווייטער, האָט רעגירט מיט דער מלוכה אַ רעגענט, האָט די רעליגיעזע אַגיטאַציע געגען יודען אָנגענומען אַ שאַרפֿען כאַראַקטער. מיט דער ער-ציהונג פֿון יונגען קעניג האָט זיך פֿערנומען פּאַאול פֿון בורגאָס, דאַמאָלס שוין אַ בישאָף, און דער דאָזיגער רעגענט, וואָס האָט זיך אַרומגע-טראָגען מיט דער אידעע אָבצוטויפֿען אַלע שפּאַנישע יודען, האָט יעצט געקאָנט פֿריי פֿיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פֿריהער פֿון אַלץ האָט ער זיך בעמיהט אָבצורוימען פֿון פּלאַץ דעם קאַסטילישען הויפּט-ראַבינער ר' מאיר אַלגואַדעץ, וואָס האָט געהאַט אַ שטעל אין קעניגליכען הויף און וואָס איז געווען שטאַרק פֿערהאַסט פֿון דעם משומד פּאַאול. צוליעב אַ בלבול אויף די יודען אין סעגאָוויען, אַז זיי האָבען געשענדעט די קירכען-האָסטיע, האָט מען אַרעסטירט דעם רב אַלגואַדעץ און איהם געפּייניגט; דורך שרעקליכע ענוים האָט מען ביי איהם אַרויסבעקומען אַ געצוואונ-גענע הודאה, אַז ער, אַלס לייב-אַרצט, איז שולדיג אין פֿריהצייטיגען טויט פֿון קעניג העניריך און אויפֿ'ן גרונד פֿון די ווערטער האָט מען איהם פֿער'משפט צו אַ מערדערליכען טויט. אַזאַ סוף האָבען אויך געהאַט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאָוויען און אַ דאָרטיגע שוהל איז פֿערוואַנדעלט געוואָרען אין אַ קירכע.

ווען מען איז פּטור געוואָרען פֿון ר' מאיר אַלגואַדעץ און אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואָס זאָל זיך אָננעהמען פֿאַר יודען, האָט די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי בעקומען פֿליגעל. מען האָט, ערשטענס איבערצייגט דעם הויף, אַז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער היינזיכט, וואָס זיי רעדען אָב פֿון יודענטום יענע יודען, וואָס האָבען שוין איינמאָל זיך אָבגעשמד'ט, און דעריבער דאַרף מען נענען

די יודען אָננעהמען די אַלטע מיטלען. אין 1412 איז פערעפענטליכט געוואָרען אַ קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האָבען פערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געוואָרען צו וואוינען נאָר אין בעזונדערע יודישע קווארטאלען; זיי איז פערבאָטען געוואָרען אריבערצוציהען זיך פון איין שטאָדט אין דער צווייטער, בעשעפטיגען זיך מיט פרייע פראָפעסיעס און מעדיצין, האנדלען מיט קריסטען און האלטען קריסטען אלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האָט פערלוירען דאָס רעכט צו האָבען אַ אייגענעם געריכט. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגען אַ ספּעציעלען בגד, אַ לאַנגען, פון דיקען טוך, און אויך אַ ספּעציעלען „יודישען צייכען“ אויף דער הוט. אויך איז יודען פערבאָטען געוואָרען צו טראָגען דעם שפּאַנישען טיטול דאָן, האלטען געוועהר און זאָגאר ראזירען די באָרד. אַ יוד, וואָס וויל עמיגרירען פון קאסטיליען אין אַ אנדער לאַנד ווערט בעשטראָפט דורך קאָנפיסקאציע פון זיין פערמעגען און ער אליין ווערט אַ לייב־אייגענער פון קעניג. דורך די דאָזיגע אכזריות׳דיגע מיטלען האָט מען געוואָלט ברעכען דעם יודישען שטאָלץ און ענדליך זיי צווינגען אריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פאַר די יודען, וואָס זענען נישט געווען פעסט אין זייער אמונה אָדער וואָס האָבען נישט געקאָנט אריבערטראָגען אַזאַ רעכטלאָזע לאַגע, זענען די דאָזיגע מיטלען ווירקליך געווען אַ גרויסע סכנה.

אָבער דערמיט האָט מען זיך נאָך נישט בעגנוגענט און יודען האָט מען געשלעפּט מיט געוואַלט אין די קירכען און זיי געדראָהט מיט טויט. אין שפּאַניען האָט צו יענער צייט געאַרבייט דער צווייטער מאַרטינעץ, דער נייער צורר ישראל ווינצענטי פערער. דער דאָזיגער בייזער מאָנאַך, וואָס איז געווען ארומגערינגעלט מיט אַ סוויטע פון פאַנאַטישע אָנהענגער, האָט געוואַנדערט איבער שפּאַניען, פראַנקרייך און איטאַליען און געפּרעדיגט ווענען תשובה טאָן און ווענען האָס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז אַ סברא, אַז אונטער דער השפּעה פונ׳ם דאָזיגען פאַנאַטישען מאָנאַך האָט פּאַאול פון בורגאָס אייגנעשטימט זיך אָבצושמד׳ען, נאָר יעדענפאַלס איז בעוואוסט, אַז פּאַאול איז געווען זעהר בעפריינדעט מיט פערער׳ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. אַ דאַנק זייער ווירקונג איז ארויס דער עדיקט פון 1412 און זיי האָבען דאָס אויך אָרגאַניזירט די מיסיאָנערישע אגיטאַציע איבער גאַנץ שפּאַניען. ארומגערינגעלט דורך אַ המון פון מאָנאַכען איז פערער געגאַנגען פון שטאָדט צו שטאָדט, מיט אַ קרייץ אין

דער האנד זיך אריינגעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט א הילכינער שטים געפאדערט פון יודען, אז זיי זאלען אננעהמען דאס קריסטענטום. די ליידענשאפטליכע געשרייען פון די פאנאטישע מאנאכען האבען ארויפגעווארפען א פחד אויף אלע. דאס איז שוין געווען נישט קיין פשוטע אגיטאציע, נאר א מין וואקחאנאליע. יודען זענען פערציטערט געווארען, זיי האבען זיך דערמאהנט אן די ערשט-איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעווילא, זיי האבען דערזעהען פאר זיך אומעטום אויפגערייצטע מענגעס קריסטען, וואס שטעהען אנגעגרייט און ווארטען נאר אויף א סיגנאל, אנצוהויבען א נייע שחיטה, און אין פיעל שטעדט האבען יודען מאסענווייז אנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אנוסים האבען זיך מתודה געווען און צוגעזאגט צו ווערן גוטע קאטוליקען. פאר יענער צייט האבען פון נייט זיך אבגעשמד'ט העכער 10 טויזענד יודען און דערמיט זיך געראטעוועט פון פאגראמען, שחיטות און ענוים. נאר דער יודישער שריפטשטעלער פון יענער צייט שלמה אלעמי ווייזט אן, אז אויסער די שרעקליכע צוואנגס-מיטלען איז אין דעם מאסען-שמד געווען שולדיג אויך די אלגעמיינע דעמאראליזאציע. אין זיין „אגרת המוסר" זאגט אלעמי, אז א דאנק דעם טרוקענעם פארמאליזם פון די רבנים פון איין זייט, און די פילאזאפישע חקירות פון דער צווייטער זייט איז פיעל אבגעשוואכט געווארען דאס פשוטע רעליגיעזע געפיהל; די מאראלישע זיטען פון יודען זענען שטארק געפאלען, די נאציאנאלע אחדות איז אבגעשוואכט געווארען; די יודישע עשירים האבען זיך אנגעהויבען שטופען צו דער שפאנישער אריסטאקראטיע, האטש יענע שטויסט זיי אב פון זיך, עס האט זיך ענטוויקעלט צווישען יודען דער חשק צו א גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אזוי שווער געווען אריבערצוטראגען די פלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפות און דערפון האט זיך גענומען דער מאסען-שמד.

דאס זעלבע וואס אין קאסטיליען איז אויך פארגעקומען מיט די יודען אין אראגאניען. אויך דארט האט מען יודען געפייניגט און געפלאגט און אויך דארט האבען עטליכע טויזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אבער דאס אלץ איז נאך פאר די פאנאטישע קאטוליקען ווינציג געווען, זייערע אפעטיטען זענען געווען גרויס און ווען מען האט שוין אויסגעפרובט אלערליי צוואנגס-מיטלען, האט מען זיך גענומען נאך צום אלטען מיטעל פון קאמפראמיטירען דאס יודענטום דורך א עפענטליכע ויכוח מיט די רבנים, און דערנאך פאדערן פון די „בעזיעגטע", אז זיי

זאָלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמד'ען זיך. דעם געדאַנק וועגען אַזאַ עפענטליכען דיספוט האָט געגעבען דער איבערגעטרעטענער משומד יהושע לאָרקי, וועלכער האָט ביים טויפען זיך אָנגענומען דעם נאָמען העראָנימאָ דע סאַנטאַ-פע. דער דאָזיגער געוועזענער קעמפפער פאַר'ן יודענטום איז יעצט געוואָרען אַ הייסער פיינד פון די יודישע אונטערדריקער און ער אַליין האָט זיך פאָרגענומען צו בעווייזען די רבנים דורך ראיות פון דער יודישער ליטעראַטור גופא און אַליין אויך צוזאַמענגעשטעלט דעם גאַנצען פלאַן פון דעם דיספוט. לויט דעם פלאַן האָט מען פריהער געדאַרפט זיך פרובען איבערצייגען די רבנים דורך ראיות פון תלמוד, אַז משיח איז שוין געקומען, נאָר אויב דאָס וועט זיך נישט איינגעבען, דאַן דאַרף מען ערקלערן, אַז דער תלמוד איז אַ געפעהרליך בוך און זיינע אָנהענגער קאָנען אַלזאָ נישט האָבען קיין פלאַץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האָט בענעדיקט דער 13-ער מיט דער הסכמה פון קעניג פונאַנדערגעשיקט צו אַלע בעוואוסטע רבנים און אָנגעזעהענע לייט פון די יודישע געמיינדעס אין אַראַגאָניען אַ איינלאַדונג צו קומען אויף דעם עפענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פאַר ניט קומען האָט מען געדראָהט מיט דער שטרענגסטער שטראָף. די יודישע געמיינדעס האָבען געמוזט פאָלגען און עס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרען קיין טאָרטאָזאַ 22 יודישע דעלעגאַטען, צווישען וועלכע עס האָבען פערנומען דעם הויפּטפלאַץ: ווידאַל בנבנשתי אבן לביא פון סאַראַגאָסאַ, אַ אַריסטאָקראַט, אַרצט און פּאָעט; דער „בעל העקרים“, ר' יוסף אַלבאָ; זכריה הלוי סאַלאַדען פון סאַראַגאָסאַ און אַנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האָט זיך אָנגעהויבען אין פעברואַר 1413 און געדויערט אַ יאָהר מיט 9 מאָנאַטען, פערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פאָרגעקומען זעהר פייערליך. דער פאָרזיצענדער איז מעהרסטענטייל געווען בענעדיקט דער 13-ער, וועלכער איז געווען אַרומגערינגעלט מיט בישאָפען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראַנד-דאַמען; דעם הויפּט-אָנטייל אין די וכוחים האָט גענומען יהושע לאָרקי, וועלכער האָט מיט גרויס היץ זיך געסטאַרעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון קאַטוילישען גלויבען דורך ציטאַטען פון ביבעל און פון דער אגדה. נאָר זיינע יודישע אָפּאָנענטען האָבען איהם גוט אָבגעענטפערט און לייכט צוקלאַפּט זיינע טענות, הגם זיי האָבען זיך געהאַלטען זעהר געלאַסען און ניט געברויכט קיין שאַרפען אויסדרוק געגען יודישען רעגענט. די יודישע דעלעגאַטען האָבען

זיך געהאלטען שטענדיג איינ־יג און בעראטען זיך. נאר איינמאל, זייען עס איז געוועזען א רעד וועגען איינ־יגע צוויי פעלבארע ערטער אין דער אגדה, האבען די מיינונגען זיך צוטיילט: דאס רוב דעלעגאטען, פריוזינגע מענשען, האבען זיך ארויסגעזאגט, אז די אגדה איז נישט קיין הייליגטום און איז פאר יודען קיין פליכט נישט; די מעהר קאנסערוואטיווע, ווי ווידאל און אלבו זענען געבליבען ביי דער מיינונג, אז אויך די אגדה איז פאר יודען הייליג. בענעדיקט האט זיין טאקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאטען יעדעס מאל געביטען. דא איז ער געוועזען ווייך, דא שטרענג, נאר זעהענדיג, אז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען וועט מען בעזיעגען די פערעקשנ׳טע יודען, האט ער געפרובט ווירקען אויף זיי דורך א דעמאנסטראציע: ער האט געהייסען ברענגען פיעל יודען, וואס האבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפען זיך און דא אויפ׳ן ארט אויסגעפיהרט אויף זיי די טויף־צערעמאניע. דערמיט האט דער פויפסט בענעדיקט געוואלט דערמאנען די יודישע דעלעגאטען, אז פיעל יודען זענען שוין אבגעשמד׳ט און אז אויף א העלפט האט דאס יודענטום שוין פערשפיעלט. די דאזיגע סצענע האט אויף די דעלעגאטען געמאכט א שווערען איינדריק און זיי פערשאפט פיעל יסורים, אבער געווירקט אויף זיי האט דאס נישט און זיי זענען געבליבען ביי זייעריגען.

דער דיספוט, וואס האט זיך פערצויגען כמעט צוויי יאהר, האט צום גרויסען בעדויערן פון בענעדיקט און זיינע אנהענגער נישט געבראכט צו די געוואונשטע רעזולטאטען. קיינער פון די רבנים האט זיך נישט אנערקענט פאר בעזיגט און דער צורייצטער פויפסט האט אויסגעגאסען זיין צארן אין א בעזער בולא געגען יודען. אין דער בולא האט ער בעפוהלען: אויסזוכען און פערברענען אלע עקזעמפליארען פון דעם „גאט־לעסטערנדען" תלמוד, ווי אויך אלע פאלעמישע ביכער געגען קריסטענ־טום; איבערלאזען פאר יודען און יעדער שטאדט נאר איין איינציגע שוהל; מיט אלע מיטלען אבזונדערן יודען פון קריסטען; קריסטען זאלען נישט בעדינען יודען זאגאר מיט דער מינדסטער זאך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן ניט ווינציגער פון דריי מאל אין יאהר די מיסיאנערישע דרשות. נאר די דאזיגע אכזריות׳דיגע בעפעהלען איז נישט בעשערט געוועזען דורכגעפיהרט צו ווערן אין לעבען. ווייל באלד נאכדעם האט דער קירכען־קאנגרעס אראבגע־ווארפען בענעדיקטען פון זיין פאסטען און אויסגעקליבען אלס פויפסט מארטין דעם 5־טען, וועלכער האט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פריינדליך

און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל יודען נישט אנריהרען, „ווייל זיי זענען בעשאפען געווארען מיט דעם צלם אלהים און דאס רעשט פון דעם פאלק וועט נאך אמאל זוכה זיין צו גאטס גנאד״. בענעדיקטס פריינד האבען איהם באלד פערלאזען און איינינע פון זיי, ווי יהושע לארקי, זענען געשווינד אראב פון דער סצענע.

נאך די בלוטיגע מאנאטען, וואס די קאסטילישע יודען האבען איבערגעלעבט, איז פאר זיי ווידער געקומען א קליינע צייט פון רוה און פרידען. די קלעריקאלע פארטיי, וואס האט רעגירט מיט'ן לאנד אנשטאט דעם יונגען קעניג, איז בטל געווארען און דער קעניג פון קאסטיליען יאהאן דער צווייטער איז געווארען א זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אנפיהרער פון דער אינערליכער פאליטיק איז געווארען דער ליבעראל אלווארא דעלינא, וואס האט פערשטאנען, ווי ווייט שעדליך עס איז פאר'ן לאנד די קלעריקאלע פאליטיק. ער האט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאטען פון דעם קלעריקאלען טעראר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געווארען, די אינדוסטריעלע געביטען, וואס האבען זיך געפונען אין די הענד פון די יודען, זענען יעצט געפאלען, און די מלוכה=פינאנסען, וואס זענען פריהער געשטאנען אויף א הויכער מדרגה א דאנק די פעהיגקייטען פון די יודישע באנקירען און צינזען=אבקויפער, זענען יעצט זעהר פערפלאנטעט געווארען. דאס האט פערשטאנען די נייע רעגירונג און זי האט בעשלאסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאנד. יודען האבען צוריקבעקומען זייערע רעכטען, די פעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען איינגעלאדען געווארען אנצונעהמען אין ארענדע איינינע רעגירונגס=הכנסות און די יודישע געמיינדעס האבען בעקומען די מעגליכקייט צוריקצושטעלען און איינארדנען זייער זעלבסטפערוואלטונג.

א גרויסען איינפלוס ביים הויף האט בעקומען דער יודישער כלל=טהוער אברהם בנבנישתי, הויפט=ראבינער פון די קאסטילישע יודישע געמיינדעס. ער האט אפיציעל פערוואלטעט מיט אלע יודישע אנגעלעגענהייטען און איז אויך געווען זייער הויפט=ריכטער אין גייסטיגע און ציווילע משפטים. בענוועניסטע האט געהאט פאר זיך א שווערע אויפגאבע. ער האט געדארפט צוריק אויפבויען דאס יודישע געזעלשאפטליכע לעבען, וואס איז צוליעב די פאגראמען און רדיפות רואינירט געווארען. אין פיעל שטעדט איז זאגאר נישט געוועזען קיין שוהל צום דאווענען, ווייל בעת דעם טעראר זענען פיעל שוהלען פערוואנדעלט געווארען אין קירכען. די

קעזעלשאפטליכע דיסציפּלין איז געפאלען, אומעטום האט געהערשט א דעמאראליזאציע און אבגעלאזענקייט. די יודען, וואס האבען אנגעקליבען פיעל עשירות, האבען געלעבט א גוטען טאג און ארויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאסע, ווידער, האט געהונגערט און גוט געליטען. דאס אלץ האט געצוואונגען בנבנשתי׳ן צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, א רבנים-צוזאמענפאהר אין וואליאדאלידא (1432). לויט דער אלטער אויטאנאמיע פון די יודישע געמיינדעס האט מיט יעדער געמיינדע, אדער קהל פערוואלטעט א קאמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואס האט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאטעגאריעס: קאסירער, רעוויזארען א. אז. וו. דאס גייסטליכע קאלעגיום איז בעשטאנען פון רב און דינים. דאס דאזיגע קאלעגיום האט געהאט אלע רעכטען פון א געריכט; אין איהם פלעגען בעטראכט ווערן אלע פראצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פארשטעהער. דער העכסטער פארשטעהער אין דעם קאלעגיום איז געוועזען דער הויפטריכטער אין יענער צייט — אברהם בנבנשתי. אט די אלע פארמען פון זעלבסטפערוואלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געווארען דורכ׳ן צוזאמענפאהר פון די רבנים, נאר עס זענען נאך צוגעגעבען געווארען איינינע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאמענפאהר האט אנגענומען א רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפרייטען דאס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאר א מסירה האט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראפען. יודען, איבערהויפט פרויען, איז פערבאטען געווארען צו געהן אין רייכע קליידער. טראגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט ארויסצורופען קיין קנאה ביי דער ארימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פארטיי האט ניט געקאנט צוזעהען אהן פערדראס, ווי אזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האט דעריבער ווידער אנגעהויבען פיהרען אן אגיטאציע געגען יודען. מיט דער אגיטאציע האבען אנגעפיהרט די זיהן פון משומד פאאול פון בורגאס, צווישען וועלכע איינער, אלפאנס, האט איבערגענומען בירושה פון פאטער די שטעל פון בישאף. אויפ׳ן בעריהמטען באזעלער קירכען-קאנגרעס, וואו אלפאנס איז געוועזען א מיטגליד, האט ער ווידער ערוועקט די יודענפראגע און געפועלט, אז עס זאלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען.
דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט
עווגעניוס IV, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געוועזען אין א ספעציעלער
בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די
קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט
געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי
יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי=בתים און די פאגראם=שטימונג איז
ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער
בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר
בענוצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט,
וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט
דאס געזעץ, אז יודען זאלען ווייטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען
און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געוועזען דער
קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה
אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען
מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען=עמיגראציע פון שפאניען. די
יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען:
פארטוגאליען, דער דרום=טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס
נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון=אפריקא. אין
פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע
דעם 13=טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען
בעקומען א זעלבסט=פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער
הויפט=ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן
און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14=טען יאהר=
הונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע ווערען פערנעהמען די
שטעל פון הויפט=ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען
מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383)
איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן=פערטרע=
טער, זענען געוועזען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצ=
ליכער זוהן יאהאן דע=אוויע און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן
דער 1=טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד
פאר א פרוי. די שוויגער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פון איהר איידעם, דעם קאסטיליִשען קעניג. נאָר אין דער צייט האָט זיך געטראָפען, אז עס איז פריי געוואָרען די שטעל פון פּארטוגאליִשען הויפּט־ראַבינער און אויך דאָ זענען געווען צוויי פּרע־טענדענטען: דאָן־יהודה און דוד נעגראָ, וואָס האָבען פערנומען ווילכטיגע פּאָסטענס אין הויף פון פערשטארבענעם קעניג. די קעניגין לעאָנאָרא האָט געוואָלט דעם ערשטען קאנדידאט און געבעטען איהר איידעם, ער זאָל בעשטימען אלס הויפּט־ראַבינער דאָן־יהודה; דער קעניג האָט שוין אָבער, לויט דער בקשה פון זיין פרוי, געהאט צוגעזאָגט די דאזיגע שטעלע דעם צווייטען קאנדידאט. דאמאלס איז די קעניגין לעאָנאָרא זעהר אויפגעבראכט געוואָרען און ערקלערט איהר איידעם, אז אויב ער קאָן איהר ענטזאגען אין אזא קלייניגקייט, האָט ער מעהר נישט צו רעכנען אויף איהר שטיצע. נאָך פיעל אינטריגעס האָט דער קעניג געמוזט זיך ענטזאגען פון זיין טראָן צוליעב זיין קאָנקורענט, אָבער אויך נאָכדעם איז די יודישע לאגע אין פּארטוגאליען געבליבען גוט. אין דער צייט פון דער פעוויליער שחיטה אין 1391 האָבען יודען דאָרט גע־פונען א בית־מקלט און זאָגאר די אנוסים האָבען דאָ געקאָנט פריי היטען די יודישע אמונה. דער קעניג האָט אזוף אזוי ווייט געשטיצט די יודען, דאָס ווען דער בעריהמטער פערער האָט אהין געוואָלט קומען און פיהרען זיין געפעהרליכע אגיטאציע, האָט דער קעניג איהם געענטפערט, דאָס ער קאָן קומען אָבער נישט אנדערש, ווי מיט א אנגעגליהטער אייזערנער קרוין אויפ'ן קאָפּ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פון די שפּאנישע יודען האָט זיך אויך אָבגערופען אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט. ווי שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פון אלע זייטען האָט מען ערקלערט א מלחמה דאָס יודענטום, האָבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס צו פערשטארקען, און עס איז בעשאפען געוואָרען א שטרעבונג, פון איין זייט אָבצוגרענצען זיך פון דער ארומיגער וועלט און וואָס מעהר צו פערפעסטיגען דאָס יודענטום אלס רעליגיע, און פון דער צווייטער זייט צו ענטוויקלען דאָס יודענטום אלס וועלט־אנשויאונג און בעווייזען, אז די יודישע אמונה שטעהט העכער פון אלע אנדערע.

די בעסטע פערשטעהער פון דער דאזיגער קאָנסערוואטיוו־נאציאָ־נאליסטישער ריכטונג זענען געווען די יודישע פילאָזאָפען פון דיעזער צייט ר' חסדאי קרשקש און ר' יוסף אלבו. דער ערשטער (1340—1410), וואָס האָט פריהער געלעבט אין בארצעלאָנא און דערנאָך אין

סאראגאסא, האט אין דער רבנישער וועלט געשם'ט אלס גרויסער אויטאריטעט, און האט אויך זיך בעטייליגט אין געזעלשאפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין בארצעלאנא, האט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר א שענעם און פעהיגען בחור, וועלכער האט זיך געלאזען בעסער טויטען, איידער אנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאטער האט אין זיין פלוג-בריעף צום פאלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האב אבגעגעבען מיין זוהן אלס קרבן פאר גאט. איך נעהם אן גאטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאלען אזא שענער טאט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האט איהם דאך נישט געשטערט, צו פערטיעפען זיך אין פילאזאפישער ארבייט. אלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אראביש-העברעאישער ליטעראטור האט ר' חסדאי קרעסקאס זיך פארגענומען, איינגאנצען חרוב צומאכען די דאזיגע פעסטונג. דאס האט ער געטאן נישט דערפאר, ווייל ער איז בכלל געוועזען א געגנער פון פילאזאפיע, נאר דערפאר, וואס ער האט געהאלטען, אז אין דער יודישער ליטעראטור זענען אריינגעטראגען געווארען פיעל אנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דארפען זיי אבגעווארפען ווערן. אין זיין טיעפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאזאפישע סיסטעמען, וואס האבען געפרובט צונויפבינדען דאס יודענטום מיט דער גריכישער פילאזאפיע. שריט ביי שריט סטארעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האט צוזאמענגעפארט דאס יודענטום מיט אריסטא און מיט דער וועלט-פילאזאפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אריסטא'ס אנשויאונגען וועגען גאט, וועלט-ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אנשויאונגען. ר' חסדאי האט בכלל נישט געהאלטען מיט יענע יודישע חוקרים, וועלכע האבען געוואלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאזאפיע, און ער בעהויפטעט, אז עס קאנען זיין צווייערליי אמת'ען: א פילאזאפישער און א רעליגיעזער. די אנהענגער פון דער איבערצייגונג האט ר' חסדאי אויפגעווארפען, אז זיי זענען פאלש און צוויי-פנים'דיג (אונעהרליך), ווייל עס קאנען דאך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאך. א מענש, וואס איז מודה, אז די יודישע רעליגיע איז א געטליכע ערשיינונג, — אזא מענש האט שוין גארנישט צו טאן מיט דער וועלט-פילאזאפיע! ווייל אין יודענטום אליין געפינט זיך שוין א גאנץ ארגינעלע וועלט-אנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאן מען שוין קיין גאנצער יוד נישט זיין אזוי, אז א פשרה צווישען יודענטום און דער אלגעמיינער פילאזאפיע קען גע-מאלט זיין נאר אויף אקינסטליכען אופן. אין וואס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאזאפיע פון רמב"ם, בעהויפטעט ר' חסדאי, אז דאס יודענטום פאדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניסען אדער געדאנקען נאר מעשים, א רעאלע ליבע צו גאט; נישט די גייסטיגע פערפאלקאמונג פון מענשען איז דער אידעאל, נאר די מאראלישע. פון די צוויי געבאטען: „אנערקען דיין גאט" און „זאלסט ליבען גאט מיט'ן גאנצען הארצען" קלייבט ר' חסדאי אויס דאס לעצטע. ער געהט ארויס פון דעם שטאנדפונקט, אז גאטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאנצע פעלקער און דורות, נאר אויך איינצעלנע מענשען. אין די מעשים איז דער מענש נישט זעלבסט-שטענדיג, פריי איז ער נאר אין געדאנק — בעקומט ער שכר פאר'ן גוטען ווילען, פאר'ן צופאסען זיינע מעשים צו גאט'ס געזעצען, צו דער השגחה. ר' חסדאי קרעסקאס נעמט אן דאס יודענטום איינגאנצען און פערטיידיגט זאגאר אזעלכע אמונות, וואס שטא-מען נישט פון דער תורה, נאר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל, דאס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר' חסדאי איז אויך געגאנגען זיין תלמיד יוסף אלבא פון מאנרעאל אין אראגאניען (1380 — 1444). אין זיין „עקרים" סטארעט זיך אלבא צו בעווייזען, אז דאס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאציאנאליסטישער פילאזאפיע, נאר אויך פון אלע אנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאנצען קאנסערוואטיזם האט אלבא אבער דאך ארויס-געזאגט דעם דרייסטען געדאנק, אז די אמונה אין משיח איז נאר א היסטאריש-נאציאנאלע מסורה, אבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפרייט די אפאלאגעטישע ליטעראטור, אין וועלכער עס זענען אוועקגעשטעלט געווארען איינע געגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראכט געווארען ראיות, אז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטארען פון אזעלכע ווערק האבען אויסבעהאלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאלגט צו ווערען פון די קאטוילקען. אין איינעם פון די דאזיגע אנאנימע ווערק, אין דער פארם פון א וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אזא אפאריזם: „אין דריי פאלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואסער: שמד-וואסער ביי א יודען; וואסער, וואס פאלט אריין אין ים, און וואסער, וואס שווימט ארויף איבער'ן ווין".

דער דאָזיגער אפאָריזם איז אין יענער עפּאָכע פון געצוואונגענעם שמד געוועזען שטארק פּאָפּולער.

די רבנ'ישע ליטעראטור פון יענער צייט האט פערמאָגט וויכטיגע קרעפטען, צווישען וועלכע עס האט פערנומען דעם הויפט-פּלאץ ר' יצחק בן ששת (ריב"ש, געשטאָרבען אין 1408), וואס איז געוועזען רב אין סאראגאָסאַ און אין וואלענסיא. נאָך דער קאטאסטראָפע פון 1891 האט ער פערלאָזען שפּאניען און זיך בעזעצט אין אלזשיר, וואוהין עס זיינען זיך דאמאָלסט אנגעלאָפען פיעל יודען פון שפּאניען. דער דאָרטיגער סולטאן האט דעם ריב"ש בעשטימט אלס הויפּט-רב פון אלע יודישע קהלות. ווי אין שפּאניען, אַזוי איז דער ריב"ש אויך אין אפריקא געוועזען דער גרעסטער יודישער אויטאָריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פראגען און ער פלעגט אליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די הארבסטע שאלות. נאָך זיין טויט איז אין אלזשיר געוואָרען הויפּט-רב ר' שמעון דוראן און דערנאָך זיין זוהן ר' שלמה. אין שפּאניען האט דאמאלס גע'שמ'ט אלס גאון ר' יצחק קאַנפּאנטען. פון זיין שול זיינען ארויס עטליכע אנגע-זעהענע למדנים; אין דער ליטעראטור איז אָבער פון איהם געבליבען נאָר אַ קליינער ספר — „דרכי התלמוד".

העינריק דער 4-ער (געקעניגט פון 1454 — 74) איז געוועזען דער לעצטער קאסטילישער קעניג, וואס האט זיך נאָך בעצויגען צו יודען מענשליך. ער האט נישט געקוקט אויף די אלע „בולעס" פון פּויפּסט און צוגעלאָזען יודען צו געזעלשאפטליכע און רעגירונגס-שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאָקטוירים; זיין ביישפּיעל האט נאָכגעטאָן די העכערע אריסטאָקראטיע, וועלכע האט זיך נישט גערעכענט מיט דער בולא, וואס האט געדראָהט מיט אַ שטרענגער שטראף און דאָך אָבגעגעבען יודען אין ארענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאָקטוירים. אין 1462 האבען די קאָרטעזען (שררות-ראט אין טאָלעדא) זאָגאר פאָרגעשטעלט דעם קעניג אַ בקשה וועגען פערלייכטערן אייניגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאָס שאדט די אינטערעסען פון די ערד-בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאן האט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פיעל שטעדט, פון וועלכע מען האט זיי פריהער ארויס-געטריבען. די קלעריקאלען האבען אָבער אויך נישט גערוהט; זיי האבען געהיים געפיהרט זייער ענערגישע אגיטאציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאס מאָל האט זיך דאס פייער געטראָגען שוין נישט אויף די יודען, נאָר אויף די קעפּ פון די אנוסים.

די פראגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אן געווען א ברענענדע פאר יודען, סיי פאר קריסטען. די לאגע איז געווען אויסערסט טראגיש; פון די אנוסים האבען זיך געקאנט ראטעווען נאר די, וואס זענען דערנאך איינגאנצען איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די קריסטען און געווארען זאגאר יודישע שונאים, אדער די, וואס האבען אויף שטענדיג פערלאזען שפאניען און עמיגרירט אין אנדערע לענדער. וואס האבען אבער געקאנט טאן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואס זיינען אפיציעל געווען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קוים זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געווארען, האבען זיי געמוזט בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האבען זיי געקענט טאלעראנט זיך בעציהען צו א רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען פערגיסט אזוי פיעל בלוט, אין נאמען פון וועלכער מען האט זיי אליין אזא געוואלט אנגעטאן? די קריסטען האבען געמוזט שפירען, אז די אנוסים זענען זיי נאך געפעהרליכערע שונאים איידער די אפענע יודען און נישט אומזיסט האבען זיי אנגערופען די אנוסים „מאראנען“ ד. ה. פערשטויסענע.

דער געגענזייטיגער האס צווישען די קריסטען און די אנוסים האט געמוזט וואס ווייטער אלץ מעהר פערשטארקט און פערשארפט ווערן, נאר פאר די קריסטען איז קיין סוד נישט געווען, אז די אנוסים זענען טריי זייער יודישער אמונה, אז ווי נאר זיי רייסען זיך ארויס פון דער קירכע און געהען צו זיך א היים, ווערען זיי פאלקאמע יודען, היטען שבת, יום-טוב, גיבען געלד פאר יודישע שולען א. ז. וו. אין דער זעלבער צייט האבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געווען פיל רייכע און געבילדעטע לייט, דאך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעלשאפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאגאר אין דער קירכען-היערארכיע עס זענען געווען פיעל געשמד'טע יודען מיניסטארען, גענעראלען, בישאפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האט אזוי קונציג זיך פערמאסקירט, אז זיי האבען געקאנט געהיים בלייבען ביי זייער יודענטום. נאטירליך, האט די קלעריקאלע פארטיי פערשטאנען, אז די מאראנען זיינען פאר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אנגעווענדעט געגען זיי.

די ערשטע פאלקס-בעוועגונג געגען די מאראנען איז פארגעקומען אין 1449 אין טאלעדא. אונטער דעם איינפלוס פון א גלח'ישער דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאלען דאס הויז פון א רייכען יודען, צוראבירט זיין פערמעגען און דערנאך זיך געלאזט אויף דעם

קווארטאל פון די אנוסים. די לעצטע האבען געפרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, נאר זיינען בעזיעגט געווארען און דער נאך האט מען פיעל פון זיי געהאנגען. נאך א גרעסערער אנפאל איז שפעטער פארגעקומען אין קארדאווא; דארט האבען די קלעריקאלען געגרינדעט א געזעלשאפט מיט'ן נאמען „קריסטליכע ליעבע", וואוהין מען האט נישט ארייגענומען קיינעם פון די מאראנען, זאגאר די היילגעשטעלטע פערזאנען; עס איז דעריבער פארגעקומען, אז די געזעלשאפט האט אמאל איינגעארדענט א פראצעסיע איבער די גאסען, האבען די מאראנען פערמאכט זייערע הייזער און נישט ארויסגעשטעלט קיין ציערונג לכבוד די הייליגע בילדער. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם המון און צום אומגליק האט גראד דאן א קינד פון א מאראנישען הויז אין דער גאס, איבער וועלכער עס איז געגאנגען די פראצעסיע, אויסגעגאסען דורכ'ן פענסטער א ביסעל וואסער. עס האט באלד זיך פערשפרייט א קלאנג, אז דאס האבען יודען אויסגעגאסען עפעס א שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואס איז פונקט געפאלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אנגעצונדענע פאקעלן האט דער צובושעוועטער המון זיך א לאז געטאן אויף די הייזער פון די מאראנען און עס האט זיך אנגעהויבען א שחיטה, וואס האט געדויערט דריי טעג. די אדמיניסטראציע איז נישט אימשטאנד געווען עפעס צו טאן און דער המון האט אהן שטערונג געראבעוועט, געהרג'עט און געשענדעט פרויען. באלד האט זיך דאס פייער פון די פאגראמען פערשפרייט איבער אנדערע שטעדט און אין גיכען האט די עפידעמיע פון מאראנען-שחיטות ארומגעכאפט גאנץ קאסטיליען. פיעל טויזענדער מאראנען זיינען דאן געהרג'עט געווארען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפערם. —

נאך פיעל ערגער איז די לאגע געווארען פון דעם מאמענט, וואס פערדינאנד דער קאטוליק, קעניג פון אראגאניען, און איזאבעלא, קרוין-פרינצעסין פון קאסטיליען, האבען חתונה געהאט און ביידע מלוכות האבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאמענט הויבט זיך אן א נייע עפאכע אין דער שפאנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אראגאנישען דעספאט מיט דער פרומער און פאנאטישער קאסטילישער קעניגין — דאס איז געווען א פאלקאמער נצחון פון פינסטערן קלעריקאליזם. מען דערצעהלט, אז נאך מיידעלווייז האט איזאבעלא צוגעזאגט איהר גייסטליכען ערציהער טארקוועמאדא, אז ווען זי וועט ארויפטרעטען אויפ'ן

טראן, וועט זי איהר גאנץ לעבען אבגעבען, אום אויסצוראטען די אפיקורסים און אונגלויביגע פון שפאניען און זי האט איהר הבטחה ערהרליך ערפילט. כדי צו קעמפפען מיט די מאראנען האבען די קלערי־קאלען שוין זיך נישט בענוגענט מיט די אלטע מיטלען: אנרייצען די פינסטערע מאסען; זיי האבען יעצט געוואלט פיהרען געגען די מאראנען און אונגלויביגע א סיסטעמאטישען קאמפף, כלומרשט אויפ'ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאכט. די קעניגליכע מאכט אין שפאניען איז ביז יעצט געשטאנען אויף דער זייט פון די קלערי־קאלען און זיי איז נאר געבליבען אויסצופועל'ן א הסכמה אויך אין רוים, ביים פויפסט. א דאנק דער ענערגישער אגיטאציע פון די פרומע דאמיניקאנער אין רוים האט דער פויפסט סיקסט IV אין יאהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפאניען א ספעציעלען מין געריכט, וואס זאל משפט'ען די אלע, וועלכע פערדעטען די קאטוילישע רעליגיע, איבערהויפט די מאראנען. די קעניגין האט צוערשט זיך גע־קווייקעלט און נישט געוואלט איינפיהרען דעם דאזיגען שרעקליכען געריכט, וואס האט געדארפט אבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאר עס האט זיך געמאכט א מעשה, אז איינער פון די מארא־נען האט ארויסגעלאזען א בוך געגען קריסטענטום און דאן האט די געדולד פון די קלעריקאלען און דער פרומער קעניגין געפלאצט און עס איז געגרינדעט געווארען (1480) דאס שרעקליכע געריכט אונטער'ן נאמען „נאציאנאלע אינקוויזיציע”.

דאס ערשטע אינקוויזיציאנס־געריכט איז איינגעפיהרט געווארען אין סעווילא. עס האבען זיך אנגעהויבען ארעסטען צווישען די מאראנען, וועלכע מען האט חושד געווען, אז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אלע קריסטען האבען בעקומען א בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואס איז זיי בעקאנט, דען אנדערש וועט מען שטרענג בעשטראפט ווערען. דערנאך איז ארויסגעגעבען געווארען א אינסטרוקציע פון 57 פונקטען, ווי אזוי צו שפיאנירען די אפיקורסים און מאראנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געווארן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאראן, וואס היט אב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאר ווערט געהאפט אין אזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואשען זיך פאר'ן עסען, זאלצען פלייש, אנטאן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט'ן פנים צו מזרח בשעת'ן גאטעס־דיענסט א. אז. וו. אזעלכע מסירות האט די אינקוויזיציע אנגענומען פון יעדען איינציגען

אָהן אַ שום חקירה ודרישה און געהאַלטען זיי בסוד. דער שפּיאָנאַזש איז דעריבער אויסגעוואַקסען ביז אַ שרעקליכער מאָס; די מאַראַנען האָבען זיך פֿעראייניגט מיט זייערע קרובים פֿון דער העכערער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע און בעשלאָסען, צו שטעלען אַ בעוואָפֿענדען ווידערשטאַנד דער אינקוויזיציע. נאָר די דאָזיגע פֿערשווערונג איז ענטדעקט געוואָרען און די מאַראַנען איז נאָר געבליבען צו אַנטלויפֿען פֿון סעווילאַ. פֿיעל מאַראַנען פֿון פֿערשידענע שטעדט זענען ענטלאָפֿען קיין קאַדיקס מיט דער האָפֿנונג, אַז דאָרט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראָפֿט. נאָר די דאָרטיגע מאַכט האָט בעקומען אַ בעפֿעהל, צו פֿערהאַלטען די אַנטלאָפֿענע, וועלכע מען האָט אַרעסטירט געבראַכט קיין סעווילאַ און אָבגעגעבען אין רשות פֿון דער אינקוויזיציע.

באַלד זענען אַלע טורמעס אין סעווילאַ איבערפֿולט געוואָרען מיט אַזעלכע אַרעסטאַנטען. די אומגליקליכע מאַראַנען האָט מען שרעקליך געפּייניגט און געצוואונגען, זיי זאָלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פֿון זייערע קרובים און בעקאַנטע, 6-טען פֿעברואַר 1481 איז ביי אַ פֿייערליכער צערעמאָניע פֿאָרגעקומען דער ערשטער אויטאָ-דע-פֿע (אַקט פֿון גלויבען) אין סעווילאַ: 6 מאַראַנען האָט מען לעבעדיגערהייד פֿערברענט אויפֿ'ן פֿייער. אין עטליכע טעג אַרום איז ערמאָרדעט געוואָרען די צווייטע גרופּע מאַראַנען און דערנאָך זענען די טויט-שטראָפֿען געוואָרען אַלץ אָפֿטער. אין פֿערלויף פֿון צעהן מאָנאַטען זיינען אין סעווילאַ אַליין פֿערברענט געוואָרען דריי הונדערט מאַראַנען, נישט רעכנענדיג די, וואָס זיינען פֿערמשפּ'ט געוואָרען צו אייביגער תפיסה. פֿיעל פֿון זיי זענען געשטאָרבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אַז זיי זענען געווען יודען. דאָס פֿערמעגען פֿון די ערמאָרדעטע איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען לטובת דער רעגירונג און אויף אַזאַ אופֿן איז די רעגירונג געווען פֿעראינטערעסירט, אַז עס זאָלען פֿערמשפּט ווערן צום טויט וואָס מעהר מאַראַנען. אין 1482 האָט די אינקוויזיציע אין סעווילאַ פֿערעפֿענטליכט אַ „אַקט פֿון גנאָד", אין וועלכען עס איז ערקלערט געוואָרען, אַז אַלע מאַראַנען, וואָס וועלן קומען צו אַ בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פֿיעל פֿון די מאַראַנען האָבען נאַאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געווען, אַז זיי זענעןווירקליך ביז יעצט געשטאַנען אין בעציהונגען מיט יודען, אָבער דאָ האָט די אינקוויזיציאָנס-מאַכט פֿון זיי געפֿאָדערט, אַז זיי זאָלען אַרויסגעבען זייערע קרובים און

בעקאנטע, וואס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואס האבען דאס נישט געוואלט טאן, זענען איינגעזעצט געווארען אין תפיסה און אונמענשליך געפייניגט געווארען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געווען אזוי גרויס, אז אפילו דער פויפסט איז אריינגעפאלען אין א שרעק, דערוויסענדיג זיך וועגען די מורא'דיגע עינוים פון די אינקוויזיטארען. ער האט דאן זיך געווענדעט צום שפאנישען קעניג מיט א אנווייזונג, אז מען דארף זיך נים אזוי מערדערליך בעגעהן מיט די מאראנען און דערביי האט דער פויפסט מרמז געווען, אז די אינקוויזיציע ארבייט נישט אזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואס ווערט קאנפיסקירט נאכ'ן טויט פון די מאראנען; אין דער זעלבער צייט האט דער פויפסט אבער בעשטעטיגט נייע זיעבען אינקוויזיטארען פאר שפאניען, צווישען זיי אויך דעם בעריהמטען טארקוועמאדא.

אין אקטאבער 1483 איז דער „אונשטערבליכער“ טארקוועמאדא בעשטימט געווארען אלס „גענעראל־אינקוויזיטאר“ אין שפאניען און פון דעמאלט אן איז די אינקוויזיציע אין שפאניען געווארען נאך פיעל שרעק־ליכער. טארקוועמאדא האט אין זיך פעראייניגט דעם טאלענט פון א געניאלען שפיאן צוזאמען מיט א אונגעוועהנליך דעספאטישען כאראק־טער. ער האט אויסגעארבייט אינסטרוקציעס פאר די אינקוויזיטארען, ענטוויקעלט ארום זיך א גאנצע ארמעע פון שפיאנען און איינגעארדענט א קונציגע נעץ, צו פערכאפען די אומגליקליכע מאראנען. ווער עס איז נאר אריינגעפאלען אין דער נעץ, איז שוין לעבעדיג נישט ארויס. דארט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בעווייזען די שולדיגקייט פון די מאראנען, האט מען די שולד „בעוויזען“ דורך שרעקליכע עינוים. אונטער די שרעקליכע עינוים האבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך ארויסגעגעבען זייערע אייגענע עלטערן און קינדער, אזוי אז יעדער פראצעס האט בעשאפען נאך פיעל אנדערע פראצעסען, און יעדער ארעסט האט געבראכט צו פיעל נייע ארעסטען; טארקוועמאדא האט פערקלענערט די שטראף נאר פאר יענע מאראנען, וועלכע זענען מיט'ן גוטען ווילען אליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערברעכען. די, ווידער, וואס זענען ארעסטירט געווארען דורך די אגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאכט געווארען אין די טורמעס, וואס זענען בעשטאנען פון פינסטערע הויהלען, און אזוי שרעקליך גע־פייניגט געווארען, אז דער טויט איז פאר זיי שוין געווען פיעל ליעבער.

די טויט=שטראף איז בעשטאנען נאר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אויטא דא פע“ אדער „גלויבענס=בעשטעטיגונג“ – nicht lesbar)

די טויט=שטראף איז בעשטאנען נאר אין פערברענען אויפ'ן פייער („אהן בלוט=פערגיסונג“, ווי עס האט בעפוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאר טארקוועמאדא). די מאראנען, וואס האבען אויך פאר'ן טויט נישט געוואלט תשובה טאן, האט מען צוגעבונדען צו א סטויפּ אין מיטען הויפען פייער און לעבעדיגערהייד פערברענט; מיט די, ווידער, וואס האבען פאר'ן טויט יא תשובה געטאן, האט מען געטאן א חסד: זיי האט מען פריהער דערשטיקט און דערנאך פערברענט.

אויסער סעווילא זענען געגרינדעט געווארען אינקוויזיציעס נאך אין אנדערע שטעדט און פון די נייע אינקוויזיטארען האט זיך אויסגעצייכענט פעדרא דע=ארבועס, הויפט=אינקוויזיטאר פון אראגאניען. ער האט בענוצט געגען די מאראנען אזעלכע שרעקליכע מיטלען, אז ער האט ארויסגערופען געגען זיך א אלגעמיינע אויפרעגונג זאגאר צווישען די קריסטען. די אויפגעבראכטע מאראנען האבען געגען איהם געמאכט א פערשווערונג און איינמאל, ווען דע=ארבועס איז געגאנגען איינער אליין אין קירכע אריין מתפלל זיין, זענען אהין אריינגעדרונגען דריי מאראנען און איהם דערשטאכען אויף טויט אין דעם מאמענט, ווען ער האט זיך אראבגעלאזען אויף די קניע פאר'ן אלטאר; די דאזיגע פערשווערונג האט אבער געבראכט נאר דערצו, אז די אינקוויזיציע איז נאך מעהר פערשטארקט געווארען, און די ארעסטירטע פערשווערער זענען געשטארבען מיט א שרעקליכען טויט. די צאהל פון די ארעסטען אין גאנץ אראגאניען האט זיך פערגרעסערט. איינער פון די דאמאלדיגע יודישע מגידים יצחק עראמה, דער „בעל עקדה“, שרייבט: אין גאנץ שפאניען מיט איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פון די הויפענס פייער, אויף וועלכע מען פערברענט די מאראנען. א דריטעל פון זיי איז שוין אומגעקומען אין פייער, א דריטעל איז זיך צולאפען און בעהאלטען זיך אין פערשידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פחד, צוזעהענדיג דאס, וואס קומט=פאר פאר זייערע אויגען“.

טארקוועמאדא האט אבער גוט פערשטאנען, אז ער קאן נאר ברענגען אויפ'ן פייער און פייניגען, נאר נישט איינפלאנצען קיין „ליעבע“ צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאמען פין וועלכער מען האט אבגעטאן אזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראבען דעם ווארצעל, פון וועלכען די מאראנען האבען געצויגען זייער קראפט און מוט, דאס הייסט די יודישע רעליגיע אליין. כדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האט מען אבער פריהער געמוזט פערניכטען

די יודען, דען טארקוועמאדא האט גוט געוואוסט, אז וואס גרעסער עס איז דער דרוק, אלץ שטארקער ווערט דער ווידערשטאנד, און אויב פיעל פון די מאראנען קאנען ניט ביישטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענדיג זיך פאר דעם אכזריות׳דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען, דערפאר ווערט אבער, ווי שטאל און אייזען, שטארק דער כאראקטער פון יענע געצעהלטע מוטיגע מאראנען, וואס האבען בעשלאסען ביי צו קומען אלע יסורים, און פאר זיי וועלען שוין קיין שום אינקוויזיציעס ניט העלפען. די דאזיגע מוטיגע מאראנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געווארען דורך די יודען, וואס האבען אין דער שטיל אונטערגעהאלטען די בעציהונגען מיט זיי, בעזארגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברענגען דעם ווארצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאר איינגעפאלען א טייוולאנישער פלאן: מאכען די רבנים פאר שפיאנען, ד. ה. פערפליכטען זיי, אז זיי זאלען מודיע זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען איינציגען מאראן. דאס איז ווירקליך געווען א שרעקליכער פלאן, פון וועלכען עס איז אונמעגליך געוועזן זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האבען זיך געקאנט העלפען נאר מיט איין זאך: ענטלויפען פון שפאניען. עס האט זיך אנגעהויבען א לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האבען געציטערט, דערשפירענדיג, אז די שלאנג פון דער אינקוויזיציע וועט באלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צייט האט אין שפאניען געלעבט א מענש, אויף וועלכען יודען האבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער איינציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טארקוועמאדא. דאס איז געווען דער בעוואוסטער געלעהרטער און שטאאטס-מאן דון יצחק אבארבאנעל (אדער אבראבאנעל, 1437 — 1508). ער איז געווען א זוהן פון א יודישער אריסטאקראטישער פאמיליע, וואס האט גערעכענט איהר יחוס פון דוד המלך. אין דער יוגענד האט ער זיך ערצויגען אין ליסאבאן, די הויפטשטאדט פון פארטוגאליען, וואו יודען האט זיך פון שטענדיג אן געלעבט פיעל רוהיגער, ווי אין שפאניען. א דאנק זיין גרויסער בילדונג אין יודישקייט און אין וועלטליכע זאכען האט ער געשפיעלט א וויכטיגע ראליע סיי ביי יודען, סיי ביי קריסטען. ער איז געווען א פיעלזייטיגער געלעהרטער, פילאזאף, רעליגיעזער דענקער און צוזאמען דערמיט א אריסטאקראט לויט זיינע מיינונגען און זיין ערציהונג. דער פארטוגאלישער קעניג אלפאנס V האט איהם צוגענומען אין הויף ארייז און

געגעבען א שטעלע אין דער רעגירונג. אברבנאל׳ס הויז איז פון דאן אן געוואָרען א פונקט, וואוהין עס פלעגען זיך צונויפקומען די פאָרשטעהער פון דער בעסטער געזעלשאפט. נאך פלוצלונג, בעת דער טראָן־ענדערונג, האָט איהם א אומגליק געטראָפען: זיין פריינד, דער הערצאָג דע־בראַגאנצא, זעהר א אָנגעזעהענע פערזאָן אין הויף, איז בעשולדיגט געוואָרען אין א פערשווערונג געגען נייעם קעניג יאָהאן II און דערפאר אָבגעגעבען זיין קאפ אויף דער תליה. אזא גורל האָט אויך ערוואַרטעט אברבנאל׳ן און ער איז ענטלאָפען קיין קאסטיליען, איבערלאָזענד אין ליסאבאָן זיין גאנץ פערמעגען, וואס איז קאָנפיסקירט געוואָרען דורכ׳ן קעניג.

בעזעצענדיג זיך אין טאָלעדאָ (1483) האָט אברבנאל זיך גענומען פלייסיג צו זיין ליטעראַרישער ארבייט און ער האָט אָנגעהויבען שרייבען א ווערק, וואס איז שוין לאנג געווען ביי איהם אין קאפ: א פילאָזאָפיש בוך וועגען יודענטום. נאך באלד האָט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פינאנסיעלע פעהיגקייטען פון געוועזענעם פּאָרטוגאליעשען שטאטס־מאן, און אזוי ווי די פינאנסען אין שפאניען זענען דעמאלט געווען זעהר פערפלאָנטערט, האָט מען זיך ניט געדעכענט מיט זיין יודישען שטאם און איהם בעשטימט אלס פערוואלטער פון די מלוכה־הכנסות. אברבנאל האָט פיעל אויפגעהויבען דעם צושטאנד פון די שפאנישע פינאנסען. אין די אכט יאָהר, וואס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפאנישע פינאנסיעלע לאגע געשטאנען אויף א גרויסער הויך. א דאנק דעם האָט שפאניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאנגע מלחמה, וואס זי האָט געפיהרט געגען דער לעצטער פעסטונג פון דער אראבישער הערשאפט אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל, גרענאדא, און אברבנאל׳ן האָט נאך ניט געקענט קומען אין קאפ אריין, אז דער סוף פון דער מלחמה און דער נצחון פון שפאניען וועלען האָבען אזא גרויסע בעדייטונג פאר׳ן שיקזאל פון זיינע ברידער.

ווען גרענאדא האָט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאך א קאמפף פון כמעט אכט הונדערט יאָהר, האָט גאנץ שפאניען דערשפירט א אוננעוועהנליכע התלהבות. די נאציאָנאלע שטימונג אין לאנד האָט זיך פיעל געהויבען, אלע האָבען זיך געפרעהט, דערמאָהנענדיג זיך, אז זיי זענען פטור געוואָרען פון דער לעצטער אראבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאָזיגער פאלקס־התלהבות האָט זיך בענוצט טאָרקוועמאדא, אום איינצופיהרען איין־איינציגע רעליגיע אין דער גאנצער

מלוכה און צו פערניכטען ביז איינעם אלע פרעמדע רעליגיעס. ער האט זיך געסטארעט צו בעווייזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אז די קאטוילישע קירכע וועט נאר דאן קאנען אבהאלטען א פאלקאמען נצחון, ווען אין לאנד וועט נישט זיין קיין איינציגע יודישע שוהל, אז יודען זענען אויסערסט געפעהרליך, בעזונדערס דערמיט, וואס זיי ציהען אב פון דער קאטוילישער קירכע די מאראנען, און ער האט דעריבער געבעטען דעם קעניג, איינמאל פאר אלע מאל פטור צו ווערן פון יודען און ארויסטרייבען זיי פון לאנד. דאס זאל אויך זיין א אויסדריק פון דאנקבארקייט גאט פאר דעם גרויסען שפאנישען נצחון איבער די אראבער. דער קעניג האט ענדליך געפאלגט און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז אלע יודען, וואס וועלען זיך ניט שמד'ען, דארפען פערלאזען שפאניען אין פערלויף פון 4 מאנאטען. די ארויסגעטריבענע ווערט ערלויבט מיטצונעהמען מיט זיך זייער פערמעגען, אויסער גאלד, זילבער און טייערע חפצים, וואס דארפען אבגעגעבען ווערן אין אוצר פון דער מלוכה. יעדען קריסט ווערט שטרענג פערבאטען ארויסצעווייזען שטיצע יודען, אדער אויסבעהאלטען זיי נאך דעם בעשטימטען טערמין.

די איינציגע האפנונג פון יודען איז געבליבען אברבנאל, וועלכער איז צוזאמען מיט דעם אפיציעלען יודישען הויפט־ראבינער אברהם סעניאר אוועק אין הויף און דארט מיט טרערען אין די אויגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זיי זאלען מבטל מאכען די שרעקליכע גזירה. ווייסענדיג, אז א גרויסע ראליע האט דא געשפיעלט די תאוה פון קעניג צום גאלד און זילבער, וואס וועט בלייבען נאך די ארויסגעטריבענע יודען, האבען די יודישע דעפוטאטען פארגעלעגט דעם קעניג א גרויסע סומע געלד און יענער האט שוין געהאט מסכים געווען אבצושאפען דעם ערשטען בעפעהל, אבער דא האט זיך צום קעניג פלוצלונג אריינגעריסען טארקוועמאדא מיט א קרייץ אין די הענד און, ווענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פערקויפט קריסטוס'ן פאר 30 זילבער־שטיק, און איהר ווילט איהם פערקויפען פאר 30 טויזענד! נאט זשע אייך, דא האט איהר איהם — און פערקויפט!" מיט די ווערטער האט דער גרויסער אינקוויזיטאר אוועקגעווארפען דעם קרייץ און ארויסגעלאפען. די דאזיגע סצענע האט גענאכט א שרעקליכען איינדרוק אויף דער פרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האבען בעקומען א קאטעגארישען אבזאג און ענדע אפריל האבען די העראלדען און טראמפעטער מודיע געווען איבער'ן גאנצען לאנד, אז

יודען ווערט געגעבען אַ טערמין ביז דעם 31-טען יולי 1492 (ט׳ אָב) צו פערלאָזען שפאַניען. ווער עס וועט בלייבען נאָך דעם טערמין, דאַרף אָדער געטויפט, אָדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראַגיש איז געווען די לאַגע פון יודען. הונדערטער טויזענדער משפחות האָבען געדאַרפט זיך צושיידען מיט דעם לאַנד, וואו זיי האָבען אָבגעלעבט אַכט הונדערט יאָהר, מיט דער ערד, וואָס זיי האָבען, נישט קוקענדיג אויף אַלע צרות, דאָך הייס געליבט, ווי אַנ׳אמת פאָטערלאַנד. דאָ האָבען יודען אין פערלויף פון אַכט דורות געלעבט און געאַרבייט, געשאַפען און זיך בעטייליגט אין אַלגעמיינעם מלוכה-לעבען; דאָ האָבען זיי אויך געהאַט אַ גייסטיג-נאַציאָנאַלען צענטר; דאָ איז בעשאַפען געוואָרען די יודישע פאָעזיע, פילאָזאָפיע און דער יודישער אַריסטאָקראַטיזם, און מיט דעם אַלעמען האָבען זיי זיך יעצט געדאַרפט שיידען אויף אייביג, זיך לאָזען אין דער וועלט אַריין און דערצו נאָך מאַטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געווען אַזוי קורץ, אַז עס איז אונמעגליך געווען צו טראַכטען וועגען איינאָרדנען די מאַטעריעלע אינטערעסען; דאָס גאַנצע יודישע פערמעגען האָט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפערקויפט, אין בעסטען פאַל האָט מען אוועקגעגעבען אַ שען הויז פאַר אַ אייזעל, אָדער אַ שענעם גאָרטען פאַר עטליכע אַרשין טוך. נית קוקענדיג דערויף, זענען יודען געבליבען פעסט און נית פערלאָרען דעם מוט. נאָר געצעהלטע, צווישען זיי דער אויבענדערמאָנטער ראַבינער אברהם סעניאָר, האָבען זיך אָבגעשמד׳ט און אַרויסגערופען גרויס פרייד אין הויף. אָבער דער גרעסטער טייל יודען האָט זיך נישט בעשלאָסען אויף קיין פעראַט און בעסער גענומען דעם וואַנדער-שטעקען אין האַנד און זיך געלאָזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך אַ נייע היים.

ענדע יולי איז געווען דער לעצטער טאָג פון בעשטימטען טערמין, נאָר מיט יודען האָט מען אַ חסד געטאָן און פערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2-טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאָג, פונקט תשעה באָב, האָבען 300,000 יודען, מענער און פרויען, אַלט און יונג, זקנים און קינדער, פערלאָזען זייער פאָטערלאַנד. אויסער דעם האָבען נאָך פיעל יודען פערלאָזט שפאַניען פאַר׳ן טערמין און דער „מנורת המאור“, רב ר׳ יצחק אַבוהב איז אַוועק אין דער שפיץ פון 50 פאָר-שטעהער פון יודישע קהלות זוכען אַ אָרט פאַר זיי אין פאָרטוגאַליען. עס האָט זיך אָנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואַנדערונג; פאַר׳ן פערלאָזען

שפאניען זענען די פערטריבענע געגאנגען זיך געזעגענען מיט זייערע עלטערן אויף די בית-עלמין'ס און גראנדיעז און שרעקליך איז געווען די דאזיגע סצענע. אין פערלויף פון דריי טעג און דריי נעכט זענען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זייערע פרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פון זייערע עלטערן און אבגעגאסען זיי מיט הייסע טרערן. פיעל האבען אויסגעריסען שטיקער פון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אלס זכר, אדער געשאנקען דאס די איבערגעבליבענע מאראנען. די סצענעס זענען געווען אזוי הארצרייסענד, אז אפילו פיעל קריסטען האבען זיך נישט געקאנט איינהאלטען און געוויינט קוקענדיג. די פער-טריבענע האבען זיך געלאזען, וואוהין די אויגען האבען פערטראגען. א גרויסער טייל האט זיך אוועקגעלאזען קיין נאווארא און איבערהויפט קיין פארטוגאל; איינינע זענען מיט'ן ים אוועק קיין איטאליען, אדער טערקיי און אפריקא; אברבנאל מיט א גרופע עמיגראנטען האבען זיך בעזעצט אין נעאפאל.

טארקוועמאדא האט אין פערלויף פון זיין 14-יעהריגער טעטיגקייט פערברענט אויפ'ן פייער העכער 8000 מאראנען און פיעל טויזענדער אנדערע האט ער אין די טורמעס אויסגעפייניגט; פון יודען איז מען פטור געווארען דורך גירוש און שפעטער האט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאנער און אויך זיי האט מען געגעבען די ברירה: אדער זיך טויפען, אדער פערלאזען דאס לאנד. אין גיכען האבען אבער אלע איינגעזעהען, וואס פאר א אומגליק די אינקוויזיציע איז געווען נישט בלויז פאר די „אונגלויביגע", נאר אויך פאר די שפאניער אליין. א פאלק, וואס איז ערצויגען געווארען אויף אינקוויזיציעס און אכזריות, האט גע-מוזט פערליערען זיין פעהיגקייט צו שאפען און צו לעבען קולטורעל; שפאניען האט פערלוירען אזא נוצליכען האנדעלס-קלאס, ווי יודען, וואס האבען פיעל אויפגעהויבען די שפאנישע אינדוסטריע, און אין גיכען, נישט קוקענדיג אויף די אויסערליכע נצחונות און אויף דער ערוועריבונג פון די רייכסטע קאלאניעס אין אמעריקא נאך קאלומבוס'עס ענטדעקונג — איז שפאניען פערלאזען און פעראָרימט געווארען און האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידעריגער.

אין נאווארא און פארטוגאליען, וואוהין עס האבען זיך א לאז געטאן די יודישע עמיגראנטען, האבען יודען א קליינע צייט געפונען מנוחה. דער אויבענדערמאנטער ר' יצחק אבוהב, וואס האט זיך פאר-געשטעלט פאר'ן פארטוגאלישען קעניג און געבעטען א ארט פאר זיינע

בּרידער, האט אויסגע'פּועל'ט בײם קעניג א ערלויבניש צו בעזעצען זיך אין פּארטוגאליען, פאר א אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאס נאר פּארלויפיג, נישט מעהר, ווי אויף אכט חדשים. מעהר פון דעם טערמין האבען נעקאנט דארט בלײבען נאר די יודישע גרויסע קאפּיטאליסטען און אײניגע האנדווערקער. אין פּארטוגאליען האבען זיך דאן בעזעצט אנ'ערך 120,000 יודישע מגורשים; פיעל האבען זיך בעזעצט אין נאווארא, אבער אויך דארט האבען זײ קײן רוה נישט געפונען. דער שפּאנישער קעניג האט זײ אויך דא פערפאלגט און געבעטען דעם נאווארער קעניג, אז ער זאל בײ זיך נישט דערלאזען קײן יודען. דאן האט מען יודען ווידער פּארגעלעגט: אדער שמד'ען זיך, אדער פערלאזען דאס לאנד. די מאס פון יסורים איז שוין געווען איבערפולט און פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, די איבעריגע האבען גענומען דעם וואנדער=שטעקען און זיך געלאזען ווײטער.

דער פּארטוגאלישער קעניג האט זיך בעצויגען צו יודען נישט בעסער פון דעם שפּאנישען. ער האט זיך מיט יודען בענוצט, ווען ער האט זײ נויטיג געהאט, אבער אין אלגעמײן האט ער זיך בעצויגען צו זײ מיט שנאה. לויט דער פאדערונג פון פויפּסט האט ער געגרינדעט אין פּארטוגאליען א אינקוויזיציאנס=קאמיסיע, אויסצוזוכען די מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון שפּאניען, און אין גיכען האט זיך איהם געמאכט א גוטע געלעגענהײט פטור צו ווערען פון אלע יודען מיט א מאל. צווישען די פערמאטערטע, אויסגעהונגערטע יודישע מגורשים האט זיך אנגעהויבען א עפּידעמיע, וואס האט צוגענומען צעהנדליגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איז געשטארבען ר' יצחק אבוהב) און די פּארטוגא=לער האבען אנגעהויבען זיך בעקלאגען אויפ'ן קעניג, פארוואס ער האט ארײנגעלאזען אין לאנד די „דורך גאט פערשאלטענע" יודען. דאן האט מען די יודען אנגעהויבען אונטערדריקען, אז זײ זאלען וואס גיכער פערלאזען דאס לאנד. מען האט זײ געגעבען שיפען און די אומגליק=ליכע האבען זיך ווײטער געלאזען אין וועג ארײן. נאר דא האבען זיך פאר זײ אנגעהויבען נײע צרות. כדי זײ זאלען נית פערשלעפען מיט זיך די עפּידעמיע, האט מען אומעטום זײ מורא געהאט ארײנצולאזען און זײ האבען געמוזט עטליכע מאנאטען וואנדערן איבער'ן ים, פאהרען פון אײן ארט צום צווײטען, זײן אינגאנצען אין רשות פון די שיפס=קאפּיטאנען און מאטראסען, וואס האבען זײ בעהאנדעלט, ווי שקלאפען, זײ געטוט=שעט מיט הונגער און אפט אויך צוגענומען בײ זײ די פרויען און טעכ=

טער. איינע אזא שיף האט פערבלאנדושעט צום ברעג פון מאלאגא, נאר אהין האט מען זיי נישט געוואלט ארייגלאזען. דאן האט די שיף זיך אבגעשטעלט אויפ'ן ים און לויט'ן בעפעהל פון דארטיגען בישאף פלעגען יעדען טאג קומען אויפ'ן שיף גייסטליכע און אגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואנדערער, אז זיי זאלען זיך שמד'ען. עטליכע טעג האט געדויערט די אגיטאציע; און ווען דער בישאף האט געזעהען, אז עס העלפט נישט, האט ער בעפוילען, נישט ארויסצוגעבען די עמיגראנטען קיין עסען, זאגאר ברויט און וואסער. פינף טעג האט מען זיי אזוי געפייניגט מיט הונגער. פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און הונדערט מענשען האבען ענדליך זיך געשמד'ט, נאר פופציג האבען זיך געהאלטען פעסט ביז צום סוף און זענען איינציגווייז אויסגעשטארבען פון הונגער.

נאך ערגער איז געווען דער גורל פון די יודען, וואס זענען צוליעב מאנגעל אין געלד אדער אנדערע סיבות געבליבען אין פארטוגאליען אויך נאך דעם בעשטימטען טערמין פון אלט מאנאטען. זיי זענען ערקלערט געווארען אלס לייב-אייגענע פון קעניג און צוטיילט געווארען צווישען די הויף-לייט. די קליינע קינדער פון די יודען האט מען אוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאן-טאמאס, כדי דארט זיי צו ערציהען אין קריסטליכען גייסט, נאר די קינדער זענען דארט אומגעקומען פון דעם בייזען קלימאט און פון שלאנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטארבען דער קעניג יאהאן און די מאכט איז איבערגעגאנגען צו עמאנואיל (1495), האבען יודען אנגעהויבען האפען אויף א ישועה. עמאנואיל האט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פרייהייט יענע עמיגראנטען, וואס זענען ערקלערט געווארן פאר שקלאפען; אבער דא איז אונטערגעקומען א פאליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האט שארף געביטען זיין בעציהונג צו יודען. עמאנואיל האט שטארק געוואלט חתונה האבען מיט דער עלטסטער טאכטער פון שפאנישען קעניג, האפענדיג, אז ער וועט אמאל זיין דער יורש פון שפאנישען טראן. פערדינאנד האט דערויף מסכים געווען, נאר געשטעלט א בעדינג, אז עמאנואיל זאל ארויסטרייבען פון זיין לאנד אלע יודען. די כלה אליין האט אויך אנדערש נישט געוואלט מסכים זיין צום שידוך. עמאנואיל האט דערויף איינגעשטימט און דעם 25-טען דעצעמבער 1496 איז ארויס א בעפעהל, אז אין פערלויף פון צעהן מאנאטען דארפען אלע יודען, סיי די איינגעבוירענע, סיי

די אנגעקומענע פון שפאניען, פערלאזען דאס לאנד, אדער זיך שמד'ען. דער קעניג האט זיך פאקטיש זעהר נישט געוואלט שיידען מיט די יודען, וואס זענען געווען זעהר נוצליך פאר'ן לאנד, און ער האט געהאפט, אז אין פערלויף פון די צעהן מאנאטען וועט זיך איהם איינגעבען איבער־צורעדען די יודען, זיי זאלען זיך שמד'ען. ווען ער האט אבער געזעהען, אז דאס געהט נישט, האט ער זיך בעשלאסען אויף א טייוולאנישען פלאן, אום מיט געוואלט אבצושמד'ען אלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האבען יודען זיך אונטערגעאיילט און נאך פאר דעם טערמין זיך געלאזען אין וועג אריין. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם קעניג און ער האט בעפוילען, צו מאכען אנ'אנפאל אויף די יודען אין ליסאבאן, וואס זענען שוין געווען גרייט אין וועג אריין, צוצונעהמען ביי זיי זייערע קינדער יונגער פון 14 יאהר, מיט געוואלט זיי אבשמד'ען און אבגעבען אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאמיליען. דא זענען פארגעקומען שרעק־ליכע סצענעס: פיעל קינדער האט מען ביי די האר געשלעפט אין קירכע אריין און אבגעשמד'ט; די עלטערן זענען, ווי וואהנזיניגע, מיט יללות נאגעלאפען זייערע קינדער; אמייניגע האבען באלד אויפ'ן ארט דערשטאכען פריהער די קינדער און דערנאך זיך אליין; אנדערע האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, אבי נישט צו שיידען זיך מיט די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פארט פון ליסאבאן האבען זיך פערזאמעלט אנ'ערך 20 טויזענד יודען, וואס זענען געווען פארטיג צו פערלאזען דאס גיהנם־לאנד, נאר דא האט מען די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאך ווייטער: מען האט זיי פערהאלטען אזוי לאנג, בין עס איז פאריבער דער לעצטער טערמין, און דאן האט מען זיי ערקלערט, אז אזוי ווי זיי האבען דורכגעלאזען דעם טערמין, זענען זיי שוין יעצט שקלאפען פון קעניג און ער קאן איצט טאן מיט זיי, וואס ער וויל. מען האט זיי פארגעלעגט זיך צו שמד'ען און די, וואס האבען זיך ענטזאגט, האט מען געפייניגט מיט הונגער. נאר ווען דאס האט אויך נישט געהאלפען, האט מען פאר די האר זיי געשלעפט אין דער קירכע אריין. פיעל האבען זיך אויפ'ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואסער געווארפען אדער פון דאך אראבגעשפרונגען, נאר דאס רוב האבען לפנים זיך גע'שמד'ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אנטלויפען פון לאנד. די אנטלאפענע זענען אוועק קיין טערקיי און קיין צפון־אפריקא, אבער נאר א קלייגער טייל פון זיי האט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענען

אויפ׳ן וועג אויסגעשטארבען פון הונגער און מאטערניש, אנדערע זענען אריינגעפאלען אין די הענד פון גזלנים און פערקויפט געווארען פאר שקלאפען.

אט אזוי איז אונטערגעגאנגען דער יודישער קולטורעלער צענטר אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל. און די יללות פון די פערטריבענע און געפייניגטע, צוזאמען מיט די קלאג־ליעדער און קרעכצען פון חורבן, וועלן נאך לאנג, לאנג אפקלינגען אין דער יודישער ליטעראטור און איבערלאזען א טיעפען שפור אין דער פסיכאלאגיע פון׳ם גלות־יוד. אבער דאס יודענטום איז ווידער פערבליבען; דער יודישער גייסטיגער צענטר ווערט אריבערגעטראגען אויף אנ׳אנדער ארט, און דארט ווערט ווייטער געוועבט די אייביגע קייט פון דער נאציאנאלער יודישער קולטור.

צווייטעס קאַפּיטעל.

דער נייער צענטער אין טערקיי.

דאָס אַרויסטרייבען יודען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען איז געווען אַ געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אַלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטער, וואָס האָט זיך אַכט הונדערט יאָהר געהאַלטען אין שפּאַניען, איז איצט געפאַלען און די שפּאַנישע יודען אַליין האָבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואַנדער-שטעקען אין האַנד און זיך לאָזען אין גלות. דאָס האָט געמוזט געברענגען צו וויכטיגע רעזולטאַטען פאַר דער אַלגעמיינער יודישער געשיכטע, און אומעטום, וואו יודען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפּאַנישע יודען, איז געוואָרען אַ יללה און אַ טרויער. זיי האָבען פערשטאַנען ווי געהעריג אָבצושאַצען די רעזולטאַטען פון דעם דאָזיגען שרעקליכען נאַציאָנאַלען אומגליק; אין די אויגען פון אַלע יודען אין דער וועלט זענען די שפּאַנישע ברידער בעטראַכט געוואָרען, ווי די אייעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אַריסטאָקראַטען; לויט דער אַלטער לעגענדע, שטאַמען די שפּאַנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפּאַנישע יודען) האָבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט אַ געוויסען שטאָלץ, פון אויבען אַראָב. איצט האָבען די דאָזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואָנגעלט ווערן און זוכען שוץ ביי זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען איז געבליבען נאָר אַ קליינער טייל; זייער געלד, וואָס זיי האָבען נאָך געהאַט בשעת דעם גירוש, איז אויפ'ן וועג צורונען געוואָרען, און זיי אַליין, דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע דורך

פיעל צרות און ענוים, האבען געמוזט אנקלאפען אין אלע טהירען און פאר זיך אנ׳ארט זוכען.

אין פופציג יאהר ארום נאכ׳ן גירוש בעגעגנען מיר נאך, צווייהט און צושפרייט איבער דער וועלט, וואנדערענדע מאסען און גרופען פון די ארויסגעטריבענע יודען; אבער סוף כל סוף האט דער מעכטיגער לעבענס-ווילען פון יודישען פאלק גובר געווען אלע שטערונגען און אומענשליכע פלאגען. יודען האבען זיך ווי עס איז איינגעארדענט אין אנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור-צענטר, וואס איז חרוב געווארען מיט׳ן גירוש פון די שפאנישע יודען, האט זיך אריבערגעטראגען אויף אנ׳אנדער ארט. די רעשטען פון די פערטריבענע יודען האבען זיך איינגעארדענט אויף די אפעניגער און באלקאנער האלב-אינזלען, אין יעדען לאנד צו ביסלעך; אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אזיאטישע מדינות, וואס האבען דאן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פון דער געטליכער השגחה, האט זיך פונקט געמאכט, אז גראד נישט לאנג פאר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פירענעאישער האלב-אינזעל האט זיך פאר יודען געעפענט א בית-מקלט אין דער נייער מוסולמאנישער מלוכה, וואס האט זיך געגרינדעט אויף דער באלקאנישער האלב-אינזעל. אויף די חורבות פון ביזאנטיען האט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פון די אסמאנען, און ווען די מוסולמאנישע פאהן האט אין 1453 צום ערשטען מאל אויפגעפלאטערט אויף די טויערן פון קאנסטאנטינאפאל, האט זיך אנגעהויבען א נייע עפאכע אויך פאר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפצוברעכען די טויערן פון געטא און צו געבען יודען דאס, וואס עס האט ביי זיי צוגענומען די קריסטליכע וועלט.

תיכף ווי קאנסטאנטינאפאל איז איינגענומען געווארען דורך די טערקען, האט דער סולטאן מאחמעד דער צווייטער ארויסגעפיהרט די יודען אין ביזאנטיען פון זייער רעכטלאזער לאגע. ער האט זיי געגעבען פאלקאמע רעליגיעזע פרייהייט, דאס רעכט צו וואוינען פריי אין אלע שטעדט, איינארדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פיהרען אומעטום האנדעל א. אז. וו. איינער פון די דארטיגע יודען, ר׳ יצחק צרפתי, האט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האט פארגעלעגט זיך צו בעזעצען אין טערקיי. ער האט אין זיין אויפרוף פערגלייכט די געדריקטע יודישע לאגע אין דייטשלאנד מיט דער לאגע אין טערקיי; געגעבען אנצוהערען, אז אין דער צוקונפט איז פאר יודען מעגליך א נאציאנאלע אויפלעבונג אונטער דער שוץ פון די מוסולמאנער. דער אויפרוף האט געמאכט א רושם: איינינע גרופען יודען האבען געפאלגט דעם אויפרוף, זענען געקומען קיין טערקיי און אין קאנסטאנטינאפאל האט זיך צום ערשטען מאל, צוזאמען מיט דער געמיינדע פון די דארטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט א נייע קהלה פון „אשכנזים", אנגעקומענע פון דייטשלאנד, עסטרייך און בעהמען.

די אמת'ע עמיגראציע פון יודען קיין טערקיי האט זיך אבער אנגעהויבען נאך די שרעקליכע יאהרען פון 1492—1498. קאנסטאנטינאפאל און אנדערע שטעדט זענען איבערפולט געווארען פון טויזענדער יודישע מגורשים פון שפאניען און פארטוגאליען. די טערקישע רעגירונג האט זעהר גערן אנגענומען די דאזיגע יודישע עמיגראנטען און מען דערצעהלט, אז דער דעמאלדיגער סולטאן באיאזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען, האט אויסגעשריען: „ווי קאנט איהר זאגען, אז דער שפאנישער קעניג פערדינאנד איז א קלוגער הערשער, ווען ער האט א תל געמאכט פון זיין לאנד און רייך געמאכט אונזערס!" ווירקליך, האבען די געבילדעטע שפאנישע יודען אריינגעבראכט מיט זיך קיין טערקיי פיעל קולטור, פיעל מיטגעהאלפען, אז טערקיי זאל שטארק און רייך ווערן, און אויף אזא אופן האט דאס גע'רודפ'טע יודישע פאלק זיך נוקם געוועזען אן זיינע אונטערדריקער, ווייל פיעל פיעל האט מען יודען געהאט צו פערדאנקען דערמיט, וואס די מוסולמאנישע מלוכה איז אזוי מורא'דיג שטארק געווארן און א לאנגע צייט געהאט א שליטה איבער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקיי האבען זיך ענערגיש גענומען צו אלערליי מסחרים, מלאכות, קונסטווערק און מיליטערישע ארבייט. די ספעציאליסטען-טעכניקער פון די מאראנען האבען אויסגעלערנט די טערקען די פאלקאמענהייטען אין דער קונסט, צו בענוצען זיך מיט געוועהר, און דארט געעפענט פאבריקען אויף אויסצוארבייטען פולווער און הארמאטען, — די זעלבע, מיט וועלכע די טערקען האבען דערנאך געשלאגען די קריסטען אדער זיי אין דער מורא געהאלטען. אין האנדעל און אין אינדוסטריע האבען יודען געהאט פאר זיך שטארקע קאנקורענטען, די גריכען און ארמענער, נאר די טערקישע מלוכה, וואס האט יודען געהאלטען פאר א מעהר כשר'ען

עלעמענט אין פּאָליטישער הינזיכט, האָט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האָבען נאָר געדאַרפֿט צאָהלען אַ געמײַנדע־שטײַער און אַ צינז פֿון יעדען נפש בעזונדער, ווײַטער האָבען זײ געהאַט אַלע רעכטען און פֿרײַהײַטען, אויף וויפֿיעל דאָס איז נאָר מעגליך געווען אין דער מזרח־דעספּאָטישער מלוכה. די מעדיצינישע פּראַקטיק, מיט וועלכער עס האָבען זיך דאַן פֿערנומען די יודען, האָט זײ געעפֿענט דעם וועג אין הויף אַרײַן. אַזוי האָט אין׳ם הויף פֿון סולטאַן סעלים I (1512 — 20) געהאַט אַ אײַנפֿלוס דער לײַב־אַרצט יוסף המון; און דערנאָך זײַן זוהן משה זעהר אַ געבילדעטער אַרצט און קענער פֿון יודישער ליטעראַטור, בײַם סולטאַן סולײַמאַן.

די קלאַנגען וועגען דעם נײַעם יודישען פֿרײַען צענטער אין טערקײַ האָבען אַהין צוגעצויגען אַלץ מעהר עמיגראַנטען. נישט בלויז פֿון שפּאַניען, נאָר אויך פֿון אַנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע׳רודפֿ׳ט געוואָרן. די ערשטע צײַט האָבען די עמיגראַנטען זיך אײַנגעטײַלט אויף בעזונדערע גרופּען און יעדע גרופּע האָט זיך געהיט די שפּראַך פֿון דעם לאַנד, פֿון וואַנען זי איז געקומען, איהרע ספּעציעלע אײַגענשאַפֿטען און מנהגים. די ספרדים האָבען נאָך אַ לאַנגע צײַט גערעדט אויף די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע שפּראַכען, און ווי ס׳ווײַזט אויס, האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ דיאַלעקט, וואָס איז עהנליך צו דעם יעצטיגען שפּאַניאָלישען זשאַרגאָן. אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו עס האָבען אין 16־טען יאָהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האָבען דאַן עקסיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאָהל פֿון די בעזונדערע גרופּען; אַחוץ די דרײַ הויפּט־גרופּען: דאָרטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האָבען נאָך עקסיסטירט פֿיעל קלײנע גרופּען, אָדער קהלות; אויסער קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט די אימיגראַציע פֿיעל פֿערגרעסערט די צאָהל יודען אויך אין אַנדערע שטעדט פֿון דער באַלקאַנישער האַלב־אינזעל, ווי סאַלאָניקי, אַדריאַנאָפּאָל, ניקאָפּאָל און אַנדערע. פֿאַר איהר עקאָנאָמישע אויפֿבליהונג האָט סאַלאָניקי פֿיעל צו פֿערדאַנקען דער אימיגראַציע פֿון די שפּאַנישע יודען.

דער ערשטער אָפֿיציעלער פֿערטרעטער פֿון דער אויטאָנאָמישער יודישער געמײַנדע אין טערקײַ איז געווען דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער רב ר׳ משה קאַפּסאַלי. אַ געבוירענער אין גריכענלאַנד האָט ר׳ משה קאַפּסאַלי שוין פֿערנומען די שטעל פֿון רב אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל נאָך אין יאָהר 1450, אין נאָכדעם ווי די הויפּט־שטאָדט פֿון ביזאַנטיען, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, איז אײַנגענומען געוואָרען דורך די מוסולמאַנער, האָט דער

סולטאַן מאַחמעד דער צווייטער איהם בעשטימט אַלס הויפּט-ראַבינער פון אַלע טערקישע יודען. דאָס איז געווען דער ערשטער חכם-באַשי אין טערקיי און לויט זיין טיטול איז ער געווען גלייך צו דעם מוסולמאַנישען מופטיאַ און קריסטליכען פּאַטריאַרך. זיין טעטיגקייט איז בעשטאַנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאַמלונג פון די מלוכה- און געמיינדע-שטייערן, און דאָס רעכט צו בעשטימען רבנים, פּסק'נען די וויכטיגסטע דיני-תורה און אַרויפלעגען שטראָפען. אַלס גייסטליכער אָנפיהרער פון יודען האָט ר' משה קאַפּסאַלי זיך געהאַלטען ביי די קאָנסערוואַטיווע מיטלען און זיך געסטאַרעט דורך פערשידענע גזירות אָבצוהיטען דאָס יודענטום, אָבער דאָך האָבען זיך געפונען פיעל, וואָס האָבען בעשולדיגט ר' משה קאַפּסאַלי, אַז ער איז נישט גענוג פרום, נישט גענוג אויטאָריטעט אַלס למדן, און זיין גאַנץ לעבען האָט ער געליטען פון פּאַרטיי-אינטריגעס. ער האָט נאָך דערלעבט צו דער צייט, ווען קיין טערקיי האָבען אָנגעהויבען אָנקומען נייע יודישע אימיגראַנטען פון שפּאַניען, און ער האָט גענומען אַ הייסען אָנטייל אין דער איינאָרדנונג פון די דאָזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטאָרבען אַרום 1495).

זיין שטעל-פערטרעטער איז געווען ר' אליהו מזרחי (1495 — 1525), אַ תלמודיסט, מאַטעמאַטיקער און אַסטראָנאָם, וואָס האָט בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער צייט, וואָס ער איז געווען הויפּט-ראַבינער, האָט דער אַריינפלוס פון די אַרויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דערגרייכט די העכסטע שטופע און מזרחי האָט נישט ווינציג אויפגעטאָן פאַר דער איינאָרדנונג פון די דאָזיגע יודען. ער האָט זיך אָבער נישט בעגנוגענט מיט דער מאַטעריעלער שטיצע פון די געליטענע, נאָר זיך אויך געסטאַרעט אויפצוהויבען זייער גייסטיג. דורך עפענטליכע לעקציעס און ספרים האָט ער זיך געסטאַרעט צו פערשפּרייטען צווישען פאָלק תלמוד'ישע, ביבלישע און מאַטעמאַטישע ידיעות און ער האָט אויך פערזענליך אָנגעפיהרט מיט דער וויסענשאַפטליכער אַרבייט אין דער קאָנסטאַנטינאָפּאָלער ישיבה. פון זיינע ספרים איז אַממעהרסטען פּאָפּולער געוואָרען דער פירוש אויף רש"י. האָטש ער איז געווען אין רעליגיעזע ענינים שטרענג-קאָנסערוואַטיוו, האָט ער זיך דאָך בעצויגען זעהר טאָלעראַנט צו אַנדערע און ער האָט אָבגעשאַפט דעם חרם פון איינינע רבנים אויף די ספרדים, וואָס האָבען זיך גע'חבר'ט מיט די קאַראַאימען, געפינענדיג פאַר זעהר געוואונשען, דאָס די יודען מיט די קאַראַאימען זאָלען זיך דערנעהענטערן איינע צו די אַנדערע.

דער עמיגראציאנס־שטראם קיין טערקיי האט אויפגעלעבט אויף א צייט אויך דאס בעטריבטע לאנד פאלעסטינא, וואס איז אין פערלויף פון פיעל דורות פיעל צרות אויסגעשטאנען. אין דער עפאכע פון די קרייץ־צוגען איז פאלעסטינא געווען דער קאמפפס־פלאץ צווישען די מוסולמאנער און קרייץ־טרעגער, און דערנאך – צווישען די פערשידענע שבטים און דינאסטיעס פון די מוסולמאנער גופא. אין 14־טען און 15־טען יאהרהונדערט האט זיך פאלעסטינא געפונען אונטער דער הערשאפט פון די עגיפטישע סולטאנען, אבער פון צייט צו צייט זענען אויף איהר אנגעלאפען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאכט. קיין ירושלים פלעגען פון צייט צו צייט אנקומען פון אייראפא קליינע גרופען יודען, וואס האבען זיך בעמיהט איינצוארדנען דאס לעבען פון דער דארטיגער יודישער קהלה; אבער אזוי ווי די יודען זענען דארט געווען זעהר ווינציג און שוואך, האבען די אלע פראבען קיין ערפאלג נישט געהאט. אין 15־טען יאהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואס גרעסער; דער רב און דאקטאר אליהו פון פערארא, וואס איז געקומען קיין ירושלים אין יאהר 1434 און געווארען דארט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אז די דארטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאנער בשלום און ערנעהרען זיך פון אייניגע מלאכות, איבערהויפט פון זייד־אויסארבייטונגען. די פערגרעסערונג פון דער יודישער בעפעלקערונג אין ירושלים האט אין יענער צייט בעשאפען א לעגענדע, אז יודען האבען אבגעקויפט דעם בארג ציון און דארט אויסגעבויט א שוהל אויפ'ן ארט פון די קריסטליכע הייליגע מקומות; שפעטער האט מען אויך צוגעגעבען, אז יודען האבען כלומר'שט אבגעקויפט אויך דעם קבר פון קריסטוס. די מאנאכען האבען דאן געפועל'ט ביים פויפסט, אז ער זאל ארויסגעבען א בעפעהל פאר די קריסטליכע שיפס־בעזיצער, זיי זאלען נישט אריבערפיהרען קיין יודען פון אייראפא קיין פאלעסטינא, און א לאנגע צייט האבען די יודישע עולי־רגל געמוזט פאהרען קיין פאלעסטינא נאר דורך א געדרעהטען וועג.

נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע הויבט זיך אן פאר פאלעסטינא א נייע עפאכע. מיט פיער יאהר פאר דער קאטאסטראפע האט דער בעוואוסטער רב ר' עובדיה מברטנורה, וואס איז געקומען פון איטאליען קיין ירושלים, געטראפען דארט נאר זיבעציג יודישע פאמיליעס, איבערהויפט אשכנזים (1488). אין דריי יאהר ארום האט די צאהל יודישע פאמיליעס זיך דארט פערגרעסערט ביז 200, און מיט פינף און צוואנציג יאהר נאך שפעטער – ביז 1500. דער דאזיגער שנעלער וואוקס

פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג איז אַרויסגערופֿען געוואָרן דורך דער אימיגראַציע פֿון די שפּאַנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפּיץ פֿון דער ירושלים'ער געמיינדע געשטאַנען ר' עובדיה ברטנורה. זענענדיג הויך געשעצט סיי פֿון די יודען, סיי פֿון די מוסולמאַנער, — האָט ר' עובדיה געבראַכט אין אָרדנונג די פֿערלאָזטע זעלבסט-פֿער-וואַלטונג און געפֿיהרט די למודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פּאָליטישען גורל פֿון סיריען און פּאַלעסטינאַ פֿאָרגעקומען אַ איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאַן סעלים I האָט אַיינגענו-מען די דאָזיגע פּראָווינצען צוזאַמען מיט עגיפּטען אַליין ביי די עגיפּ-טישע סולטאַנען-מאַמעלוקען, און פּאַלעסטינאַ האָט דערפֿון נאָר געקאָנט אויסשפּיעלען. צוליעב די נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע געפֿיהלען האָבען די יודען זיך איבערזעצט פֿון אייראָפּעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפֿעלקערונג אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך אַלץ מעהר פֿערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאַן בעשטאַנען פֿון פֿערשידענאַרטיגע עלעמענטען; אין דער שפּיץ פֿון דער קהלה איז פֿון 1525 געשטאַנען דער בעוואוסטער רב ר' לוי בן חביב, איינער פֿון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואַלט אָבגע-טויפֿט געוואָרען אין פּאָרטוגאַליען און דערנאָך ענטלאָפֿען קיין טערקיי.

אַ בעדייטענדע יודישע קהלה האָט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאָט צפת, אין גליל. אין יאָהר 1521 זענען דאָרט געווען 300 יודי-שע פֿאַמיליעס מיט דריי שוהלען. די יודישע קהלה אין צפת האָט פֿערמאָגט עטליכע אָנגעזעהענע תלמוד'יסטען און בראש פֿון זיי איז געשטאַנען דער ענערגישער רב ר' יעקב בירב (1474 — 1541), וועלכער האָט נאָך דער שפּאַנישער קאַטאַסטראָפֿע אַ לאַנגע צייט געוואוינט אין צפֿון-אַפריקאַ און דערנאָך זיך בעזעצט אין פּאַלעסטינאַ.

דער דאָזיגער ר' יעקב בירב האָט זיך פֿערנומען אויפֿצוטאָן אַ גרויסע זאַך: גרינדען אין פּאַלעסטינא אַ העכערן רבנים-קאָלעגיום, אויפ'ן שטייגער פֿון אַמאָליגען סנהדרין, וואָס זאָל האָבען דאָס רעכט צו לעזען אַלע שווערע רעליגיעזע פֿראַגען און אַרויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אַזעלכע מיטלען האָבען ר' יעקב בירב און זיינע אָנהענגער געוואָלט גרינדען איין אַלגעמיין-יודישען גייסטיגען צענטר אין יודישען פֿאָטערלאַנד. די צפת'ער תלמוד'יסטען האָבען דעם פּלאַן בעשטעטיגט, געגרינדעט אַ דערוויילי-גען רבנים-קאָלעגיום און אויסגעקליבען פֿון זיך אַלס הויפּט-רב ר' יעקב

בירב (1538). נאָכדעם האָבען די צפת'ער רבנים געשיקט אַ בריעף צו די רבנים אין ירושלים, זײ מודיע געװען װעגען דער זאַך און ערקלערט, אַז זײ זענען נאָר אויסען אויפצוהויבען „די געפאַלענע פאָהן פון דער תורה" און בעשאַפען אַזאַ אויטאָריטעטען רבנים-קאָלעגיום, װאָס זאָל האָבען ברײטע פאָלמאַכטען אין רעליגיעזע און אין גײַסטיגע ענינים. אָבער דעם ירושלים'ער רב, ר' לוי בן חביב, און זײַנע אנהענגער האָט שטאַרק פערדראָסען, װאָס ר' יעקב בירב האָט זיך ערלויבט אָהן זײער װיסען און אָהן דער הסכמה פון אַנדערע רבנים אויפצוטאָן אַזאַ זאַך, װאָס האָט אַ אַלגעמײן-יודישע בעדײַטונג, און ר' לוי איז ענערגיש אַרויסגעטרעטען געגען דעם פּלאַן. צװישען ר' יעקב און ר' לוי האָט זיך אָנגעהויבען אַ הײסע פּאָלעמיק, װאָס איז דערגאַנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעלײדיגונגען, און פון דעם פּלאַן צו גרינדען אין פּאַלע-סטינאַ אַ צענטראַלען גײַסטיגען אָרגאַן-איז גאָרנישט געװאָרען. עס האָט זיך געענדיגט נאָר דערמיט, װאָס ר' יעקב האָט דערװײַל, בענוצענדיג זיך מיט זײַנע פאָלמאַכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות אײניגע מענ-שען, צװישען זײ אויך דעם שפּעטערדיגען מחבר פון שולחן-ערוך, ר' יוסף קאַראָ. מען מוז אָבער זאָגען, אַז דער גראַנדיעזער פּלאַן האָט זיך נישט אײַנגעגעבען נישט אַזוי צוליעב דעם פּראָטעסט פון אײניגע רבנים, װי צוליעב װיכטיגערע סיבות. קײן פּאַלעסטינאַ האָבען דעמאָלט זיך געצויגען יודען, װאָס זענען נישט געװען פעהיג נישט צו קײן מלאכה, נישט צו קײן מסחר, נאָר װאָס האָבען בלויז געװאָלט לעבען אָדער שטאַרבען אויף דער הײליגער ערד. דאָס לאַנד איז דעריבער איבערפולט געװאָרען פון זקנים און שװאַכע לײַט, װאָס קאָנען נישט ערנעהרען זיך פון זײער אײגענער אַרבײַט. יודען האָבען געהאַלטען פאַר אַ חוב צו שטיצען זײערע ברידער אין פּאַלעסטינאַ און אין אַלע גרעסערע שטעדט פון מערב פלעגט מען זאַמלען נדבות פאַר די יודען אין ארץ ישראל. דאָס איז אָבער פאָרט געװען װיניציג פאַר די טויזענ-דער אָרימע יודען אין פּאַלעסטינאַ און דאָס לאַנד איז דעריבער געװאָרן אַ נעסט פון אָרימקײַט, שנאָרערײַ און בטלנות. בײַ אַזעלכע בעדינגונגען האָט דאָרט זיך נישט געקאָנט ענטװיקלען נישט קײן זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קײן פרײַגעזעלשאַפטליכע אַרבײַט און אויף אַזאַ אופן האָט פּאַלעסטינאַ נישט געקאָנט נעהמען אויף זיך די ראָליע פון אַ נאַציאָנאַלען קולטור-צענטער און דער סנהדרין האָט דאָרט קײן פּלאַץ נישט געהאַט.

מיט פּאַלעסטינאַ זענען דאַן געווען ענג צוזאַמענגעבונדען די יודישע קאָלאָניעס אין עגיפּטען און אין צפון־אַפריקאַ. פיעל פון די ענטלאָפענע יודען האָבען אין עגיפּטען געפונען אַ שוץ־אָרט פאַר זיך. אין קאַאירא, אַלעקסאַנדריאַ און אַנדערע שטעדט האָבען צוזאַמען מיט די קהלות פון די דאָרטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפּיץ פון די קהלות זענען געשטאַנען די „נגידים", אָפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפּטען איז איבערגעגאַנגען צו טערקיי, האָט די טערקישע רעגירונג אָבגעשאַפט דעם טיטול; פאַקטיש אָבער האָבען די הויפּט־ראַבינער אין קאַאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים". פון אַנ׳ערך 1520 האָט די דאָזיגע שטעל פערנומען דער בעריהמטער ראש ישיבה אין קאַאירא ר׳ דוד אבו זמרה (רדב״ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות" און איינינגע קבל׳יסטישע ספרים. אין פערלויף פון 40 יאָהר האָט רדב״ז פערוואַלטעט מיט די גייסטיגע און געזעלשאַפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאַאירא און פיעל מיטגעהאָלפען איבערליך איינצואָרדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האָט ער פערלאָזען עגיפּטען און זיך בעזעצט אין צפת און געוואָרן אַ טעטיגער מיטגליד פון צפת׳ער רבנים־קאָלעגיום, אין דער שפּיץ פון וועלכען עס איז געשטאַנען (נאָך ר׳ יעקב בירב ר׳ יוסף קאַרא.

די עגיפּטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טערקישען סולטאַן, וואָס איז געווען דער הויפּט־הערשער פון עגיפּטען, און זייער טרייהייט האָבען זיי בעוויזען, ווען דער דאָרטיגער פּאַשאַ אַחמעד שייטאַן האָט איינמאָל געוואָלט מאַכען אַ אויפשטאַנד און זיך אָבטיילען פון טערקישען סולטאַן. וועגען דעם האָט זיך דערוואוסט דער אָנגעזעהענער יוד אברהם דע קאַסטראָ, וועלכער איז אַוועק קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און וועגען דעם מודיע געווען דעם סולטאַן. אַלס נקמה פאַר דעם פערראַט, האָט דער פּאַשאַ אַרויפגעלעגט אויף יודען אַ אונגעהויער גרויסע קאָנטריבוציע, און ווען די יודען האָבען אַזאַ גרויסע סומע געלד נישט געקאָנט צושטעלען, האָט דער פּאַשאַ געהייסען שמידען אין קייטען די פאָרשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראָהט אויסצו׳הרג׳נען אַלע קאַאירער יודען. די יודען זענען דעמאָלט געשטאַנען אין גרויס סכנה, נאָר צום גליק איז גראָד אַריינגעטרעטען צו דעם מאָמענט דאָס חיל פון סולטאַן, וועלכעס האָט געחאַפּט דעם פּאַשאַ און דערנאָך איהם ערמאָרדעט. דעם טאָג פון דער בעפרייאונג (כ״ז אדר 1524) האָבען די דאָרטיגע יודען אַ לאַנגע צייט געפייערט, אַלס יום טוב, אונטער׳ן נאָמען „פּורים של מצרים".

אויך די לאגע פון די יודען אין צפון-אפריקא האט זיך פערבעסערט נאכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאנגען אונטער דער הערשאפט פון טערקיי. באלד נאך דער קאטאסטראפע פון 1492 זענען אהין ענטלאפען פיעל יודען פון שפאניען, וואס האבען דארט געמיינט צו געפינען א שוץ; אבער די בלוטיגע האנד פון פערדינאנד האט דערגרייכט אויך אהין, און ווען די שפאניער האבען פערהאפט א טייל פון די טעריטאריומס פון טוניס און טריפאל, האבען זיך אויך דארט אנגעהויבען רדיפות אויף יודען. די יודישע לאגע האט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט, ווען דאס לאנד איז איבערגעגאנגען צו טערקיי.— דער פאטריארך פון די אפריקאנישע יודישע געמיינדעס איז דאן געוועזען דער אלזשירער רב ר׳ שמעון דוראן דער צווייטער, וועלכער האט זיך זעהר געזארגט פאר׳ן גורל פון די פערטריבענע, און אויסגעקויפט פיעל געפאנגענע יודען ביי די פיראטען און שקלאפען-הענדלער. צו יענער צייט האט אין טוניס געוואוינט דער אסטראנאם און היסטאריקער ר׳ אברהם זכותא, וואס איז פריהער געוועזען אסטראלאג ביי׳ם פארטוגאלישען קעניג. דא האט ער אנגעשריבען זיין היסטארישע חראניק „ספר היוחסין״, וואס ענטהאלט א רשימה פון די וויכטיגסטע, איבערהויפט רעליגעזיע, געשעהענישען אין דער יודישער געשיכטע פון אנהויב-אן ביז דער עפאכע פון מחבר. זיין וואנדערלעבען האט זכותא פערענדיגט אין טערקיי (ארום 1515).

פיעל פערבעסערט האט זיך די יודישע געזעלשאפטליכע און עקאנאמישע לאגע אין טערקיי בעת דער הערשאפט פון סולטאן סולימאן „דער פראכטפולער״ (1520—60), ווען טערקיי איז געווארן זעהר א שטארקע מלוכה. איינער פון די פראנצויזישע רייזענדע אין 1551 שרייבט וועגען דעם דעמאלדיגען צושטאנד פון יודען: „די צאהל יודען אין טערקיי און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפט-שטאדט פון דער מלוכה, קאנסטאנטינאפאל, ווערן זיי אלץ מעהר בערעכטיגט. אין זייערע הענד געפינען זיך דער גאנצער האנדעל און אינדוסטריע, באנק-געשעפטען און אלע צווייגען פון האנדווערק און מאנופאקטור. זיי טראנספארטירען מיט׳ן ים און מיט דער יבשה פיעל סחורות פון מזרח קיין מערב און פערקעהרט. צו זיי געהערן די גרויסע מאגאזינען אין דער הויפט-שטאדט, וואס זענען איבערפולט מיט די טייערסטע זאכען. די יודען, און איבערהויפט די מאראנען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארן פון שפאניען און פארטוגאליען, ווייזען אויך

ארוים גרויסע פעהיגקייטען אין דער טעכניק. צום אומגליק פון די קריסטען, לערנען זיי אויס די טערקען, ווי אזוי אויסצוארבייטען פולווער, קוילען און אנדערע מיליטערישע געוועהר. זיי גרינדען אויך דרוקערייען פאר גריכישע, רוימישע און איטאליענישע ביכער און דינען אלס איבערזעצער פאר די אייראפעער, וואס קומען קיין טערקיי. אין יאהר 1550 האט א גרופע סאלאניקער יודען זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זייערע גע׳רודפ׳טע ברידער אין דרום־פראנקרייך, און וועלכען זיי האבען איינגעלאדען די לעצטע צו קומען קיין טערקיי, וואו יודען „קאנען לעבען אין עושר און אין כבוד און נישט ליידען דעם יאך פון גלות״.

די יודישע אינטערעסען, נישט בלויז אין טערקיי, נאר אפט אויך אין אנדערע לענדער, האבען ענערגיש פערטיידיגט די יודישע שטאאטס־לייט ביים טערקישען הויף. דער אויבענדערמאנטער לייב־ארצט פון סולטאן סולייםאן, משה המון, האט בעגלייט דעם סולטאן אין אלע זיינע רייזען און געהאט די מעגליכקייט צו בעקאנען זיך מיט דער נויט פון יודען אין פערשידענע ערטער. ער האט ענערגיש פערטיידיגט די יודישע אינטערעסען ביים הויף און א דאנק זיין השתדלות איז קיין טערקיי געקומען פון איטאליען איינע א בעריהמטע מאראנען־פאמיליע, וועלכע האט געהאט א העכסט־אינטערעסאנטע געשיכטע.

אין פארטוגאליען האט געוואוינט א אריסטאקראטישע מאראנען־פאמיליע מענדעס, וואס האט געהאט א באנק־הויז אין ליסאבאן און א אבטיילונג אין אנטווערפען. דער דייטשער קייזער און דער שפאנישער קעניג קארל דער 5־טער, דער פראנצויזישער קעניג פראנציסק 1 און אנדערע מלכים פון אייראפא פלעגען בארגען געלד ביי דער באנק. צוליעב דער אינקוויזיציע און אויך צוליעב דעם טויט פונ׳ם אנפיהרער פון דער פאמיליע האט די אלמנה גראציא מענדעס אין 1536 פערלאזען ליסאבאן און זיך בעזעצט אין אנטווערפען; צוזאמען מיט איהר זענען אהין אריבערגעפאהרען איהר יונגע טאכטער ריינא און איהר פלעמעניק יאהאן מיקעז. אלס יונגער, שענער און הויך־געבילדעטער מענש האט מיקעז באלד געשלאסען בעקאנטשאפט מיט די גרעסטע אריסטאקראטישע הייזער און אויך ערווארבען די סימפאטיע פון דער האלענדישער קעניגין מאריא, די שוועסטער פון קעניג קארל דעם 5־טען; די פערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאפט האבען אבער נאך שווערער געמאכט די לאגע פון דער פאמיליע, וואס האט בסוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראציא מענדעס האט זיך נישט געקענט שפירען זיכער

אין אַ לאַנד, וואו אויף יעדען טריט פון אַ מאַראַן האָבען געלאָקערט צעהנדליגער שפּיאָנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האָט בעשלאָסען צוזאַמען מיט איהרע אייגענע אַריבערצופאָהרען קיין ווענעציע און פון דאָרטען ווייטער קיין טערקיי. דאָס איז אָנגעקומען נישט אַזוי לייכט, ווייל דער קעניג קאַרל דער 5-טער האָט געוואָלט קאָנפיסקירען איהרע קאַפּיטאַלען אויף דעם סמך, וואָס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפּיאָנען, האָט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האָט זיך זיי מיט גרויס מיה איינגעגעבען אַרויסצופאָהרען פון אַנטווערפּען; אָבער אין ווענעציע האָט זיי געטראָפען אַ נייע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די רייכע מאַראַנישע פאַמיליע האָט בדעה צו פאָהרען פון דאָרטען ווייטער קיין טערקיי, און די ווענעציאַנישע רעגירונג האָט דעריבער פערהאַלטען זיי, כלומר'שט אויף דעם סמך, וואָס די רעגירונג האָט נישט געוואָלט דערלאָזען, אַז אַ גאַנצע פאַמיליע זאָל אָבפאַלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאַל האָט זיך אויך בענוצט דער פראַנצויזישער קעניג העניריך II, וועלכער האָט זיך ענטזאָגט צו בעצאָהלען זיין גרויסען חוב דעם באַנק-הויז פון מענדעס. דאַן האָט יאָהאַן מיקעץ זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום טערקישען סולטאַן סולייטאַן, וועלכען ער האָט מודיע געווען, אַז אַ רייכע מאַראַנען-פאַמיליע וויל אַריבערפיהרען איהרע קאַפּיטאַלען קיין טערקיי, נאָר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לייב-אַרצט משה **המון** האָט דער סולטאַן אַרויסגעשיקט קיין ווענעציע אַ שליח מיט אַ שטרענגער פאָדערונג, תיכף דורכצולאָזען די מאַראַנען-פאַמיליע. קומענדיג פון ווענעציע קיין פעראַראַ איז די אַלמנה גראַציע תיכף אָפען איבערגעגאַנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דאָרטען איז זי מיט דער פאַמיליע און אַ גרויסע סוויטע מאַראַנען אַריבערגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און דאָ האָט אויך מיקעץ (1552) פאָרמעל אָנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זיין נאָמען יאָהאַן אויף יוסף מיט דעם ביי-נאָמען נשיא (פירשט). ער האָט חתונה געהאַט מיט זיין שוועסטערקינד ריינאַ, וועלכע האָט גע'שמ'ט מיט איהר שענקייט און קלוגשאַפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט גראַציאַ מענדעס זיך אָבגעגעבען מיט ברייטער צדקה-אַרבייט, שטיצענדיג איבערהויפּט די אַרויסגעטריבענע מאַראַנען. אַ גלענצענדע קאַריערע האָט געמאַכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זיין גרויסע בילדונג, זיינע בעציהונגען מיט די שטאַאַטס-מענער אין איראָפּאַ און זיינע אונגעוועהנליכע דיפּלאָמאַטישע

פעהיגקייטען האבען אויף זיך ארויפגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון סולטאן סולימאן. יוסף נשיא איז געווארן א נאהענטער ראט=געבער פון סולטאן און צוזאמען מיט דעם גרויס=וויזיר האט ער גענומען א וויכטיגען אנטהייל אין דער אויסערליכער פאליטיק פון טערקיי. ווען די קריסטליכע דיפלאמאטען האבען זיך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז דער איינפלוס פון יוסף נשיא אויפ'ן סולטאן, האבען זיי געפרובט דורך פערשידענע אינטריגעס אראבווארפען זיין חן ביים סולטאן; נאר ווען דאס אליין האט נישט געהאלפען, האבען זיי געביטען די טאקטיק און אנגעהויבען זיך אונטער'חנפ'נען צו איהם. דער דייטשער קייזער מאקסימיליאן דער צווייטער האט געשיקט צו יוסף נשיא א בריעף, מיט זיין אייגענער האנד געשריבען, מיט א ביטע, אז ער זאל זעהן מיטהעלפען, דאס טערקיי זאל פרידליך דורכקומען מיט דייטשלאנד. דער פוילישער קעניג סיגיזמונד=אויגוסט האט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ“, ער זאל איהם שטיצען זיין פאליטיק און דערפאר וועט ער, דער קעניג, געבען די פוילישע יודען פערשידענע פריווילעגיעס. אבער יוסף נשיא האט דאך נישט אנגענומען קיין שום פארשלאגען דארט, וואו עס האט זיך געהאנדעלט נעגען די אינטערעסען פון טערקיי.

דער סולטאן האט הויך געשעצט די פעהיגע ארבייט פון יוסף נשיא און דערפאר איהם געשאנקען די אלטע שטאדט טבריה מיט אלע ארומיגע דערפער און איהם ערלויבט צו בעזעצען די דאזיגע געגענד דורכאויס מיט יודען. יוסף נשיא האט שוין לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א פלאן צו גרינדען א אויטאנאמישע געגענד פאר יודען אין פאלעסטינא און יעצט האט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהייט און פאר'ן געלד פון זיין רייכער שוויגער און זיין אייגענעם קאפיטאל האט ער אנגעהויבען בויען הייזער אין טבריה, וואס איז געוועזען האלב=צערשטערט. די שטאדט איז ארומגעמויערט געווארן מיט א וואנט און אין דער אומגעגענד זענען פערפלאנצט געווארן בוימער; נאכדעם האט יוסף נשיא צושיקט אויפרופען צו די געפלאגטע יודען אין אייראפא און פארגעלעגט יודישע ארבייטער, צו קומען קיין פאלעסטינא און זיך בעזעצען אין דער פראווינץ פון טבריה. פון איטאליען זענען אנגעקומען קיין פאלעסטינא אייניגע יודישע גרופען בעלי=מלאכות און אין טבריה האבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאלאניסטען; עס איז אבער נישט בעשערט געוועזען, אז דער שענער פלאן פון יוסף נשיא זאל פערווירקליכט ווערן. ערשטענס, האבען די יודישע קאלאניסטען אין טבריה פיעל געליטען פון

די אָנפֿאַלען פֿון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פֿערשפּרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפֿגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס, האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פֿון יודישען פֿירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען בײַ איהם די גאַנצע צײַט און אויפֿמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פֿון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטער אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פֿאָרטגעזעצט זײַן דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך בײַ'ם זוהן פֿון סולײמאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פֿון די קינדער־יאָהרען אָן זיך געחבר'ט מיט דעם יודישען פֿירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פֿון טערקײַ האָבען אין יענער צײַט געפֿיהרט צוויי מענשען: דער גרויס־וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען די בײדע שטאַאטס־מענער פֿלעגען אָמאָל פֿאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אַמאָל גובר געווען דער ערשטער, אַמאָל דער צווייטער. פֿאַר זײַנע גרויסע פֿערדינסטען איז יוסף נשיא בעשאָנקען געוואָרען מיט דעם טיטול הערצאָג פֿון נאַקסאָס און די איבעריגע ציקלאַדאינזלען. נאָכ'ן טויט פֿון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווײַטערט פֿון פּאָליטישער אַרבײַט און זיך אינגאַנצען איבערגעגעבען צדקה־זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבנים־שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפֿען דרוקען ספרים און איהם אַלײן רעכענט מען אויך פֿאַר דעם מחבר „בן פּורת יוסף”. יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579, און זײַן אַלמנה רײנאַ האָט געעפֿענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקערײַ פֿון יודישע ספרים; נאָר דער געלד־פֿרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט בײַ איהר צוגענומען דעם גרעסטען טײל פֿון איהר פֿערמעגען, כלומר'שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פֿערשטאָרבענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבליבען, און איהר נאָר איבערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך בײַ'ם לעבען פֿון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבען זײַן פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אַשכנזי, אַ תלמוד'יסט און דאָקטאָר. אַ געבוירענער אין איטאַליען איז אַשכנזי אַרומגעפֿאָהרען פֿיעל לענדער און אַ געוויסע צײַט געוועזען לײַב־אַרצט בײַ'ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט. קומענדיג קײַן קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אַשכנזי, אַלס אונטערטאַן

פון דער װענעציאנישער רעפובליק, זיך בעפריינדעט מיט די מיטגלידער פון דער װענעציאנער באטשאפט אין טערקיי, און דורך זיי—מיט'ן גרױס־װיזיר סאקאלי. סאקאלי האט באלד דערקענט אין אשכנזי'ן א אױסגע־צייכענטען פעהיגען דיפלאמאט, און דער לעצטער האט גלייך בעקומען די געלעגענהייט אױסצונוצען די דאזיגע פעהיגקייט; אין יאהר 1574 איז אױף איהם ארױפגעלעגט געװארען די מיסיע, צו פיהרען אונטער־האנדלונגען װעגען שלום צװישען טערקיי און װענעציען, און װען אשכנזי איז געקומען קיין װענעציען אלס דיפלאמאטישער פערמיטלער, איז ער דארט פייערליך אױפגענומען געװארען. פונקט װי יוסף נשיא האט אױך אשכנזי, דינענדיג די אינטערעסען פון טערקיי, דאך נישט פערגעסען אן די אינטערעסען פון זיינע ברידער, און אומעטום, װאו ער האט נאר גע־קענט, האט ער ענערגיש פערטיידיגט זייערע אינטערעסען. א דאנק זיין השתדלות האט דער װענעציאנישער סענאט אבגעשאפט זיין בעפעהל װעגען ארױסטרייבען יודען פון װענעציען. שלמה אשכנזי און דערנאך זיין זוהן, נתן, האבען געהאט צוטרױ אױך ביי'ם סולטאן מאחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פון דעם דאזיגען סולטאן האט ביי'ם הױף געהאט א גרױסען איינפלוס אױך די ענערגישע און קלוגע יודישע פרױ אסתר קיערא. צו איהר פראטעקציע פלעגען מוזען אנקומען זאגאר די טער־קישע הױכגעשטעלטע לייט און די פארשטעהער פון די אױסלענדישע מלוכות, װען זיי האבען געדארפט עפעס פועל'ן ביי'ם סולטאן. נאר ענדליך איז זי ארייננעפאלען אין א נעץ פון הױף־אינטריגעס און איז בעזיגט געװארען. איינמאל, װען אסתר איז געגאנגען צום גרױס־װיזיר, זענען אױף איהר אנגעפאלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטױט אױף די טרעפ פון הױז פון גרױס־װיזיר. צוזאמען מיט איהר זענען אױך דער'הרג'עט געװארען איהרע דריי זיהן. אסתר איז געװוען זעהר רייך. צװישען יודען האט זי גע'שם'ט אלס פרומע פרױ און זי פלעגט פיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פונ'ם מאטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פון יו־דען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אנװייזען, אז אױף דער גאנצער גייסטיגער יודישער שאפונג אין טערקיי אין 16־טען און אין 17־טען יאהרהונדערט ליגט דער שטעמפעל פון שטרענגען קאנסערװאטיזם און שארפער רעאקציע געגען יענער פרייער קולטור, װאס האט געהערשט צװישען די יודען אין מערב. די ספרדים, װאס האבען דא אין טערקיי געפונען נאך יאהרען־לאנגע רדיפות און צרות א שוץ פאר זיך, האבען

איגום אויף שטענדיג זיך אבגעזאגט פון יענע שטרעבונגען צו פרייזין און השכלה, וואס האבען בעצויבערט זייערע עלטערן אין שפאניען. די שפאנישע עמיגראנטען אין טערקײַ זענען געווען זיכער, אז נאר די פרייזיניגקײַט און די שטרעבונג צו וועלטליכקײַט האבען געבראכט צום מאראנענטום און צו די אלע צרות, וואס זענען דערפון ארויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי-תשובות געוואָרן און האבען חרטה געהאט אויף דעם גאנצען פריהערדיגען וועג. אנשטאט דעם יודענטום, וואס איז געווען פעראייניגט מיט אויסערליכען גלאנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געוואָרן א שטרענג-קאנסערוואטיווען יודישען וועג; אנשטאט דער שפאנישער רבניש-פילאזאפישער ליטעראטור — א שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האט דא אויסגעשטרעקט איהר האנד דעם תלמוד און ביידע צוזאמען האבען געבילדעט פון איצט אן די הערשענדע קראפט אין יודענטום.

דער גרעסטער פארשטעהער פון רבני'שען יודענטום אין 16-טען יאהרהונדערט איז געווען ר' יוסף קארו (1488 — 1575). ער איז געבוירען געוואָרן אין שפאניען פיער יאהר פאר'ן גירוש, און נאך אין די קינדער-יאהרען האט ער אנגעהויבען זיין וואנדער-לעבען. נאך לאנגע וואנדערונגען האט ער צוזאמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקײַ, וואו ער האט געוואוינט אין ניקאפאל און אין אדריאנאפאל. דא האט ער זיך אבגעגעבען צום לערנען און האט ארויסגעוויזען וואונדערבארע פעהיגקײַטען. אין 1522 האט ער פארגענומען א ריזען-ארבייט: דורכקוקען דעם גאנצען געזעצגעבערישען מאטעריאל, אלע הלכות און דינים צוזאמען מיט די פירושים און פערשידענע מיינונגען, וואס האבען זיך אנגעקליבען פון דער עפאכע פון תלמוד ביז דער צייט פון מחבר, קאנטראלירען דאס אלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאך סיסטעמאטיזירען דאס. עס האט זיך געפאדערט א אונגעוועהנליכער שארפער געדאנק און געניאלער זכרון, אום אויסצופארשען, פון וואנען עס שטאמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאנטראלירען אלע פערשידענע פירושים. אפטמאל איז דעם מחבר אויסגעקומען צו טרעפען זיך מיט אזעלכע פראגען, וועגען וועלכע עס זענען געווען פערשידענע מיינונגען פון פערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פון זיי ס'איז גערעכט, האט ר' יוסף קארו ווי געמאכט א מין בוררים-געריכט פון די דריי גרעסטע פארשטעהער פון דער יודישער הלכה:

אלפסי, רמב״ם און רא״ש — איבּ צוויי פון די גרויסע אויטאָריטעטען האָבען זיך ארויסגעזאָגט פאר איין מיינונג, איז די דאָזיגע מיינונג געבּליבּען די ריכטיגע און לויט דעם האָט דער מחבר בּעשטימט דעם דין אין דער פּראַקטיק. צוואנציג יאָהר האָט ר׳ יוסף קאַראָ געאַרבּייט אויף דעם ריזען־ווערק, און דאָס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האָט גלייך פערנומען דאָס אָנגעזעהענסטע אָרט צווישען די דאָרטיגע תלמודי־סטען. דער צפת׳ער רב, ר׳ יעקב בירב האָט פייערליך געגעבּען ר׳ יוסף קארו סמיכה אויף רבנות. קארו האָט געאַרבּייט אויף זיין ווערק נאָך עטליכע יאָהר און ענדליך דאָס אָבּגעדרוקט אונטער׳ן נאָמען „בּית־יוסף״, אין דער פאָרם פון אַ פּירוש צו די פיער גרויסע „טורים״.

שפּעטער האָט ר׳ יוסף קארו זיך ארומגעזעהן, אַז די פאָרם פון זיין ווערק איז צוגעפּאַסט נאָר פאר געלעהרטע, אָבּער נישט פאר׳ן פאָלק, וואָס דאַרף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאָר אַ פּראַקטישען וועג־ווייזער אין דער פאָרם פון קורצע און קלאָרע דינים. דאַן האָט ר׳ יוסף קאַראָ פערקירצט זיין ווערק, ארויס־גענומען פון איהם נאָר דעם פּראַקטישען טהייל, וואָס איז צוגענגליך פאר אַלע, און אין אַזאַ פאָרם, אונטער דעם נאָמען „שלחן ערוך״, צום ערשטען מאָל דאָס אָבּגעדרוקט אין ווענעציע. דער „שלחן ערוך״, פּונקט ווי די „טורים״, איז איינגעטהיילט אין פיער טהיילען: אורח חיים (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); יורה דעה (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); אבן העזר (וועגען פאַמיליען־לעבּען); חשן משפט (וועגען געלד־ענינים).

דער „שלחן ערוך״ איז געוועזען דאָס לעצטע וואָרט פון דעם רבּני־שען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאָסען געוואָרען די רבּנישע ליטעראַטור, ווייל ער האָט אין זיך ענטהאַלטען אַלע דינים, הלכות און פּירושים. „לעבּען לויט׳ן שלחן ערוך״ — דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון יעדען עהרליכען יודען, וואָס דערשרעקט זיך נישט פאר די אַלע טויזענ־דער דינים, וואָס זענען דאָרט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואָס דער „שלחן ערוך״ האָט געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג: פון 1564 בּיז 1600 האָט ער אויסגעהאַלטען אין פערשידענע ערטער אַכט אויפלאַגען אין זיין פאָלשטענדיגער פאָרם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואָס זענען פיעל מאָל אָבּגעדרוקט געוואָרען. אין צוויי אָדער דריי יאָהר אַרום נאָכדעם, ווי דער „שלחן ערוך״ איז ערשינען, האָט ר׳ משה איסערליש, דער קאָפּ פון די פוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך״ אין

לעבען מיט פיעל איינענע הוספות, לויט די דארטיגע יודישע מנהגים.
די יודען פון יענער צייט האבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געווארען אזוי פיעל גייסט און געדאנק. פיעל האבען געהאלטען ר' יוסף קארו פאר א געטליכען מענשען, און די לעגענדע האט דערצעהלט, אז ווען ר' יוסף קארו האט געהאט עפעס א הארבע שאלה, האט מען איהם פון הימעל אנגעוויזען, ווי אזוי זי צו לעזען. ר' יוסף קארו אליין האט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף א געטליכען מאן, און אין ספר „מגיד משרים", וואס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאגט, ר' יוסף קארו, שילדערט ער זיך אליין ווי א אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אז יעדע נאכט פלעגט צו איהם קומען א געהיימער שליח (דער „מגיד"), און איהם ענטפלעקען אלע הארבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אלע שארפע שאלות, לערנען איהם, ווי אזוי צו ווערן דער „ראש הגולה" און ווי אזוי צו פערפאלקאמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערן א קדוש. זעגענדיג פון דער נאטור גענויגט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך" די לעצטע יאהרען ארונטערגעפאלען אינגאנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז ארויסגעקומען דער בעריהמטער אר"י.

ר' יצחק לוריא (אר"י) איז געבוירען געווארען אין ירושלים אין יאהר 1534 ביי א פאמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאהרען האט ער פערלוירען זיין פאטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאאירא. דארט האט ער געלערנט ביים קאאירער רב, ר' דוד אבן זמרה אבער די טרוקענע הלכה האט נישט בעפרידיגט די צופלאמטע פאנטאזיע פון דעם יונגען לוריא און ער האט זיך פערטיפט אין „זהר" און אין אנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאהר האט ער חתונה געהאט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האט איהם ווייטער אויסגעהאלטען, אזוי אז ער האט געהאט די מעגליכקייט אבצו־געבען זיין גאנצע צייט פאר ספרים. אין א משך פון זיבען יאהר האט ער פערבראכט אלע זיינע טעג אין התבודדות, אין א הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאר אין די שבת'דיגע טעג האט ער פערבראכט מיט זיין פאמיליע. דאס אבגעזונדערטע, איינזאמע לעבען, די תעניתים און נאכט־וואכען האבען איהם דערפיהרט ביז האלוצינאציעס. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין עקסטאז און דאן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אז ער הערט עפעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבארע ערשיי־

צונגען. אין 1569 איז דער אר"י געפאהרען קיין פאלעסטינא און נאך א קורצען פערווייל׳ען אין ירושלים איז ער געקומען קיין צפת, וואו ער איז זיך באלד צונויפגעגאנגען מיט דער דארטיגער גרופע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעצויבערט געווארן פון זיין רעליגיעזען עקסטאז און זיי האבען איהם געקרוינט אלס לעהרער. פון דאן אן פלעגט דער אר"י צוזאמען מיט זיינע תלמידים מאכען שפאצירען איבער די וויסטע פעלדער הינטער דער שטאדט אדער איבער די בית-עלמינם און דארט ענטדעקען פאר זיי די סודות פון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פרייטאג, פלעגען זיי אוועק אין נאהענטען דארף מירון, וואו עס געפינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כלומר׳שטער מחבר פון „זהר". דא פלעגען פארקומען מיסטישע צערעמאניעס: ס׳האט געזונגען התלהבות׳דיגע ליעדער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאהענטען „קץ". איינמאל, דערצעהלט די לעגענדע, פרייטאג פאר נאכט, איז דער אר"י צוזאמען מיט זיינע תלמידים, ווי געוועהנליך, געגאנגען אין שטאדט ארויס, אנגעטאן אין ווייסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכתא"; אין מיטען דער תפלה האט דער אר"י געפרעגט זיינע תלמידים: „איהר ווילט באלד געהן קיין ירושלים און דארט שבת האלטען?" די תלמידים האבען זיך זעהר געוואונדערט, ווייל דעם מהלך פון צפת קיין ירושלים האט מען נישט געקענט איבערגעהן אין איין שעה, און זיי האבען געענטפערט, אז זיי מוזען פריהער מודיע זיין וועגען דעם זייערע ווייבער. דאן האט דער אר"י אין פערצווייפלונג פערבראכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואס מיר האבען נישט זוכה געוועזען! איך האב געזעהן, אז אין יענער שעה איז משיח גרייט געוועזען צו קומען קיין ירושלים, און ווען איהר זאלט געוועזען מסכים זיין, וואלטען מיר באלד אויסגעלייזט געווארן פון „גלות".

געשטארבען איז דער אר"י פלוצלינג: ער איז געפאלען אלס קרבן פון דער דושומא אין אויגוסט 1572, 38 יאהר אלט. דער דאזיגער פלוצלינגער טויט האט געמאכט א אונגעהויערן איינדרוק אויף זיינע תלמידים און נאך מעהר פערהייליגט זיין נאמען. מען האט אנגעהויבען שמועסען, אז ר׳ יצחק לוריא איז געוועזען דער משיח בן יוסף, וואס דארף, לויט א לעגענדע, קומען א קליינע צייט פאר דעם אויסלייזער — משיח בן דוד, און דעם אר"ים תלמידים זענען געוועזען זינדיג, אז מן השמים האט מען נישט דערלאזען, ער זאל אויספיהרען זיין שליחות. דער פארטזעצער פון אר"י איז געוועזען זיין נאהענטסטער תלמיד ר׳ חיים

װיטאַל (1620—1543), אַ זוהן פון אַ סופר, װאָס איז איבערגעפאָהרען פון איטאַליען קײן פאַלעסטינאַ. װיטאַל האָט שריפטליך איבערגעגעבען דאָס, װאָס זײן רבי האָט געלערנט בעל פה, אין אַ ענגען קרײז פון תלמידים און דערבײ האָט דער תלמיד אַרײנגעלײגט פיעל פון זײנע אײגענע געדאַנקען אין מויל פון רבי'ן.

די קבל'יסטישע שיטה פון אר"י און װיטאַל איז אין טעאָרעטישען טײל געװען כמעט די זעלבע, װאָס די קבלה פון 13-טען יאָהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע װעגען „אין סוף" און „ספירות"; די אָריגינאַליטעט פון דער נײער קבלה בעשטעהט נאָר אין דער פראַקטישער זײט. די מיסטישע לעהרע האָט געפאָדערט בעשטימטע פאָרמען און צערעמאָניעס. דער מענש האָט זיך דערװײטערט — װי די לעהרע פון דער קבלה זאָגט — פון זײן געטליכען מקור, פון דער װעלט פון די רײנע גײסטער „ספירות", און איז פערזונקען געװאָרן אין דער טומאה, אין דער װעלט פון אונרײנע „כחות" אָדער קליפה, — דעריבער דאַרף יעדער אמת'ער מאמין זיך אָברײניגען פון די שלעכטע קליפה'שע עלעמענטען, װאָס האָבען זיך בעהעפט אין זײן נשמה, און דורך געװיסע מיסטישע פאָרמען זיך װידער בעהעפטען מיט'ן געטליכען מקור. אָברײניגען די נשמה קאָן מען איבערהויפט דורך „בלאַנזשען" אָדער דורך גלגול. די נשמה פון זינדיגען בעזעצט זיך נאָך זײן טויט אין אַנ'אַנדער מענשען, און אויב זי װערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאָזיגען נײעם קערפער, װערט זי מגולגל אין אַ צװײטען מענשען, דערנאָך אין אַ דריטען און אַזוי װײטער, ביז זי װערט רײן. עס טרעפט זאָגאַר אַמאָל, אַז די נשמה פון אַ מענשען װערט מגולגל אין אַ חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע לײדען, ביז זי געהט אַרויס רײן פון זינד. די נשמה פון צדיקים װערט מגולגל אין מענשען, װאָס נאָך האָט זײ אָנגעצײכענט אַ גרויסע צוקונפט אין לעבען. לויט געװיסע סמנים קאָן מען זאָגאַר דערקענען, װאָס פאַר אַ גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. װען אַלע נשמות װעלען אָבגערײניגט װערן, דאַן װעט קומען משיח. דעם דאָזיגען ליכטיגען מאָמענט קענען מיר אָבער דערנעהנטען, װען מיר זאָלען זיך פערטיפען און אָנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, װײל צװישען דער און יענער װעלט עקזיסטירט אַ שטענדיגע, אונאויפהערליכע פערבינדונג: יעדעם װאָרט, יעדער טאַט אויף דער װעלט מאַכט אַ געװיסען רושם אויף יענער װעלט; פון אַ תפלה אָדער פון אַ געװיסען רעליגיעזען מנהג העגגען אָב גאַנצע װעלטען, װײל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאן מאכען א איבערקעהרעניש אין די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאן געוויסע רעליגיעזע שפרונגען, וואס ווען זיי ווערן געזאגט אין דעם ריכטיגען מאמענט, אין דער געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאנצען גורל פון מענשען; דורך בעשווערן קאן מען ארויסטרייבען א דבוק און אויסהיילען פערשידענע קראנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת׳דיגע סעודות זיצען אונבעמערקט „דער הייליגער זקן״ (גאט) און גאנצע פמליות פון מלאכים. יעדער יום טוב האט זיין סימבאלישע בעדייטונג. אזוי, צום ביישפיעל, דער זיבעטער טאג פון סוכות, הושענא רבה, האט ביי די צפת׳ער מקובלים בעקומען א בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור״, ווען אויפ׳ן הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאסען דער גורל פון מענשען אויף דעם קומענדיגען יאהר; ערב הושענא רבה דארף מען א גאנצע נאכט וואך זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר״. אלס הוספה צום „שלחן ערוך״ פון ר׳ יוסף קארא איז זאגאר ארויסגעגעבען געווארן א אפאקריפישער „שולחן ערוך אר״י״, וואו עס זענען אויסגערעכענט אלע סימבאלישע צערעמאניעס פון די מקובלים.

אויף אזא אופן איז אין פאלעסטינא אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט ענטשטאנען די פראקטישע קבלה, וועלכע אונטערשידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפאנישער שול דערמיט, וואס די לעצטע איז נאר געווען א נייע רעליגיעזע מעטאפיזיק און האט מיט דער פראקטיק גארנישט געהאט צו טאן, ווערענד די קבלה פון אר״י איז געוועז דורכאויס פראקטיש, האט געוואלט ווירקען אויף דעם געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסע ליידען, וואס יודען האבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאלטער, האבען ארויפגעלייגט א שטעמפעל פון טיפען טרויער אויף דער יודישער נשמה. דערצו איז נאך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל און די ערינערונג וועגען דער אמאליגער יודישער גרויסקייט,— דאס אלץ צוזאמען האט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה א אונקלארע בענקשאפט נאך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האט זיך אויסגעוויזען, אז דער מאמענט איז שוין נאהענט, אז די יודישע צרות האבען שוין איבערגעפולט דעם ברעג און אז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען וועלכער עס האבען גערעדט די נביאים. מ׳דארף זיך נאר מכין זיין צום „קץ״, מ׳דארף זיך נאר פערטיפען אין תפלה און אין קדושה, אברי-

ניגען די נשמות דורך תשובה און דאַן וועט משיח קומען. דער „זהר", וואָס איז פריהער געווען פֿערשפּרייט נאָר אין געצעהלטע עקזעמפּליאַרען, איז גראָד צו יענער צייט אָבגעדרוקט געוואָרן צום ערשטען מאָל אין איטאַליען אין צוויי אויפֿלאַגען, אַזוי אַז ער איז געוואָרן פֿערשפּרייט צווישען אַ גרויסען קרייז פֿון יודישען פֿאָלק. בעזונדערס התלהבות'דיגע אָנהענגער האָט די מיסטישע לעהרע געפֿונען אין צפת, וואו נאָך אין די צייטען פֿון די איסיים פֿלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה" און וועגען דער נאָהענטקייט פֿון דער „מלכות השמים". אין דער דאָזיגער שטאָדט, וואָס איז געווען בעזעצט במעט דורכאויס פֿון יודען, האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע פֿון מקובלים און פֿערחלום'טע מיסטיקער, ווי שלמה אַלקאַביץ, משה קאָרדאָווערא, אליהו דע ווידאַס און אלישע עליקה. די מיטגלידער פֿון דער גרופּע פֿלעגען זיך פֿערזאַמלען יעדען פֿרײַטאָג און זיך מתודה זיין איינער פֿאַר'ן צווייטען אין די זינד, וואָס זיי זענען בעגאַנגען פֿאַר דער וואָך. די גרופּע האָט זיך גערופֿען „סכת שלום" (דאָס געצעלט פֿון פֿרידען); און ווען דער אר"י איז צו זיי אַריינגעטרעטען אַלס מיטגליעד (אין 1570), האָט די גרופּע באַלד בעקומען פֿליגעל און ערוואָרבען אַ גרויסען איינפֿלוס אויף ברייטע יודישע קרייזען. די פּראַקטישע קבלה האָט בעשאַפֿען אין פֿאָלק אַ פֿאָרשטעלונג וועגען לעבען, ווי וועגען אַ „טאָל פֿון טרויער", ווייל דער מענש איז שטענדיג אַרומגערינגעלט פֿון שלעכטע גייסטער, וואָס שטרעבען איהם אומצוברענגען. דער יוד איז געוואָרן פּעסימיסטיש געשטימט, פֿער'חושכ'ט, פֿערטרויערט און פֿערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע יסורים פֿון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אַלגעמיין איז די פּראַקטישע קבלה געווען אַ שריט צוריק, ווייל דער אינטערעס צו גייסטיגער געזונטער אַרבייט איז אָבגעשוואַכט געוואָרען; צו די תרי"ג מצות און טויזענדער דינים פֿון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נייע דינים און מנהגים; די פֿאָראורטיילען צווישען פֿאָלק האָבען זיך פֿערמעהרט און צוגעגרייט אַ באָדען פֿאַר די פֿאַלשע משיחים, פֿאַר פֿערשידענע שאַרלאַטאַנען-פֿערשווערער און „אויסלייזער".

איין מעלה האָט די קבלה געהאַט, וואָס זי האָט אַ ביסעל אויפֿגעמונטערט דאָס געפֿיהל און אַנשטאָט דעם טרוקענעם דין איז געשאַפֿען געוואָרען אַ אינטערעס צו דער אַגדה און פּאָעזיע. צו יענער צייט האָט דער סאַלאָניקער געלעהרטער ר' יעקב בן חביב אַרויסגענומען אַלע אַגדות פֿון תלמוד און אַרויסגעגעבען זיי אין אַ בעזונדער ווערק אונטער'ן

נאָמען „עין יעקב". זיין זוהן ר' לוי בן חביב האָט דאָס ווערק דערנאָך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב" איז געוואָרען אַ פּאָפּולערער ספר צווישען יודען. אַנשטאָט די למדנים זענען איצט געקומען די מגידים, וואָס האָבען געלערנט דאָס פאָלק אין אַ פּאָפּולערער פאָרם, און אַנשטאָט די טרוקענע חקירות איז אָנגענומען און בעליעבט געוואָרען די אגדה, די פּאָעטישע ערצעהלונג. די דאָזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בעמערקבאַר אין די דרושים פון ר' משה אלשיך, אַ תלמיד פון ר' יוסף קאַראָ.

איינער פון דער מיסטיקער־גרופּע, ר' שלמה אלקאַבּיץ, איז דער אויטאָר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי", מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אַלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך אַרויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת־מלכתא" אָדער „כלה", וואָס פערבינדט דעם יודען מיט גאָט, און דאָ הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאַפט נאָך דער מוטער ציון, וואָס דריקט זיך אויס אין די ליידענשאַפטליכע ווערטער:

מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקאַבּיץ האָט אויך פערפאַסט אַנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער ביבעל. ער איז געקומען קיין פּאַלעסטינאַ פון דער אייראָפּעאישער טערקיי און דאָרט געלערנט קבלה ביי דעם סאַלאָניקער פרוש ר' יוסף טייטאַטצאַק, וועגען וועלכען ס'האָט זיך דערצעהלט, אַז ער איז פיערציג יאָהר געשלאָפען אויף אַ קירצער באַנק, די פיס אַראָבגעהאַנגען, כדי נישט צו האָבען קיין הנאה פון שלאָף. אין צפת איז אלקאַבּיץ געוואָרען אַ אינטימער פריינד פון ר' יוסף קאַראָ און איינער פון די גרינדער פון דער קבל'יסטישער גרופּע, צו וועלכער עס איז דערנאָך צוגעשטאַנען דער אר"י. אין 1571 האָט אלקאַבּיץ און זיינע חברים אין אַ בעזונדער „קול קורא" מודיע געווען דער וועלט, אַז אין דער אַנוועזענהייט פון אַ גרויסען פּובליקום האָט מען אַרויסגעטריבען אַ דבוק פון איינער אַ קראַנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאָל האָבען זיך מתודה געווען פאַר די קבל'יסטען, אַז ער איז אַ גלגול פון איינעם אַ גרויסען בעל עבירה און האָט זיך בעזעצט אין קערפּער פון אַ משוגע'נער פרוי, כדי אויסצוקויפען זיך פון די פריהעריגע זינד. מיט גרויס מיה האָט מען דעם דבוק אַרויסגעטריבען פון קערפּער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האָבען געוואָלט פערברענען, אַלס אַ מכשפה.

דער קרוב פֿון אלקאַביץ, ר׳ משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען אַ אָנגעזעהענער טעאָרעטיקער פֿון דער נייער פּראַקטישער קבלה. ער האָט געפּרובט בעשאַפֿען אַ סיסטעמאַטישע קבל׳יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פֿון די דאָגמאַטען, וואָס ווער עס גלויבט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פֿאַר אַנ׳אפיקורוס. פֿון די דריי הייליגע ספרים: ביבעל, תלמוד און „זהר", איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פֿון ר׳ משה קאָרדאָווערא, דער סאַמע ווילכטיגסטער. אויב ר׳ משה איז געווען אַ גרויסע טעאָרעטישע קראַפֿט פֿון דער קבלה, איז זיין תלמיד ר׳ אליהו דע-ווידאַש געוועזן זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה", וואָס איז געוואָרן אַ נויטיגע זאַך אין יעדער פֿרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאַץ „ראשית חכמה יראת ד׳", און דער פֿערפֿאַסער בעמיהט זיך טאַקי אָנצעוואַרפֿען אַזאַ יראה אויף זיינע לעזער. מיט שרעקליכע פֿאַרבען שילדערט ער די יסורים פֿון גיהנם און פֿאָדערט פֿון אַלעמען עפֿענטליכע תשובה און יסורים. אַזוי, צום ביישפּיעל, איינער, וואָס איז בעגאַנגען דעם חטא פֿון זנות, דאַרף ווינטער יעדען טאָג זיצען אַ שעה נאַקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאַלט וואַסער, און זומער — צווישען פֿליגען און ביהנען, וואָס זאָלען בייסען זיין לייב. אַ רכילות׳ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תשובה טאָן, דאַרף מחילה בעטען ביי די, וואָס ער האָט בעליידיגט, דערנאָך פֿאַסטען פֿירציג טעג, אָפֿען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בעקומען אַ געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה" איז שפּעטער אָבגעדרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פֿערשפּרייט צווישען פֿאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט׳ן נאָמען פֿון מחבר, זענען אין יענער צייט אַרויס אויך פֿיעל קבלה-ספרים אָהן אַ נאָמען פֿון פֿערפֿאַסער און שפּעטער האָט מען די אַלע ספרים צוגעשריבען דעם אר״י אַליין. עס זענען אויך געווען פֿערשפּרייט פֿאַר יחידי סגולה נישט-געדרוקטע כתבים און די אַמאַטאָרען פֿלעגען דערפֿאַר צאָהלען גרויסע געלדער. פֿון דער דאָזיגער אַפּאָקריפֿישער (אָהן נאָמען פֿון מחבר) ליטעראַטור זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בעוואוסטע קבלה-ספרים: „עץ חיים", „ספר כונות", „גלגולים" און אַנדערע, ווי אויך „שבחי אר״י" און „חזיונות חיים וויטאַל".

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאַט אַ טאַלאַנטפֿולען

פערטרעטער אין דער פערזאָן פון ר׳ ישראל נגארה, רב אין דמשק און עזה. זיינע שוהל-פזמונים אויף העברעאיש און תרגום-לשון, וואָס זענען צונויפגעזאמעלט אין ספר „זמירות ישראל״, זענען דורכגעדרונגען מיט א טיעפען רעליגיעז-נאציאָנאלען געפיהל. פיעל פון זיי זענען אריינגענומען געוואָרן אין די סידורים און בעזונדער פאָפולער איז זיין פזמון „יה רבון״, וואָס איז אריין אין דער זאמלונג פון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16-טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקיי פערעפענטליכט געוואָרן איינינגע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיטגעהאָלפען צו פערשטארקען דאָס נאציאָנאלע געפיהל. אין 1550 איז אין טערקיי ערשיענען א מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פון די יודישע צרות אין מיטעל-אלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה״. דאָס דאָזיגע בוך איז א ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געארבייט דריי דורות אנגעהויבען האָט איהם שרייבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה אבן-ווירגא, וואָס האָט געלעבט אין סעווילע אין דער צווייטער העלפט פון 15-טען יאָהרהונדערט; דעם גרעסטען טייל פון בוך האָט דערשריבען זיין זוהן אָדער אייניקעל שלמה אבן-ווירגא, וואָס איז ענטלאָפען פון פאָרטוגאל קיין טערקיי, און ארויסגעגעבען האָט דעם ספר, מיט אייגענע הוספות, דער זוהן פון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף אבן-ווירגא א רב אין אדריאנאָפאָל. אין שבט יהודה ווערן אויספיהרליך געשילדערט די עפיזאָדען פון דער געשיכטע פון די רדיפות אויף יודען אין שפאניען און אין פראנקרייך; בעזאָנדערס אויספיהרליך ווערן ארומגערעדט די דיספוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאטוליקען. די שילדערונגען אין דעם ספר זענען געשריבען אָהן א שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפאר איז אָבער דאָס גאנצע בוך געשריבען אין א איינפאכען שענעם סטיל און דער איינדרוק איז זעהר א שטארקער. דער „שבט יהודה״ איז נאָך איצט אויך איינער פון די הויפט-קוועלן פאר דער געשיכטע פון יודען אין מיטעל-אלטער.

יעדער פרישער אומגליק, יעדער נייער שייטערהויפען און גירוש אין שפאניען און אין פאָרטוגאליען האָט פערשטארקט די יודישע אויסוואנדערונג, וואָס האָט זיך גרופען אָדער מאסענווייז א לאָז געטאָן קיין טערקיי זוכען א היים און א בית-מקלט פון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פון די פערטריבענע און פערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאפ געוועזען איטאליען. צו די איטאליענישע פאָרטען האָבען זיך די שפאנישע

און פּאָרטוגעזישע מגורשים א לאָז-געטאָן מאַסענווײַז און ערשט פֿון דאָרטען האָבען זײַ זיך געלאָזען קײַן טערקײַ. פֿיעל יודען זענען אָבער אויך פֿערבליבען אין איטאַליען און פֿון די פּאָרטען זיך פֿערשפּרײַט איבער די אינערליכע פּראָווינצען פֿון לאַנד. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער יודישער צענטער אין איטאַליען זאָל בעדײַטענד פֿערגרעסערט ווערן; אָבער צוזאַמען דערמיט זענען יודען געוואָרן פֿיעל מעהר בעמערקבאַר און אָנגעזעהענער אין די אויגען פֿון דער אַרומיגער בעפֿעל-קערונג, און די „יודענפֿראַגע", וואָס האָט פֿריהער, ווען די יודישע בעפֿעלקערונג אין איטאַליען איז נאָך געוועזען גאָר קלײַן, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16-טען יאָהרהונדערט, אַרויפֿגעשווימען אויף דער טאַגעס-אָרדנונג און פֿאַר די איטאַליענישע יודען האָט זיך אָנגעהויבען א נײַע עפּאָכע פֿון צרות און אויפֿרעגונגען.

אין אײַניגע ערטער האָבען די ספֿרד'ישע עמיגראַנטען פֿון די יודען און מאַראַנען, צווישען וועלכע עס זענען געוועזען נישט ווייניג באַנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפֿונען א גוטע אויפֿנאַהם און די מאַכט האָט זאָגאַר געקוקט צווישען די פֿינגער אויף די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען, וואָס זענען אין איטאַליען בפֿרהסיא ווידער געוואָרען יודען. אָבער אין דעם מעהרסטען טײַל איטאַליענישע שטעדט האָבען די יודישע האַנדעלס-פֿעהיגקײַטען אַרויסגערופֿען בײַ דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג א פּחד פֿאַר קאָנקורענץ. צו די עקאָנאָמישע סבות איז נאָך צוגעקומען דער רעליגיעזער האַס און פֿאַר די עמיגראַנטען, ווי פֿאַר די געבירטיגע איטאַליענישע יודען, האָבען זיך אין אָנהויב פֿון 16-טען יאָהרהונדערט אָנגעהויבען די מיטעלאַלטערישע פֿערפֿאָלגונגען מיט אַלע זײַערע אַכזריות'ען.

די ערשטע איז אַרויפֿגעטרעטען אויף דעם וועג די ווענעציאַנישע רעפּובליק. דאָ איז דער אַרײַנפֿלוס פֿון די רײַכע און געבילדעטע ספֿרדים און זײַער אָנטײַל אין דער גרויס-אינדוסטריע געוועזען פֿון אײַן זײַט נוצליך פֿאַר דער רעפּובליק; פֿון דער צווייטער זײַט האָבען אָבער די ספֿרדים, אַלס פֿעהיגע קאָנקורענטען, אַרויסגערופֿען א פּחד בײַ די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פֿון דעם האַנדעלס-קלאַס האָבען ענדליך גובר געוועזען די אינטערעסען פֿון דער מלוכה. אין 1516 זענען די ווענעציאַנישע יודען געצוואונגען געוואָרן, זיך איבערצוטראָגען פֿון די צענטראַלע טײַלען פֿון שטאָדט אין א בעזונדער קוואַרטאַל (אָדער „ghetto", שפּעטער

איז דער דאָזיגער ספּעציעל-איטאַליענישער טערמין „געטאָ" איבערגעגאַנגען אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער און פערבליבען נאָך ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפיהרט געוואָרן פאַר יודען אַ בעזונדער תחום-המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרן אין זייער האַנדעלס-ספערע. אַ צווייטע פּאָרט-שטאָדט, גענוא, האָט אָנגענומען געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס-מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט נאָר הורטאָווע סוחרים און דאָקטוירים, וואָס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש פון פּויפּסט צו פּראַקטיצירען.

נאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפונען די יודען פון דרום-איטאַליען. בשעת יודען זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען, איז קעניג פון נעאַפּאָל געוועזען דער לעצטער פאָרשטעהער פון דער אַראַגאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה פון שפּאַניען, האָט דער בעפעהל פון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען פון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצויגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים מיט ר' יצחק אברבנאל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ'ן קעניג פריינדליך אויפגענומען געוואָרן; ווען צווישען די פערמאַטערטע אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע בעפעלקערונג האָט אָנגעהויבען פאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויסטרייבען פון נעאַפּאָל, כדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פערשפּרייטען ווייטער, האָט פערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פיעל עהרליך און הומאַניש, אַז ער האָט דעם פערלאַנג נישט ערפילט און אָנשטאָט דעם האָט ער געהייסען אויסבויען פאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען די פינאַנציעלע פעהיגקייטען פון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטילישען פינאַנסיסט, ר' יצחק אברבנאל, האָט דער קעניג פערדינאַנד איהם אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פינאַנץ-מיניסטעריום; די שטעל האָט אברבנאל פערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג אַלפאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט צוזאַמען ליידען מיט'ן קעניג און צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פראַנצויזישער קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פון לאַנג געוועזען דער פּרעטענדענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אברבנאל

צוזאמען מיט זיין בעשיצער אלפאנס האבען געמוזט אנטלויפען פון שטאדט. אברבנאל האט דערביי פערלוירען זיין גאנץ פערמעגען, זיינע ספרים און האנדשריפטען, וואס זענען געווען ביי איהם טייערער פון אלץ. פריהער האט ער בעגלייט דעם אראבגעווארפענעם קעניג אלפאנס קיין סיציליען, וואוהין יענער איז אנטלאפען, דערנאך איז ער אריבער־געפאהרען אויף דער אינזעל קארפא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטעדטעל מאנאפאל. דא האט אברבנאל זיך געקאנט ווידער נעהמען צו זיין ליטעראַרישער טעטיגקייט, וואס ער האט אזוי ליעב געהאט: ער האט דא פערענדיגט זיין פירוש צו תנ״ך, וואס ער האט אנגעהויבען שרייבען נאך אין שפאניען, און אנגעשריבען א רייהע אנדערע ספרים. אין 1503 איז ער אריבערגעפאהרען קיין ווענעדיג און דארט פערבראכט זיינע לעצטע יאהרען; געשטארבען איז ער אין ווענעדיג און מקבר געווען האט מען איהם אין פאדוא, וואוהין מען האט איבערגעפיהרט זיין קערפער.

נאך א צעהניעהריגער מלחמה צווישען פראנקרייך און שפאניען מיט דייטשלאנד איז דאס נעאפאלער קעניגרייך אריינגעפאלען אין די הענד פון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפאנישער קעניג פערדינאנד דער קאטוליק, וועלכער האט בעשטימט אלס הערשער אין נעאפאל וויצע־קעניגען. דער ערשטער וויצע־קעניג גאנזאלווא דע־קארדאווא האט פערטיידיגט יודען און נישט געלאזען זיי ארויסטרייבען פון לאנד. ווען פערדינאנד האט געפאדערט, אז נעאפאל זאל אבגערייניגט ווערן פון די „אונגלויביגע“, האט גאנזאלווא איהם אבגעענטפערט, אז יודען אין נעאפאל זענען דא זעהר ווייניג און אויב מען וועט זיי פון דארטען ארויסטרייבען, וועלן זיי מיטנעהמען מיט זיך זייערע קאפיטאלען און איבערפיהרען זיי קיין ווענעדיג, וואס קאנקורירט אין האנדעל מיט נעאפאל. פערדינאנד האט ענדליך מסכים געווען, פארלויפיג צו לאזען יודען ווייטער וואוינען אין נעאפאל, אבער דערפאר האט מען אנגעהויבען רודפ׳ן די מאראנען, וואס זענען אהין ענטלאפען פון שפאניען און פארטוגאליען. עס איז געגרינדעט געווארן א אינקוויזיציע, וואס האט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און פערפאלגט די, וואס מען האט געחאפט אין „אונגלויבען“.

אין יענער צייט האט ביים ליבעראלען גאנזאלווא געדינט אלס הויז־ארצט דער זוהן פון ר׳ יצחק אברבנאל, יהודה־לעאן אברבנאל, דער מחבר פון די בעוואוסטע „דיאלאגען וועגען ליעבע“, וואס ער

האָט אָנגעשריבען אויף איטאַליעניש. נאָכדעם ווי גאָנזאַלוואָ איז געפאַלען (אין 1507) האָט לעאָן אברבנאל א געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פאָטער אין ווענעדיג און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע־קעניג פון נעאַפּאָל דאָן־פּעדראָ האָט אַלס פינאַנס־אַגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פון ר׳ יצחק אברבנאל, שמואל, א טאַלאַנטפאָלער פּאָליטיקער, א מענש מיט א ברייטער נאַטור און זעהר איידעלען חאַראַקטער. זיין פרוי, בענוועניִדאַ, האָט גע׳שמ׳ט אַלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געוועזען א נאָהענטע חבר׳טאָרין פון דעם וויצע־קעניגס טאָכטער לעאָנאָראַ, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דעם הערצאָג קאָזמאָ מעדיטשי. דאָס אַלץ האָט אָבער נישט געקאָנט אָבראַטעווען די יודען פון אומגליק, וואָס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראַטאָר און שפּאַנישער קעניג, קאַרל V, האָט אין יאָהר 1530 געמאַכט זיין טריאומף־רייזע איבער איטאַליען, האָבען די קלעריקאַלען ביי איהם גע׳פּועל׳ט אַרויסצוטרייבען די יודען פון נעאַפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאַראַנען פון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפען די אַלע בקשות פון אברבנאל און פון דער טאָכטער פון וויצע־קעניג, לעאָנאָראַ, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פּועל׳ן ביים קעניג קאַרל, אז די גזירה זאָל אויף א קלענער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען א בעפעהל, אז אַלע יודען פון נעאַפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פערלאָזען דאָס לאַנד; דער וויצע־קעניג דאָן־פּעדראָ, וואָס איז געוועזען געגען דער דאָזיגער אַכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אברבנאל האָבען ווידער גע׳פּועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קאַרל האָט נישט אויסגעהאַלטען דעם טערמין, און אין 1540 האָט ער ווידער בעפוילען, אז יודען זאָלן פערלאָזען דאָס לאַנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פערלאָזען נעאַפּאָל, וואָס איז א לאַנגע צייט געוועזען א בית־מקלט פאַר די פערטריבענע פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אַנדערע — אין די צענטראַלע פּראָווינצען פון איטאַליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאַמען מיט די פערטריבענע איז געגאַנגען אויך ר׳ שמואל אברבנאל, הגם איהם, אַלס אויסנאַהם, האָט מען ערלויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאַפּאָל — ער האָט נישט געוואָלט אָננעהמען דעם חסד און בלייבען אין א לאַנד, וואָס האָט פערטריבען זיינע ברידער.

די רוימישע פּויפּסטען האָבען אין דער ערשטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט מיט קיין זאַך נישט געשטערט דער יודישער בעפֿעלקערונג און זאָגאַר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואָס די מאַראַנען טרעטען אָב פֿון קריסטענטום. אַזעלכע פּויפּסטען, ווי אַלעקסאַנדער VI, יוליוס II, זענען געוועזען פֿיעל מעהר ענהליך צו וועלטליכע לעבּ-יונגען, ווי צו גאָט-דינער. זיי האָבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאַנאָנישע געזעצען און זיך נאָר געסטאַרעט צו לעבען אַ גוטען טאָג. דעריבער האָבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין רוים און אין אַנדערע שטעדט, וואָס האָבען געהערט צו די פּויפּסטען, און אַליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פֿון די יודישע דאָקטוירים און פּאָליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16-טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבען אַ שרעקליכע קאַטוילישע רעאַקציע, וואָס האָט פֿערשאַפֿט אונגעוועהנליכע ליידען די יודען פֿון די פּויפּסט-לענדער.

די רוימישע קירכע, וואָס איז צו יענער צייט געוועזען רואינירט און דערשלאָגען דורך די קלעפּ פֿון דער רעפֿאָרמאַציע, האָט זיך גענומען פֿערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אָנגעשטרענגט די לעצטע בּחות צו ראַטעווען חאָטש דאָס, וואָס איז מעגליך. אַ גרויסען טייל פֿון אייראָפּאַ האָבען די פּויפּסטען שוין געהאַט פֿערשפּיעלט, זייער גייסטיגער אויטאָריטעט איז שטאַרק געפֿאַלען דורך דער רעפֿאָרמאַציאָנס-בעוועגונג; די קירכע האָט דעריבער געמוזט דורך יעזואיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און עִנוּיִם אָבהיטען און פֿערפֿעסטיגען די לעצטע קליינע סטאַדע, איבער וועלכער זי האָט נאָך אַ שליטה געהאַט. געגען דעם גרעסטען פֿאַקטאָר פֿון דער ענטוויקלונג פֿון מענשליכען געדאַנק — ביכער-דרוקערײַ — ווערט אויפֿגעשטעלט די פּויפּסטליכע צענזור, וואָס דריקט יעדען פֿרייען געדאַנק און לאָזט נישט צו קיין פֿרייע שאַפֿונג. געגען דעם שטאַרקסטען קולטור-פֿאַקטאָר — די פֿרייהייט פֿון געוויסען און געדאַנק — ווערט אַרויסגעשטעלט דער אָרדען פֿון די יעזואיטען, וואָס פֿערחאַפּען אין זייערע הענד די ערציהונג פֿון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטאָרען פֿון דער מענשליכער נשמה. האַס, רעליגיעזער פֿאַנאַטיזם און אינקוויזיציאָנס-מיטלען ווערן די הערשער פֿון געדאַנק און געוויסען, און די ערשטע קרבּנות פֿון דער פּויפּסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאַטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואיטען און אינקוויזיטאָרען האָבען אַלערערשטענס זיך גענומען צום תּלמוד. אַ דאַנק דער ערפֿינדונג פֿון דרוק האָט דער

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פערשפרייטען איבער איטאליען אין א אונגעהויערער צאהל. פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט האבען אין פערשיעדענע דרוקערייען אין איטאליען זיך אנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פון תלמוד און אין יאהר 1520 האט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באמבערג אין ווענעדיג ארויסגעגעבען גאנץ תלמוד בבלי מיט פירושים. די שנעלע פערשפרייטונג פון תלמוד צווישען יודען האט, נאטירליך, נישט געקאנט רוהיג לאזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האט זיך גענומען צו רעפרעסיעס. מ׳האט נאר פריהער געדארפט געפינען פארמעל עפעס א פתחון-פה דערצו, און דאס איז לייכט דערגרייכט געווארן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואס האבען בעשטעטיגט די אלטע מסירה, אז אין תלמוד געפינען זיך פיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאן האט דער פויפסט יוליוס III (אין יאהר 1553) ארויסגעגעבען א דעקרעט וועגען פערניכטען דעם „שעדליכען" תלמוד. די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע האבען באלד זיך גענומען צו מאכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד און אין ראש-השנה זענען אויף איינעם פון די רוימישע פלעצער עפענטליך פערברענט געווארן טויזענדער קאנפיסקירטע עקזעמפליארען פון תלמוד. אזעלכע קאנפיסקאציעס און אויטא-דא-פע׳ס זענען פארגעקומען אויך אין ווענעדיג, פערארא, מאנטוא און אנדערע איטאליענישע שטעדט. די אלע בקשות פון די יודען ביים פויפסט, אז מען זאל אבשאפען דעם דעקרעט, האבען נישט געהאלפען, און דער פויפסט האט נאר געטאן דעם חסד, וואס ער האט ערקלערט, אז קאנפיסקירען און פערברענען דארף מען נאר דעם תלמוד און נישט אנדערע יודישע ספרים.

ווען אלס פויפסט, אונטער׳ן נאמען פאאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געווארן דער קארדינאל קאראפא, דער קאפ פון די עקסטע רעאקציאנערן, האט מען אנגעהויבען איבערגעהן פון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אליין. פאאול IV האט מיט זיין בלינדען פאנאטיזם און אכזריות געבראכט די קאטולישע רעאקציע צו אזא שרעקליכען טעראר, וואס האט אויפגערעגט זאגאר די גלויביגע קאטוליקען אליין. ווי נאר ער האט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט ער ארויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס". אין איינער פון זיי האט ער בעפוילען ארויפצולעגען אויף יעדער יודישער שוהל א אבצאהלונג פון 10 דוקאטען לטובת די „קאטעכומאנען",

ד. ה. די יודען, וואָס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פויפסט נאָר אויסען געוועזען צו בעליידיגען דאָס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאַסטער יודישער נאַציע. אין דער צווייטער בולא האָט דער פאַנאַטישער פויפסט בעשטעטיגט די אַלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען־קאָנגרעס. יודען אין יעדער שטאָדט מעגען וואוינען נאָר אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל, וואָס דאַרף בייַנאַכט אָבגעשלאָסען ווערן דורך בעזונדערע טויערען; און דאָרט מעגען זיי האָבען נאָר איין שוהל. זיי דאַרפען אויך טראָגען ספּעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאָטען צו דיענען ביי יודען אַלס הויז־דיענער, באַנעם אָדער אַמען; קורירען זיך ביי יודישע דאָקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטאָ־איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האַנדעל, איבערהויפּט מיט אַלטוואַרג, אָדער געבען געלד אויף פּראָצענט (נישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טאָרען זיי נישט האָבען, און די הייזער און נחלאות, וואָס זיי האָבען שוין ערוואָרבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאָזיגע שרעקליכע געזעצען האָבען געבראַכט יודען אַ אַ אונגעוועהנליכען מאַטעריעלען חורבן, אַ אַ שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האָבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הייזער און פערלאָזען דאָס לאַנד. נאָר די שנאה פון פויפסט צו יודען האָט דערמיט זיך נאָך נישט איינגעשטילט; איינמאָל אין אַ אויפגערעגטען מאָמענט האָט ער אָבגעגעבען אַ געהיימען בעפעהל אונטערצוצינדען אַלע יודישע הייזער אין רוים. צום גליק, האָט דער קאַרדינאַל פאַרנעזע איינגעהאַלטען דעם דאָזיגען וואַהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאָג האָט דער פויפסט אַליין חרטה געהאַט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט אַ בעזונדער צאָרן און האַס האָט דער פאַנאַטישער פויפסט זיך גענומען צו די מאַראַנען. די שטאָדט אַנקאָנאַ איז אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט געוועזען דער הויפּט־צענטר, וואוהין עס האָבען עמיגרירט די אַנטלאָפענע מאַראַנען. די פריהערדיגע פויפסטען האָבען די מאַראַנען צו רוה געלאָזען, און נאָר פּאַאול IV האָט זיך אַרומגעזעהן, אַז צו־גוט לעבט זיך ביי איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל צו אַרעסטירען אַלע מאַראַנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאַראַנען, וואָס האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האָבען

בעוויזען צו אנטלויפען, די איבעריגע, אנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען ארעסטירט געווארן און פערווארפען געווארן אין די טורמעס פון דער אינקוויזיציע. צווישען די ארעסטירטע האבען זיך געפונען עטליכע מאראנען טערקישע אונטערטאנען, וואס זענען געקומען קיין אנקאנא צוליעב געשעפטליכע ענינים. ווען אין קאנסטאנטינאפאל האט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער ארעסט, האט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאן סולימאן, ער זאל זיך אננעהמען פאר זיי. דער סולטאן האט באלד געשיקט א פראטעסט צום פויפסט נעגען דעם אונגעזעצליכען ארעסט פון זיינע אונטערטאנען און געפאדערט, אז מען זאל די ארעסטירטע תיכף בעפרייען, סטראשענדיג, אז אויב מען וועט זיי ניט בעפרייען, וועט מען אננעהמען רעפרעסיעס גענען די קאטוליקען, וואס וואוינען אין טערקיי. דער פויפסט האט, נאטירליך, געמוזט נאכגעבען די פאדערונג פון מאנארך, פאר וועלכען עס האט דעמאלט געציטערט גאנץ אייראפא. נאר דערפאר האט ער אויסגעגאסען זיין צארן אויף יענע ארעסטירטע מאראנען, פאר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאל זיך אננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאנס־געריכט פער׳משפט געווארן צום פערברענען. די פער׳משפט׳ע האט מען פארגעלעגט אדער תשובה טאן אויף זייערע זינד און צוזאגען, אז זיי וועלן שוין מעהר פון קריסטענטום ניט אבטרעטען, אדער זיך לאזען פערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פון זיי (לויט א אנדער נוסח 38) האבען זיך בעשלאסען, ווידער אנצוטאן אויף זיך די מאסקע פון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פערברעכער, פערשיקט געווארן אויף שיפען צו דער אינזעל מאלטא, וואו מען האט זיי גערדארפט האלטען אונטער א שטרענגע השגחה, נאר אויפ׳ן וועג האט זיי אבגעגאלטען זיך אויסצורייסען און צו אנטלויפען קיין טערקיי. די איבעריגע מאראנען האבען בעשלאסען בעסער צו שטארבען פאר זייער אמונה, און מיט אויסרופען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!“ זענען זיי פערברענט געווארן אויף א שייטערהויפען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אנקאנא האט דערוועקט צווישען אלע יודען אין איטאליען געפיהלען פון וועהטאג און פערביטערונג. א גרופע מאראנען, וואס זענען אנטלאפען פון אנקאנא קיין פעזארא, האבען זיך דאן בעשלאסען אויף א דרייסטען שריט. אנקאנא און פעזארא, צוויי נאהענטע פארטען פון אדריאטישען ים, האבען שוין פון לאנג געפיהרט צווישען זיך א שטארקע קאנקורענץ פאר דער איבערהאנד אין דעם האנדעל מיט די טערקיש־לעוואנטינישע האפענס. אין דער

ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט פלעגען די לעוואַנטישע
שיפען אַממעהרסטענטײל אַרײַנגעהן קײַן אַנקאָנאַ, ווײַל די דאָרטיגע יודען
און מאַראַנען האָבען געהאַט גרויסע האַנדעלס־בעציהונגען מיט זײַערע
ברידער אין טערקײַ. ווען דער הערשער פון פעזאַראָ, הערצאָג פעזאַראָ,
האָט אַרײַנגעלאָזט צו זיך די אַנטלאָפענע מאַראַנען פון אַנקאָנאַ, האָט
ער דאָס געטאָן נישט אַזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב אַ פּראַק־
טישען חשבון: ער האָט גערעכענט, אַז צוליעב דעם וועלן די האַנ־
דעלס־שיפען פון טערקײַ איצט אָנהויבען זיך אָבצושטעלן אין פעזאַראָ,
און נישט אין אַנקאָנאַ. די דאָזיגע האָפנונג זײַנע איז טאַקע די ערשטע
צײַט מקוים געוואָרן. די אַנטלאָפענע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען צו
ערקלערן דעם פּויפּסט אַ האַנדעלס־מלחמה און באָיקאָטירען אַנקאָנאַ. זײ
האָבען אָוועקגעשיקט צו זײערע טערקישע ברידער אַ ספּעציעלען שליח
מיט אַ בריעף, וואו זײ האָבען בעשריבען דעם מערטירער־טויט פון די
מאַראַנען אין אַנקאָנאַ און געבעטען אין נאָמען פון נאַציאָנאַלער אַחדות
צו באָיקאָטירען דעם דאָזיגען נעסט פון דער אינקוויזיציע און מעהר
נישט שיקען קײַן שיפען מיט סחורות קײַן אַנקאָנאַ. די טערקישע יודען
האָבען היים זיך אָבגערופען אויף דער בקשה און זײ האָבען אין די
שוהלען ערקלערט אַ חרם אויף יעדען יודען, וואָס וועט שיקען סחורות
נישט דורכ׳ן פּאָרט פעזאַראָ, נאָר דורך אַנקאָנאַ. די רעזולטאַטען פון
דעם באָיקאָט האָט מען באַלד אָנגעהויבען שפּירען. צווישען סאַלאָניקי
און אַנקאָנאַ זענען איבערגעריסען געוואָרן די האַנדעלס־בעציהונגען און
דער סענאַט מיט דעם שטאָדט־ראַט פון אַנקאָנאַ האָבען געמוזט זיך
ווענדען צום פּויפּסט מיט אַ ביטע וועגען באַלדיגער הילף, ווײַל אַנדערש
וועט אַנקאָנאַ צוליעב דעם יודישען באָיקאָט אינגאַנצען מוזען חרוב
ווערן. דער פּויפּסט האָט דערשפּירט, אַז אויך יודען זענען פעהיג נקמה
צו נעהמען פאַר זײַערע בעליידיגונגען, און ער וואָלט אפשר געמוזט
ווייכער ווערן, ווען יודען זאָלן זיך געוויזען האַלטען אייניג און פעסט.
צום אומגליק, האָט אָבער צווישען די יודען אַלײן אויסגעבראָכען אַ שפּאַל־
טונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אַנקאָנאַ האָבען זיך דערשראָקען
פאַר׳ן באָיקאָט און מורא געהאַט, אַז דער צורײַצטער פּויפּסט זאָל יעצט
אינגאַנצען נישט אַרויסטרײַבען דאָס רעשט ביסעל יודען פון זײַן מדינה.
זײ האָבען זיך דעריבער געווענדעט מיט אַ בקשה צו די טערקישע יודען,
אַז זײ זאָלען רחמנות האָבען אויף זײַערע ברידער און מבטל מאַכען
דעם באָיקאָט. פון דער צווייטער זײַט האָבען יוסף נשיא און די העכערע

יודישע געזעלשאפט אין טערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פון פעזארא. צוליעב דער דאזינער שפאלטונג האט דער באיקאט נישט געקאנט לאנג זיך האלטען; קיין פעזארא פלעגען אלץ אנקומען ווינציג האנדעלס־שיפען, און דער סוף איז געווען, אז דער הערצאג אורבינא האט זיך איבערצייגט, אז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט'ן פויפסט צוליעב יודען, וועז זיי האבען נישט געבראכט די נוצען, אויף וועלכע ער האט געהאפט, און נאך צוויי יאהר רוהיג לעבען אין פעזארא, האט דער הערצאג פערטריבען פון זיין גאנצען הערצאגטום אלע יודען, וואס זענען אהין אנטלאפען.

דער טויט פון פאנאטישען פויפסט פאאול האט דערפרעהט נישט בלויז יודען, נאר אויך פיעל קאטוליקען. מען דערצעהלט, אז די רוי־מער האבען עפענטליך צובראכען די סטאטוא פון פערשטארבענעם פויפסט און איינער א יוד האט אנגעטאן אויפ'ן קאפ פון דער סטאטוא א געל היטעל. זיין שטעל־פערטרעטער, פיוס IV (1559 — 1565), האט אבגעשאפט איינינע בעגרענצונגען נעגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד, אבער נאר בתנאי, אז עס זאלען דורכגעלאזט ווערן די שטעלען, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תלמוד, אדער ש"ס (ששה סדרים), האט פון איצט אן געמעגט געדרוקט ווערן (ווי אויך אנדערע יודישע ספרים) נישט אנדערש, ווי אונטער א שטרענ־גער צענזור פון יודישע משומדים.

נאך פיוס IV איז פויפסט געווארן פיוס V (1566 — 72), געוועזענער גרויס־אינקוויזיטאר, וועלכער האט ווידער דורכגעפיהרט, און נאך מיט מעהר אכזריות, דאס פראגראם פון פאאול IV. ער האט צוריק איינגעפיהרט די אלע „בולעס" פון פאאול און דערצו נאך מוסיף געווען, אז די יודישע בעגרענצונגען זאלען איינגעפיהרט ווערן נישט בלויז אין די פראווינצען, וואס געהערן צום פויפסט, נאר אין אלע קאטוילישע לענדער. ער האט געוואלט ארויסטרייבען אלע יודען פון זיין ממשלה, נאר צוליעב השתדלות פון איינינע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאנגען אויף א פשרה: דעם 9־טען מערץ 1569 איז ארויס־געגעבען געווארן א בעפעהל, אז אלע יודען פון די פויפסט־לענדער, אויסער די יודען פון רוים און אנקאנא, זענען מחויב אין א משך פון דריי חדשים צו פערלאזען דאס לאנד. דער דאזיגער בעפעהל האט זיך בעצויגען אויך אויף אוויניאן און וועניסען — פראנצויזישע פראווינצען, וואס זענען געשטאנען אונטער דער הערשאפט פון פויפסט. די פער־

טריבענע האָבען עמיגרירט קײן טערקײַ אָדער אין יענע איטאַליענישע פּראָווינצען, וואָס האָבען נישט געהערט צום פּויפּסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אַנקאָנאַ זענען געבליבען; דאָס איז אָבער געווען אַ חושכ'דיגע עקסיסטענץ פון מענשען, וואָס זענען רעכטלאָז אין אַלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פאַר דעם שווערד פון דער אינקוויזיציע.

די פּאָליטיק פון רדיפות האָט אויך פאָרטגעזעצט דער פּויפּסט גרעגאָר XIII ‏(1572 — 85). דאָס איז געווען אַ טיראַן, ווי אַלע אַנדערע טיראַנישע פּויפּסטען, מיט דעם אונטערשײַד, וואָס ער האָט זיך אַרומגע־טראָגען אויך מיט מיסיאָנערישע פאַנטאַזיעס. ער האָט בעפוילען, אַז אין די יודישע שוהלען זאָלען קאַטוילישע מיסיאָנערען דרש'נען פאַר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז אַרויפגעלעגט געוואָרן אַ חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאָר אויך צו צאָהלען געהאַלט די פּרעדיגער. די דאָזיגע חוצפּה'דיגע גזירה האָט געבראַכט צו פיעל קאָמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אַז דער פּויפּסט, איבער־צײַגענדיג זיך, אַז די מיסיאָנערישע דרשות האָבען קײן ערפאָלג נישט און נאָך אַ לאַנגער צײַט האָט דאָך קײן אײן יוד זיך נישט גע'שמד'ט, האָט בעפוילען צו מאַכען אַ אויספאָרשונג וועגען די סיבות דערפון. דאַן האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די יודען האָבען געפונען אַ געשיקטען מיטעל, ווי אַזוי זיך אַרויסצודרעהען פון די מיסיאָנערישע דרשות: זײ פלעגען זיך פערשטעקען די אויערן, אַזוי אַז די פּרעדיגער האָבען גערעדט און קײנער האָט נישט געהערט. דער פּויפּסט האָט דאַן בעפוילען אַכטונג צו געבען, אַז בעת די דרשות זאָלן יודען האָבען אָפענע אויערן; עס פערשטעהט זיך, אַז אויך דאָס האָט ווינציג געהאָלפען און אויך נאָכדעם האָבען די מיסיאָנערישע אַגיטאַציעס קײן ערפאָלג נישט געהאַט.

פערבעסערט האָט זיך עטוואָס די יודישע לאַגע בײַם פּויפּסט סיקסט דער V־טער. זײַן מעלה איז געווען דאָס, וואָס ער האָט זעהר ליעב געהאַט געלד און פאַר געלד האָט מען געקענט בײַ איהם פּועל'ן אַלץ. אונטער זײַן הערשאַפט איז יודען ערלויבט געוואָרן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פּויפּסט־פּראָווינצען און עס זענען אָבגעשאַפט געוואָרן אײניגע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געוואָרן די רעפּרע־סיעס געגען תלמוד; דער פערטרעטער פון סיקסט V, דער פּויפּסט קלימענט VIII־ע, האָט זיך אָבער אומגעקעהרט צום אַלטען סיסטעם און בעת זײַן הערשאַפט זענען יודען ווידער פערטריבען געוואָרן פון די

פויפסטליכע פראווינצען, אויבער רוים, אנקאנא און אוויניאן, וואו די יודען זענען פערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פיעל בעסער איז געווען די לאגע פון די יודען אויך אין יענע איטאליענישע פראוויגצען, וואס זענען געווען אונאבהענגיג פון פויפסט. די פרומע הערצאגען און דאזשען פון די וועלטליכע איטאליע־נישע פראווינצען פלעגען פשוט פון פרומקייט וועגען מקיים זיין אלע בעפעהלען פון פויפסט. אבער אויך יענע ווינציגע הערצאגען, וואס זענען געווען אינגאנצען אונאבהענגיג פון פויפסט, פלעגען עקספלאאטי־רען יודען אויף אלערליי אופנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאזיגקייט פלעגען נאך צוקומען פון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פאגראמען, גירושים. די רעכטלאזיגקייט פון געטא איז אומע־טום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פון דער מאכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאגע האט שטענדיג זיך געהאלטען אויף נסים: אמאל האט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האט מען זיי צו רוה געלאזען; אמאל זענען זיי געווען איבעריג, האט מען זיי געטריבען און געיאגט.

פערהעלטניסמעסיג גוט איז געווען די לאגע פון די יודען אין דער ווענעציאנישער רעפובליק. אויך דארט האט מען יודען נישט ליעב געהאט, מ'האט זיך אבער גענויטיגט אין זיי, ווייל ווענעציען האט זיך געהאלטען נאר אויפ'ן האנדעל מיט טערקיי און די הויפט־פערמיטלער אין דעם האנדעל זענען געווען יודען. פיעל האט דא אויך געווירקט די גרויסע ראליע, וואס די יודישע דיפלאמאטען האבען געשפיעלט אין טערקיי, ווייל ווענעציען האט דאן געמוזט זיך שטארק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאן, וועלכער האט געהאט א גרויסע דעה אין גאנץ אייראפא. דערפאר זענען יודען געשטאנען אין גרויס געפאהר דאן, ווען ווענעציען האט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפעה פון די יודישע דיפלאמאטען אין טערקיי. דאס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער ווענעציא־נישער רעפובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפערן. ווענעציען האט דאן זיך פעראייניגט מיט'ן פויפסט און מיט דעם שפאנישען קעניג פיליפ דער צווייטער, וועלכע האבען צוזאמען געבילדעט א „הייליגע ליגע" געגען די טערקען (1570 — 71). אזוי ווי אין דער שפיץ פון דער פארטיי, וואס איז אין קאנסטאנטינאפאל געווען פאר מלחמה, איז געשטאנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האט די ווענעציאנישע רעפובליק פריהער פון אלץ אויסגעגאסען דעם צארן אויף איהרע יודען: צוערשט

האט מען ארעסטירט די יודישע סוחרים פון טערקיי, וואס האבען זיך דאן געפונען אין ווענעציען, און מען האט קאנפיסקירט זייערע סחורות; דערנאך האט דער סענאט אנגענומען א בעשלוס, ארויסצוטרייבען אלע יודען פון דער רעפובליק. און די יודען האבען שוין אנגעהויבען דעם בעפעהל אויסצופיהרען, נאר פלוצלונג האבען זיך אנגעהויבען פיהרען אונטערהאנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און אין דער שפיץ פון די אונטערהאנדלונגען איז געשטאנען דער דיפלאמאטי־שער שליח פון טערקיי שלמה אשכנזי, א געוועזענער ווענעציאנישער אונטערטאן. שלמה אשכנזי האט אזויערנאך געווירקט אויף די ווענע־ציאנישע קאנסולען אין קאנסטאנטינאפאל און ווען איינער פון זיי, סאראנצא, האט, אומקערהערענדיג זיך אהיים, בעגעגענט אויפ׳ן ברעג א גרופע יודען מיט קליינע קינדער, וואס זענען שוין געשטאנען גרייט צו פערלאזען דאס לאנד, האט ער היים פערטיידיגט די פערטריבענע און גע׳טענה׳ט צו די מיטגליעדער פון דער בעראטונג, וואס איז וועגען דעם צונויפ־גערופען געווארן: „וואס טוט איהר? איהר ווילט ברענגען צרות אויפ׳ן לאנד. ווער האט מיטגעהאלפען צו פערפעסטיגען טערקיי, ווער האט איהר געגעבען טעהניקער אויף צו פאבריצירען אלערליי מין כלי־זין, מיט וועלכע זיי קעמפפען געגען אלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואס זענען פערטריבען געווארן פון שפאניען?" די דאזיגע טענות האבען געווירקט, און דער סענאט האט צוריקגענומען זיין בעשלוס וועגען ארויסטרייבען די יודען. ווען שלמה אשכנזי איז דערנאך אליין אנגעקומען קיין ווענעציען, אום צו פיהרען די אונטערהאנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפגענומען געווארן מיט גרויס כבוד און די געפאהר איז אינגאנ־צען פערשוואונדען געווארן.

נישט שטענדיג אבער האט געהאלפען די יודישע השפעה אין טערקיי. גענוא האט פערטריבען דאס רעשט ביסעל יודען, וואס זענען דארט געבליבען נאך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאגטום פערארא, וואו די יודען און מאראנען האבען פריהער געהאט א בית מקלט, איז די לאגע פערערגערט געווארן צו ענדע פון 16־טען יאהר־הונדערט. די ליבעראלע דינאסטיע פון די הערצאגען ד׳עסטע, וואס האט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאנגען, און אין 1597 איז פערארא איבערגעגאנגען אונטער דער הערשאפט פון פויפסט. די יודען און די מאראנען האבען געוואוסט, וואס פאר א וואלקען עס רוקט זיך אן אויף זייערע קעפ, און האבען אליין אנגעהויבען מאכען הכנות

צו פערלאָזען דאָס לאַנד. נאָר דער קאַרדינאַל אַלדאָבראַנדיני, וואָס איז געוועזען דער פערטרעטער פון פּויפּסט אין דער דאָזיגער נייע־ערוואָרבענער פּראָווינץ, האָט פערשטאַנען, וואָס פאַר'א שאָדען עס וועט זיין פאַר'ן לאַנד דאָס אַרויסטרייבען יודען, און ער האָט אָבגעלעגט דעם גירוש אויף פינף יאָהר. דערווייל האָט מען ביסלעכווייז אָנגעהויבען איינפיהרען די אַלע גזירות פון פּויפּסט אויף יודען אין אַנדערע ערטער, ווי אַרויפ־לעגען אַ אָבצאָהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערן די מיסיאָנערישע דרשות, טראָגען אַ בעזונדערען צייכען אויף די מלבושים און שפּעטער (1624 — 27) זענען די גאַסען, וואָס זענען געוועזען בעזעצט פון יודען, פערשלאָסען געוואָרן דורך בעזונדערע טויערן און פערוואַנדעלט געוואָרן אין אַ געטאָ. זאָגאַר פלאָרענץ, וואו די געבילדע־טע הערשער פון הויז מעדיטשי האָבען אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט מקיים זיין די בעפעהלען פון פּויפּסט און איינפיהרען ביי זיך די יודישע בעגרענצונגען, האָט ענדליך איינגעפיהרט פאַר יודען אַ געטאָ אין עק שטאָדט און נאָר די רייכע יודען איז ערלויבט געוואָרן צו וואוינען אויסער דעם געטאָ.

פיעל יסורים האָבען איבערגעלעבט די יודען פון מילאַנער הער־צאָגטום. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דאָס הערצאָגטום זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון טיראַנישען שפּאַנישען קעניג פיליפּ II, וועלכער האָט נישט איינמאָל געפאָדערט פון זיין מילאַנער וויצע־קעניג, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען די יודען פון הערצאָגטום, נאָר דער וויצע־קעניג האָט גע'טענה'ט, אַז דאָס וועט ברענגען פיעל שאָדען פאַר'ן לאַנד, און האָט דעריבער אָבגעלעגט דעם גירוש, ערפילענדיג דערביי פּינקטליך אַלע בעפעהלען פון פּויפּסט וועגען רודפ'ן דעם תלמוד, וועגען בעזונדערע מלבושים פאַר יודען א. א. וו. די קלעריקאַלען אין מילאַן האָבען זיך אָבער דערמיט נישט בערוהיגט און געשיקט דעפּוטאַציעס צום שפּאַנישען קעניג מיט בקשות אַרויסצו־טרייבען די יודען. די יודישע בעפעלקערונג האָט אויך געשיקט אַ דע־פּוטאַט, שלמה כהן, צום קעניג, אָבער ער האָט קיין ערפאָלג נישט געהאַט. יודען האָט מען געגעבען אַ טערמין פון צוויי חדשים זיך צו־צוגרייטען אין וועג אַריין, און אין פריהלינג 1597 האָבען אַנ'ערך 1000 יודען געמוזט פערלאָזען דאָס לאַנד און געהן זוכען זיך אַ היים ערגעץ אַנדערש. די אַרויסגעטריבענע האָבען זיך בעזעצט אין די געטאָ'ס פון מאַנטוא, פּאַדוא, מאָדענאָ און ווערָאָנאָ, וואָס זענען שוין אַזוי אויך געוועזען איבערפולט.

אָבער אויך אין די לעצטע אויבענדערמאַנטע שטעדט האָט מען יודען נישט צו־רוה געלאָזען, און אין איינער פון זיי, מאַנטוא, וואָס איז געווען איינע פון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האָבען יודען געמוזט איבערלעבען אלע שרעקען פון דעם אכזריות׳דיגען מיטעלאלטער.

אין 1602 האָבען יודען איבערגעלעבט אַ גרויסע קאַטאַסטראָפע; אין יענער צייט איז קיין מאַנטוא געקומען דער פאַנאַטישער פראַנציס־קאַנער באַרטאָלאָמעאָ דע־סאַלוטיוואָ, וועלכען מען האָט געהאַלטען פאַר אַ „קדוש״, און ער האָט מיט זיינע פאַנאַטישע דרשות אויפגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפעלקערונג. איינמאָל האָט אַ קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפּיעלען זיך אין אַ הויף אום שבת און איהם האָט זיך אויסגעוויזען, אז דאָס לאַכען אָב די קינדער פון פאַנאַטישען פראַנציסקאַנער און זיינע דרשות. ער האָט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באַלד האָט דער צורייצטער המון געחאַפּט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי אַריינגעוואָרפען אין תפיסה, וואו מען האָט זיי שרעקליך געפייניגט און דערנאָך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפּער׳ס האָט מען צוגעבונדען צו די ווײַדלען פון פערד און געשלעפּט איבער די גאַסען, דערנאָך האָט מען זיי אויפגעהאַנגען אויף סלופּעס פאַר די פּיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אַנצופאַלען אויף די יודישע הייזער און מאַכען אַ חורבן, נאָר די הערצאָגען האָבען דערצו נישט דערלאָזען. שפּעטער מיט אַכט יאָהר איז פאַר די יודען אין מאַנ־טואַ איינגעפיהרט געוואָרן אַ געטאָ. די יודען זענען דאָך געבליבען גוטע בירגער און שפּעטער, בעת דאָס עסטרייכישע מיליטער פון קייזער פערדינאַנד II האָט בעלאַגערט מאַנטוא (1636), האָבען יודען מוטיג געקעמפּפט צווישען די רייהען פון די קריסטען. זיעבען חדשים נאָכאַנאַנד האָבען אלע יודישע מענער אויסגעהאַלטען די בעלאַגערונג; מיט געוועהר אין דער האַנד פערטיידיגט די שטאָדט פון שונא, אָדער געהאָלפען פערפעסטיגען די מויערן פון שטאָדט און דערביי זאָגאַר מחלל שבת געווען. דערפאַר, ווען דער שונא האָט איינגענומען די בעלאַגערטע שטאָדט, האָט זיין מיליטער צוראַבירט די קוואַרטאַלען פון געטאָ און אַרויסגעטריבען אלע יודען פון שטאָדט, ערלויבענדיג זיי נאָר מיטצו־נעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאַטען געלד. די יודען האָבען אַוועקגעשיקט אַ דעפּוטאַציע צום קייזער פערדינאַנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פערדינאַנד האָט ערלויבט די פערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפוילען, מען זאָל זיי אָבגעבען זייער פערמעגען;

אבער דערווייל איז שוין א העלפט פון די פערטריבענע אדער אויסגעשטארבען פון הונגער און נויט, אדער צוזייהט און צושפרייט געווארן איבער אנדערע לענדער און נאר איין העלפט האט זיך צוריקגעקעהרט אין די אלטע חורבות פון צושטערטען געטא.

אין יענער עפאכע, ווען די יודישע צרות האבען דערגרייכט די העכסטע שטופע, ווען יודען, אויסגעמאטערט און דערשלאגען פון פיעל לייידען און וואנדערן, האבען פערלוירען דעם גלויבען אין די אייגענע כוחות, — אין יענער עפאכע האט געמוזט בעשאפען ווערן א רעאקציע געגען דער פערצווייפלונג און דערשלאגענקייט און די רעאקציע האט זיך אויסגעדריקט אין א אייגענטימליכע משיח-בעוועגונג, וואס האט ארויסגערופען פיעל דראמאטישע מאמענטען, בעשאפען פיעל טראגעדיעס און אויפגערודערט דאס גאנצע יודענטום. די אלטע יודישע אמונה, אז עס וועט קומען א צייט, ווען יודען וועלן ווידער אויסגעלייזט ווערן און צוריק ווערן א פריי פאלק, האט זיך אין יענער צייט פון אונמענשליכע יסורים און בעלייידיגונגען שטארק פונאנדערגעפלאקערט און די ברענענדע בענקשאפט פון פאלק צו אויסלייזונג האט געמוזט אננעהמען א פארם פון איבערנאטירליכען גלויבען, פון א גלויבען אין דער נאהענטער אויסלייזונג אויף א אונגעוועהנליכען אופן. פיעל פרומע און געבילדעטע יודען האבען דאן באמת געגלויבט, אז די מאס איז שוין איבערפולט, אז ווייטער אזוי דויערן קען שוין נישט: עס האבען זיך שוין אנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאהענט. די דאזיגע אלגעמיינע אויפרעגונג האבען פערשידענע אוואנטיוריסטען און טרוימער אויסגענוצט צו זייערע פערזענליכע צוועקען; דערביי מוז מען אבער מודה זיין, אז די משיח-בעוועגונג פון יענער צייט האט אויך געהאט פיעל שענע, ערהויבענע מאמענטען און האט ארויסגעפיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאנטע טראגישע פערזענליכקייטען.

נאך ר׳ יצחק אברבנאל, וואס איז געוועזען א ניכטערער קאפ און האט זיך געהאלטען ווייט פון די קבל׳יסטישע חלומות, האט אין די לעצטע יאהרען פון זיין לעבען געפרובט פערפעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאכען זי פאר׳ן צענטר פון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צארן ארויסגעטרעטען געגען דער מיינונג פון אייניגע יודישע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אלבו און אנדערע), אז די אמונה אין משיח

איז נישט אײנער פון די יודישע עיקרים. אברבנאל האט וועגען דעם ספעציעל אנגעשריבען דרײַ ספרים און אויפ׳ן גרונד פון פערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האט ער זאגאר געפרובט בעשטימען די צײַט, ווען משיח וועט קומען. לויט זײַן חשבון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פון אברבנאל׳ס משיח־טעאריע, האבען זיך גלײַך בעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זײער נאטור, וואס האבען פערברײטערט די דאזיגע אמונה, און זי פערוואנדעלט אין א לעבעדיגער בעוועגונג.

אין 1502 האט זיך אין איסטריען, אויף דער גרעניץ פון איטאליען און עסטרײַך, בעוויזען א אונבעקאנטער יוד פון דײַטשלאנד, מיט׳ן נאמען אשר לעמלין, וועלכער האט זיך ערקלערט אלס נביא פון דער נאהענטער גאולה. ער האט געהאט אלע פעהיגקײטען פון א פאנאטישען פרעדיגער און ס׳איז שווער צו בעשטימען, צי דאס איז געווען א פשוט׳ער אוואנטוריסט, אדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפאלס האט ער מיט זײַנע דרשות צוגעצויגען פיעל מענשען. ער האט געפרעדיגט, אז אויב נאר יודען וועלען פאסטען און תשובה טאן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלען פארקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלען אײַנפאלען און אײַנגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלען א מפלה האבען און דאס פערפאלגטע יודישע פאלק וועט זיך בעפרײַען פון זײַן יאך און קומען אין זײַן אײגען לאנד ארײַן. די דאזיגע דרשות האבען צוגעצויגען פיעל מאמינים אין איטאליען און אין עסטרײַך; יודען האבען אנגעהויבען פאסטען און מתפלל זײַן גאנצע טעג, פיעל האבען צוטײלט זײער געלד פאר ארימע לײַט; און די אמונה איז געווען אזוי גרויס, אז אײן רב אין וועסטפאליען האט זאגאר געהײסען אײַנווארפען דעם אויבען, וואס איז געווען געבויט ספעציעל אויף באקען מצות, ווײַל ער איז געווען זיכער, אז דעם פסח וועלען יודען שוין זײַן אין ארץ ישראל. אויך פיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבלה איז דעמאלט געווען זעהר פערשפרײַט, האבען געגלויבט, אז עס שטעהען פאר גרויסע וועלט־געשעהענישען, און דאס האט נאך צוגעגעבען מוט די גלויביגע יודען. ווען די אנגעוויזענע צײַט איז אריבער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האבען אײניגע דאך נישט פערלוירען די אמונה, אז די זינד האבען פערהאלטען משיח׳ן, וועלכער וועט דאך אין גיכען קומען; אנדערע זענען ארײַנגעפאלען אין א פערצווײַפלונג און זיך נאר אפגעזאגט פון יודענטום.

אין 22 יאהר ארום האט זיך די משיח-בעוועגונג איבערגענייעם אנגעהויבען און דאס מאל שוין מיט א גרעסערער קראפט און ביי פיעל מעהר טראגישע אומשטענדען.

אין פעברואר 1524 האט זיך אין פארט פון ווענעציען ארויסגעזעצט א געהיימניספולער וואנדערער. ער האט זיך אנגערופען דוד ראובני, אייניקעל פון שבט ראובן, און האט דערצעהלט, אז ער איז א געבוירענער פון דער פראווינץ ח ב ר אין אראביען, וואו עס עקסיסטירט א יודישע מלוכה, וואס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פון די אלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אז דער קייזער פון די דאזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געווארן דורך זיין ברודער קיין אייראפא מיט א וויכטיגע פאליטישע שליחות. אין וואס ס'בעשטעהט די דאזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאזיגער אונבעוואוסטער וואנדערער האט זיך געהאלטען זעהר געהיימניספול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפערט אויף פרעמדע פראגען; נאר פון די פערשידענע רמזים, וואס ער האט געגעבען, האט מען געקאנט זיך אנשטויסען, אז ער איז געשיקט געווארן צו די אייראפעאישע מלכים און פריהער פון אלץ צום רוימישען פויפסט מיט א פארשלאג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אראביען געוועהר און פראוויאנט, כדי צו מאכען א בעוואפענטען אויפשטאנד געגען די טערקען און אבנעהמען ביי זיי פאלעסטינא. עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר א רושם דער דאזיגער געהיימניספולער מענש האט געמאכט אויף אלע ארומיגע יודען. ער איז אנגעקומען קיין ווענעציען אינקאגניטא; די ערשטע צייט פערבליבען אין צימער פון קאפיטאן פון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאך איז ער אוועק אין יודישען געטא און דערצעהלט די פארשטעהער פון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערביי האט ער גערעדט אויף אזא אונקלארער העברעאישער שפראך און זיך בענוצט מיט אזעלכע אונקלארע אויסדריקען, אז דער איינדרוק איז נאך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט געבליבען, אז דא האט מען פאר זיך א וויכטיגע פערזאן, וואס פון איהם שטעהען פאר גרויסע ישועות פאר יודען. מען האט געפרובט זיך דערוויסען פון איהם די פרטים פון זיין מיסיע; אויף דעם האט אבער דוד ראובני געענטפערט, אז ביז זיין אודיענץ ביים פויפסט קאן ער מעהר גארנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פערזענליכקייט איז שווער צו זאגען עטוואס בעשטימטעס: צי איז דאס געווען א געניטער שארלאטאן,

אָדער אַ פֿאַנטאַסטישער מאַניאַק; מיט זײַן סודות׳דיגען האַלטען־זיך האָט ער אָבער בעוויזען אַלעמען צו פֿעראינטערעסירען. און ווען מען דערמאָנט זיך, אַז אין דער פֿאָלקס־לעגענדע האָט שוין ווירקליך לאַנג עקסיסטירט ערגעץ אַ יודישע מלוכה פֿון אַמאָליגע „עשרת השבטים", קאָן מען לײַכט פֿערשטעהן, ווי גרויס עס האָט געמוזט זײַן די אמונה אין איהם. אַ מענש פֿון קלײנעם וואוקס, אַ שוואַרצער און מאָגערער, ווי אַ סקעלעט, שטענדיג פֿערזונקען אין תּפֿלה און אין תּעניתים, דערבײַ נאָך מיט פֿירשטליכע מאַניערען — האָט דוד ראובני געמאַכט אַ גרויסען אײנדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאָר אויך אויף קריסטען און אויפֿגערײַצט די פֿאַנטאַזיע פֿון די מיסטיש־געשטימטע יודען, וואָס האָבען שוין לאַנג אַרויסגעקוקט אויף עפּעס אַ וואונדערבאַרען מלאך־הגואל.

אין גיכען איז ראובני אָנגענומען געוואָרען פֿריהער דורך די קאַרדינאַלען און דערנאָך דורכ׳ן פּויפּסט קלעמענט VII אַלײן. דער דאָזיגער פּויפּסט האָט דעמאָלט איבערגעלעבט אַ שווערע צײַט; ער איז געשטאַנען צווישען צווײ פֿײַערן: צווישען דער לוטעראַנישער רעפֿאָרמאַציע פֿון אײן זײַט און דער פּאָליטיק פֿון דײַטשען קײזער קאַרל V פֿון דער צווײטער זײַט. פּאָליטיש איז ער געווען געדריקט פֿון דײַטשען קײזער, גײַסטיג איז ער געווען בעלײדיגט דורך דער רעפֿאָרמאַציע, וועלכע האָט בײַ איהם צוגענומען דעם גאַנצען אויטאָריטעט, אַזוי אַז ער האָט זיך געכאַפּט פֿאַר אַלץ, וואָס האָט געקאָנט כאָטש עטוואָס אָבראַטעווען זײַן פּאָזיציע. דוד ראובני מיט זײַן פֿאַנטאַסטישען פּלאַן, אָבצונעהמען פּאַלעסטינאַ בײַ די טערקען, איז דעריבער געווען פֿאַר׳ן פּויפּסט, ווי געוואונשען. דער פּויפּסט האָט פֿריהער אָבגענומען בײַ ראובני זײַנע דאָקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פֿון די פּאָרטוגעזישע שיפֿס־קאַפּיטאַנען און פֿון די קאָנסולען אין טערקײַ, אַז אין מזרח עקסיסטירט ווירקליך אַ יודישער שבט. דערנאָך האָט דער פּויפּסט אָבגעשיקט די דאָזיגע דאָקומענטען קײן ליסאַבאָן אויף צו קאָנטראָלירען זײ. ווען די פּאָרטוגעזישע רעגירונג האָט די דאָזיגע דאָקומענטען בעשטעטיגט, איז ראובני פֿײַערליך אויפֿגענומען געוואָרען פֿונ׳ם פּויפּסט. ער איז אַרײַנגעפֿאָהרען קײן רוים, ווי אַ שליה פֿון אַ אויסלענדישער מלוכה, אויף אַ ווײַסען פֿערד, אין בעגלײטונג פֿון אַ איבערזעצער און בעדיענטע. אָנגענומען איז ער געוואָרען מיט גרויס כּבוד, און ווי ס׳שײַנט, איז דעם פּויפּסט געפֿעלען געוואָרען ראובני׳ס פּלאַן און זײ האָבען זיך פֿרײַנדליך אָבגעשײדעט אײנער פֿון צווײטען. די אוידיענץ האָט געמאַכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענווענידא אברבנאל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלן געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואוינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קליינער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלערי-קאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט אינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מארא-נען, וואס האבען געהיים ווייטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסט-ליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מארא-נען; שפיאנען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געחאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געווען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמא-טערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מזרח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלײזער. די אודיענץ פֿון ראובני בײַם פּויפּסט און בײַם קעניג האָט זײַ אויפֿגעמונטערט; פֿיעל מאַראַנען אין ליסאַבאָן און אין אַנדערע שטעדט פֿלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האַנד און אָבגעבען מיזערליכען כבוד. ער איז אָבער געוועזען אײַנגעהאַלטען, פֿאָרזיכטיג און ... האָט, נאַטירליך, נאָך פֿערגרעסערט דעם אינטערעס צו איהם און צו זײַן סיסיע.

דערווײַל איז די משיח־בעוועגונג געוואַקסען און דוד ראובני, וועלכער האָט אַליין נאָך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאָזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פֿערשוואונדען געוואָרען אַזוי געהײמניספֿול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געוועזען אַרויסצושטעלען אויף דער סצענע א בעגײַסטערט־פּאָעטישע פּערזענליכקײַט פֿון א יודישען בחור, וואָס האָט אין זיך פֿעראײניגט די התלהבות פֿון א מיסטיקער מיט דער קראַפֿט פֿון א נאַציאָנאַלען קעמפֿער און האָט איבערגעלאָזען נאָך זיך א אָנדענקען פֿון פֿאָלק אַלס מערטירער און קדוש. דאָס איז געוועזען דער געבילדעטער מאַראַן דיעגאָ פּירעס (געבוירען אין יאָהר 1500).

ער האָט פֿריהער פֿערנומען די שטעל פֿון א סעקרעטאַר אין איינער פֿון די רעגירונגס־אינסטיטוציעס אין ליסאַבאָן און איז געשטאַנען נאָהענט צום הויף. ראובני האָט אָבער אַרויסגערופֿען אין זײַן נשמה א איבערקעהרעניש; בטבע א פֿײַערדיגער מיסטיקער און טרוימער, און זעגענדיג נאָך דערצו געניגט צו מסירת נפש און מערטירערײַ, — האָט פּירעס פּלוצלונג דערשפּירט אין זיך עפּעס א געטליכען פֿײַער פֿון א נביא, אָנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואָהר און דערשפּירט אין זיך, אַז ער דאַרף שטעהן אין דער שפּיץ פֿון די גרויסע געשעהנישען, וואָס דאַרפֿען באַלד קומען. ער איז אַוועק צו ראובני, איהם דערצעהלט וועגען זײַנע חלומות און „זעהונגען״; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואָס ער האָט געפּרובט אָבקיהלען די צופֿלאַקערטע פֿאַנטאַזיע פֿון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אַלץ מעהר עקזאַלטירט געוואָרען. פֿון גרויס התלהבות האָט ער אַליין זיך מל געווען, אַוועקגעוואָרפֿען זײַן קריסטליכען נאָמען און זיך אָנגעהויבען רופֿען שלמה מולכו. נאָך אויסגעמאַטערט פֿון דער שווערער אָפּעראַציע, אין פֿיבער־האַפֿטער אויפֿרעגונג, איז ער ווידער אַוועק צו ראובני און איהם דערצעהלט וועגען זײַן טאַט. ראובני האָט זיך דערשראָקען, אַז די דאָזיגע מעשה זאָל נישט וואַרפֿען א חשד אויף איהם אַליין, אַז ער ציהט אָב מאַראַנען פֿון קריסטענטום, און געראַטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אַז

ער זאל באלד אוועק קיין טערקיי. שלמה מולכו האט דאס אנגענומען פאר א בעפעהל „פון אויבען" און האט געפאלגט די עצה.

פון 1527 ביז 1528 האט ער ארומגערייזט איבער דער איראפעאישער טערקיי. אין סאלאניקי איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טייטאצאק און איז אריינגעפיהרט געווארען אין די סודות פון דער קבלה. אין אדריאנאפאל, ווי אייניגע היסטאריקער מיינען, איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם קינפטיגען מחבר פון „שולחן ערוך" ר' יוסף קארו; אין גיכען איז ער געקומען אויך קיין צפת, דעם צענטר פון די מקובלים, און דא האט ער פערפאסט א רייהע דרשות וועגען ביאת המשיח, וואס זענען דערנאך אבגעדרוקט געווארען דורך זיינע פריינד אין א בעזונדער ספר מיט'ן נאמען „ספר המפואר". פיעל זענען געווען ענטציקט פון זיינע בעגייסטערטע רעדעס וועגען דער נאהענטער גאולה. מען האט זיך פערטיעפט אין זיך און מען האט געפונען, אז די דעמאלטיגע געשעהנישען טראגען די אלע סמנים פון משיח'ס קומען, אויף וועלכע דער „זהר" איז מרמז. אין דעם פאקט, וואס רוים, די הויפטשטאדט פון „אדום", איז דעמאלט איינגענומען געווארען דורך די סאלדאטען פון דייטש=שפאנישען מיליטער פונקט אין שבועות (1527), האט מען געזעהען א קלארען בעווייז, אז דער „קץ" האט זיך שוין אנגעהויבען, אז די וועלט שטעהט ערב גרויסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אוועק קיין אנקאנא, וואו די קאטוילישע גייסטליכע האבען בעזונדערס נאכגעשפירט די אנטלאפענע מאראנען. ער איז שיער ניט ארעסטירט געווארען; האט ער זיך אבער אויסגעדרעהט און איז אבגעפאהרען קיין רוים. דארט האט זיין מיסטישער ברען דערגרייכט די העכסטע מדרגה. ער האט דערצעהלט, אז דערזעהענדיג די „פערשאלטענע שטאדט", האבען זיך ביי איהם געעפענט די „שערי דמעות", ער האט אויסגעגאסען זיין הארץ אין א הייסער תפילה איבער דער בעפרייאונג פון דעם פיעל=געפלאגטען יודישען פאלק און איבער דער גאולה פון ירושלים. בשעת דער תפלה האט ער דערהערט א בת=קול, וואס האט אנגעזאגט וועגען דער גיכער גאולה. דער פאנטאסטישער מיסטיקער האט אין רוים פערבראכט טאג און נאכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרייכט די גרעסטע שטופע פון קראנקהאפטע האלוציניאציעס. איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז צו איהם קומט עפעס א געהיימניספולער זקן, פיהרט איהם איבער די חורבות פון ירושלים, שטעלט איהם אוועק צווישען די בערג און דארט דערצעהלט ער איהם וועגען

דער צוקונפֿט פֿון דער וועלט און פֿון פֿאָלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך אַ פֿערפֿלייצונג, פּאָרטוגאַל — דורך אַ ערד־ציטערניש און דעמאָלט וועט ערשײַנען דער הייליגער גײַסט און עס וועט קומען משיח. די דאָזיגע אַלע פֿאַנטאַסטישע זעהונגען און חלומות האָט שלמה מולכו דערצעהלט פֿאַר די ארומיגע אין זײַנע דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאָר פּלוצלונג האָט ער בעמערקט, אַז איהם שפּירט מען נאָך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האָט געמוזט פֿערלאָזען רוים און איז אויף אַ צײַט אַבגעפֿאָהרען קײַן ווענעציע.

דאָרט האָט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צײַט האָט ראובני שוין געהאַט פֿערלוירען דעם צוטרוי בײַם פּאָרטוגעזישען קעניג, ווײַל מען האָט איהם חושד געווען, אַז ער האָט געהײַמע בעציהונגען מיט די מאַראַנען און אַז דאָס האָט ער אַבגערעדט שלמה מולכו פֿון קריסטענטום. ראובני איז אַרויסגעשיקט געוואָרן פֿון פּאָרטוגאַליען און אויפ'ן וועג איז ער שיער ניט אַרײַנגעפֿאַלען אין די הענד פֿון דער אינקוויזיציע, נאָר ער האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט און איז אַנטלאָפֿען קײַן ווענעציע, וואו ער האָט אָנגעהויבען פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט'ן סענאַט פֿון דער רעפּובליק, וועלכע האָט דעמאָלט געפֿיהרט אַ מלחמה מיט טערקײַ, וועגען זײַן פּלאַן. דאָ אָבער געהט פּלוצלונג איבער די גאַנצע ראָליע פֿון די פּאָליטישע אונטערהאַנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פֿאָרגעקומען אַ שרעקליכע פֿערפֿלייצונג. אַהין איז געהײַם געקומען צופֿאָהרען שלמה מולכו און איז אויפֿגענומען געוואָרן דורכ'ן פּויפּסט. וואָס צווישען זיי איז פֿאָרגעקומען, ווײַסט מען נישט. צי האָט דער יונגער פּאָעטיש־געשטימטער און הײַסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זײַנע „זעהונגען" דעם פּויפּסט, וועלכער האָט אַליין דאַן איבערגעלעבט אַ שרעקליכע צײַט, אָדער דער פּויפּסט האָט איהם געוואָלט אויסנוצען אַלס ווערקצײַג פֿאַר געהײַמע צוועקען, — יעדענפֿאַלס איז בעוואוסט, אַז דער פּויפּסט האָט זיך בעצויגען צו מולכו זעהר גוט און חאָטש די גײַסטליכע האָבען נישט אויפֿגעהערט צו פֿאָדערן, אַז מען זאָל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פֿון דער אינקוויזיציע, האָט דער פּויפּסט דאָך איהם אויף אַזוי פֿיעל מקרב געווען, אַז ער האָט איהם אַרויסגעגעבען אַ פּאַפּיר אַלס שוץ פֿון דער אינקוויזיציע.

דערווייל האָבען די אַגענטען פֿון דער אינקוויזיציע נישט אויפֿגעהערט פֿונדערסטווענגען נאָכצושפּיאָנירען מולכו'ן און דערצו האָט נאָך מיטגעהאָלפֿען איינער אַ געבילדעטער יוד, דער דאָקטאָר יעקב מאַנטין. צי ער איז געווען אַ פֿערזענליכער שונא פֿון מולכו, אָדער ער האָט מורא געהאַט, אַז זיין אַגיטאַציע זאָל ניט האָבען קיין שלעכטע רעזולטאַטען פֿאַר'ן יודענטום, נאָר אַ פֿאַקט איז, אַז מאַנטין האָט זיך בעשלאָסען אויף אַ מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פּאָרטוגעזישען פֿאָרשטעהער אין רוים און געזאָגט: „וואָס זשע שווייגט איהר, ווען מען בעליידיגט דעם כבוד פֿון אייער קעניג? דער דאָזיגער מענש, וואָס איז איצט אַ אריינגעהער אין הויף פֿון פּויפּסט (מולכו), איז דאָך אַ געוועזענער דיענער פֿון אייער קעניג, וואָס האָט אָנגענומען די יודישע אמונה!" דער פּאָרטוגעזישער פֿאָרשטעהער האָט דערויף געענטפֿערט, אַז שפּיאָנאַזש געהט נישט אריין אין זיינע פֿליכטען. דאַן איז מאַנטין אַוועק צו די ריכטער פֿון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפֿגעוויזען, אַז מולכו איז אָבגעפֿאַלען פֿון דער קאַטוילישער רעליגיע. די ריכטער האָבען אָבער קיין זאַך נישט געקאָנט טאָן מולכו'ן, ווייל ער האָט בעוויזען דעם שוץ־פּאַפּיר פֿון פּויפּסט. די ריכטער האָבען זיך געווענדעט צום פּויפּסט מיט אַ אָנקלאַגע, פֿאַרוואָס ער איז אַזוי גנעדיג צום „אונגלויביגען" מאַראַן, נאָר דער פּויפּסט האָט זיי איינגעבעטען, זיי זאָלען ביז אַ געוויסער צייט אָבוואַרטען און לאָזען מולכו'ן צורוה. דער מסור מאַנטין האָט אָבער נישט גערוהט און ער האָט פֿאָרגעשטעלט די ריכטער פֿון דער אינקוויזיציע אַ פּאַפּיר פֿון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פֿיינדליך וועגען דער קאַטוילישער רעליגיע און זאָגט נביאות אויף דעם גיכען אונטערגאַנג פֿון „אדום". דאָ האָט שוין קיין חסד נישט געקאָנט העלפֿען: מולכו איז פֿער'משפּט געוואָרן צום פֿערברענען און אין אַ פּאָר טעג אַרום איז מולכו ערקלערט געוואָרן אַלס פֿערברענטער פֿון דער אינקוויזיציע. ווי גרויס איז אָבער געווען די פֿערוואונדערונג פֿון דער לעצטער, ווען מ'האָט זיך דערוואוסט, אַז מולכו לעבט און געפֿינט זיך זאָגאַר אין הויף פֿון פּויפּסט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז ווילענדיג אָבראַטעווען שלמה'ן, האָט דער פּויפּסט געשיקט אויפֿ'ן פֿייער אַנ'אַנדער פּערזאָן. וויטער בלייבען אין רוים האָט מולכו שוין מעהר דאָך נישט געקענט און ער איז אָבגעפֿאָהרען קיין דייטשלאַנד.

אין גיכען האָבען ראובני און מולכו זיך בעשלאָסען אויף אַ נייעם דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אַוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האָט

דעמאָלט אָבגעהאַלטען זײַנע זיצונגען דער דײַטשער סײַם אין אַנוועזענהײַט פון קײַזער. ווי עס דערצעהלט דער בעוואוסטער דעמאָלטיגער יודישער „שתדלן" יאָסעלמאַן ראָזהײַם, האָט מולכו געוואָלט איבערצײַגען דעם קײַזער און דעם סײַם, אַז ער וויל רופען אַלע יודען אויף אַ מלחמה געגען טערקײַ. דער פאָרזיכטיגער יאָסעלמאַן האָט געפּרובט אָבריידען מולכו פון זײַן וואַהנזיניגען פּלאַן, נאָר מולכו האָט ניט געוואָלט אַפילו איהם אויסהערן און דער סוף פון דער דראַמע איז געווען זעהר טרויעריג. קאַרל V האָט געהײַסען אַרעסטירען בײַדע יודישע טרוימער און זיי אָבפיהרען קײַן איטאַליען, וואוהין ער איז דאַן אַלײַן געפאָהרען. ראובני האָט מען אוועקגעפיהרט קײַן שפּאַניען, אײַנגעזעצט אין טורמע, וואו ער איז אין עטליכע יאָהר אַרום געשטאָרבען. מולכו האָט מען אין מאַנטוּא פאַר-משפּט צום טויט, אַלס אָבגעפאַלענעם פון דער קריסטליכער רעליגיע. ווען מען האָט איהם געפיהרט צום פײַער, האָט מען איהם אין נאָמען פון קײַזער פאָרגעלעגט צו בעגנעדיגען, אויב נאָר ער וועט תשובה טאָן. נאָר מולכו האָט מיט שטאָלץ אָבגעענטפערט: „איך בעדויער, וואָס איך בין אין די יונגע יאָהרען געווען אַ קריסט. איצט טוט מיט מיר, וואָס איהר ווילט". דאַן האָט מען איהם פערברענט אין דער אַנוועזענהײַט פון אַ גרויסען עולם (אין יאָהר 1532).

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיגט די משיח-בעוועגונג פון 16-טען יאָהרהונדערט, וואָס האָט אַרויסגערופען אַזאַ גרויסע אויפרעגונג און בעשאַפען אַזוי פיעל האָפנונגען. נאָך די ניִשט-ערפילטע האָפנונגען איז געקומען דער לאַנגער יאוש; דאָס צובראָכענע געמיט און די לײַדען פון גלות האָט מען נאָכדעם געשפּירט נאָך טיעפער און ברענענדער. שלמה מולכו האָט אָבער נאָך לאַנג געלעבט אין זכרון פון פאָלק אַלס העלד און מערטירער און אויך נאָך זײַן טויט האָבען פיעל געגלויבט, אַז ער איז אַרויס גאַנץ פון פײַער און לעבט ערגעץ בסוד.

דריטעם קאפיטעל.

די ליטעראטור.

נישט קוקענדיג איף די צרות און רדיפות פון אויסען, האט דאך דאס יודענטום צו יענער עפאכע ארויסגעוויזען א אינערליכע גרויסע ענערגיע און אין דער שפיץ פון דער קולטורעלער ארבייט צווישען יודען אין יענער צייט איז געשטאנען איטאליען. אין ערגעץ האט אזוי האסטיג נישט געקלאפט דער פולס, אין קיין יודישען צענטער איז דאס גייסטיגע יודישע לעבען פון יענער עפאכע נית געווען אזוי פער־שידענפארביג און רייך, ווי צווישען די איטאליענישע יודען. די עפאכע פון רענעסאנס און הומאניזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער־דרוק, פון דער צווייטער זייט, האבען געמוזט אויך צווישען יודען ארויסרופען א אויפלעבונג און בעוועגונג. מיסטישע אידעען און חלומות, טרויער־שטימונגען און א שטרעבונג צו מערטירערי, א נייגונג צו רעפארמען און בעניייאונג אין יודענטום, רבנישער פלפול אין הלכה — דאס אלץ צוזאמען, די אלע פערשידענע געגענגעזעצטע שטרעמונגען האבען זיך צונויפגעמישט אין איין כאאס, אבער דאך רייכער געמאכט דאס אינערליכע גייסטיגע לעבען און בעשאפען א גרויסע ליטעראטור.

אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאהרהונדערט האט דער „רבניזם", די טרוקענע הלכה נאך געהאט די אויבערהאנד. אין פיעל איטאליענישע צענטערן האבען דאן עקזיסטירט גרויסע ישיבות, דער רבניזם האט געהאט אנגעזעהענע פערזענליכקייטען אויף זיין זייט און די תלמודיסטישע ליטעראטור האט געהאלטען אין איין בליהען. אין דער שפיץ פון די יודישע קהלות זענען געשטאנען די רבנים ר' אברהם בן

יהודה מינץ און זיין אײדים ר' מאיר קאַצענעלענבויגען, וועלכער איז געוועזן בעוואוסט אַלס גרויסער יודישער אויטאָריטעט אויך אויסער איטאַליען. אין יאָהר 1520 האָט אין איטאַליען דאָס ערשטע מאָל זיך בעוויזען אין דרוק גאַנץ ש"ס און איז פערשפּרייט געוואָרען אין אַ געוואַלדיגער צאָהל עקזעמפּליאַרען; באַלד האָבען זיך אָבער אָנגעהויבען די רדיפות אויפ'ן תלמוד און דער זקן ר' מאיר קאַצענעלענבויגען האָט דערלעבט צו אַזאַ צייט, ווען ער האָט נישט געהאַט צו דער האַנד קיין איין איינציגען עקזעמפּליאַר פון ש"ס, וואוהין אַריינצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאָלס אינגאַנצען געפאַלען און די יודישע בחורים, וואָס האָבען געוואָלט זיך פערנעהמען מיט תורה, האָבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אָדער ספּעציעל צוליעב דעם פאָהרען קיין פּוילען און דייטשלאַנד. שפּעטער האָט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט אַ צענזור, און די ישיבות האָבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז אָבער שוין מעהר נישט געווען דער פריהערדיגער ברען און די פריהערדיגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלכה, דער תלמודישער פּלפול פאַלט, און זיין אָרט פערנעהמט די אגדה אין דער מדרש אין דער פאָרם פון מאָראַלישע מגידות. צוזאַמען מיט דעם רב דעם הלכה-מענש טרעט אַרויס אויף דער סצענע דער רב אַלס גייסטיגער פאַסטוך פון זיין סטאַדע, אַלס מאָראַלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין ניט קיין דינים און הלכות, נאָר מוסר און גאָט'ס וואָרט. דער בעריהמטסטער און בעגאַבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געווען ר' יהודה מושקאַטו, דער רב פון מאַנטואַ (געשטאָרבען אין יאָהר 1580), דער מחבר פון „קול יהודה", אַ פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר' יהודה הלוי. דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר' עזריה פיגאָ (1647) אין ווענעדיג, האָט איבערגעלאָזט נאָך זיין טויט אַ גרויסע זאַמלונג פון שוהל-דרשות מיט'ן נאָמען „בינה לעתים", וואָס האָט לויט זיין סטיל און רייכקייט פון געדאַנקען געדינט אַלס וועג-ווייזער פאַר די שפּעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אַלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח-פּראָפּאַגאַנדאַ פון שלמה מולכו האָבען אין איטאַליען געפונען אַ פּאַרטיגען באָדען. פון אויסען האָט די קבלה אין איטאַליען ניט געפונען פאַר זיך קיין שום שטערונגען, ווייל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אָנגעזעהענע קריסטען געווען פערליעבט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור, וואָס האָט אַזוי געראָפּ'ט דעם תלמוד, האָט געלאָזען פריי אָבדרוקען און פערשפּרייטען דעם „זהר". אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געווען זעהר צוגעפּאַסט צו דער דעמאָלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאַליענישע יודען. 1558—59 איז אין מאַנטואַ, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אָבגעדרוקט געוואָרען דער „זהר", וועלכער איז באַלד פערשפּרייט געוואָרען אין פיעל עקזעמפּליאַרען. אין אַ קליינער צייט אַרום איז ערשינען אַן־אַנדער אויסגאַבע פון „זהר" מיט אַ פאָררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאָריאָ עליאַנאָ. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט איינינע אָנגעזעהענע רבנים, וואָס האָבען אין דער קבלה געזעהען אַ סכנה פאַר'ן יודענטום; זיי זענען אָבער גאָרניט אימשטאַנד געווען צו טאָן. געגען דער ענדע פון 16—טען יאָהרהונדערט איז קיין איטאַליען אָנגעקומען פון פּאַלעסטינאַ ר' ישראל סרוק, אַ תלמיד פון אר"י און אַ חבר ר' חיים וויטאַל'ס. דעמאָלט האָט די פּראַקטישע קבלה אין איטאַליען אָנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט אַ גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האָט זיך אָנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאַל, אַליין זיך אָנגעגעבען פאַר אַ קדוש און אָנגעהויבען פערשפּרייטען די לעהרע פון דער פּראַקטישער קבלה; און באַלד זענען צווישען די איטאַליענישע יודען איינגעפיהרט געוואָרען די אַלע אַסקעטישע מנהגים פון די קבלי'סטען אין צפת, ווי פּייניגען זיך, פערבּרענגען גאַנצע שעה'ן אין תפלה, וואָך זיין די נאַכט א. אַז. וו.

אין דער זעלבער צייט האָט אָבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראַטור. די ערינערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאָלק, צוזאַמען מיט די נייע צרות, האָבען אַרויסגערופען אין יענער צייט די היסטאָרישע חראָניק, מיט וועלכער עס האָבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאָזיגע היסטאָרישע ווערק דאַרף אַ בעזונדער אָרט אָבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אושקי, אַ געוועזענער מאַראַן אין פּאָרטוגאַל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאָס דאָזיגע ווערק איז געשריבען געוואָרען אויף פּאָרטוגאַליש און איז מעהר אַ לירישע פּאָעמאַ, ווי אַ געשיכטע, נאָר אין דער פאָרם פון אַ דיאַלאָג צווישען די יודישע פּאַסטוכער ווערט אַגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאָלק. דער פּאַסטוך יעקב קלאָגט זיך פאַר די צוויי איבעריגע פּאַסטוכער אויף דער לאַגע פון יודישען פאָלק, וועלכעס איז געגליכען צו אַ סטאַדע שעפּסלעך, וואָס זענען אַריינגעפאַלען צווישען וועלף. אָנהויבענדיג פון די אַלטע בבלים און רוימער, ביז די שפּאַניער און דייטשען פון מיטעלאַלטער, האָבען אַלע פעלקער נאָר געדריקט און געראָדפ'ט דאָס שוואַכע יודישע פאָלק. אַ, איראָפּאַ,

אייראָפּא. איין גיהנום אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאסטוך יעקב. — וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דיינע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מיין פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונעהרליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי א הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פליש פון מיינע שעפּעלעך? פערדאָרבענע פּאשע-פעלדער פון פראַנקרייך, מיינע שעפּעלעך האָבען זיך געשפּייזט מיט אייער גיפט! שטאָלץ ווילד דייטשלאַנד, דו האָסט אַראָבגעשליידערט מיינע קינדער פון די גרויזאַם-הויכע אַלפּען-בערג! צבועדיג, אכזריות'דיג און בלוטדורשטיג שפּאַניען, די אָרימע וועלף דיינע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מיינע פרעכטיגע סטאַדעס!" אויף די דאָזיגע קלאָג-ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אַז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען אין דאָך געבליבען אַ פאָלק, וויל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לייטערן זייער גייסט און פון דעם גיהנם, וואָס זיי זענען אויסגע-שטאַנען, זענען זיי אַרויס ריינער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צייט, ר' יוסף הכהן (1496–1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדיענט מעהר דעם טיטול „היסטאָריקער". אַ מיטגליעד פון אַ פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען, האָט ר' יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זיינע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום-פראַנקרייך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענואַ. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען דיזי פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדושאָ. דאָרט האָט ר' יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָריי און איז געוועזען זעהר בעליעבט ביי דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך ביי קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר' יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען אַ אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווייטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זיינע ברידער. ער האָט פער-אייביגט זיין נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זיין „דברי הימים" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרייך און

טערקײַ, דעם לאַנגיעהריגען קאַמפּף צווישען קריסטענטום און איסלאַם, צווישען אײַראָפּא און אזיען אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין אײַראָפּא, אָנהויבענדיג פון די קרייץ־צוגען ביז 1575. אין ביידע ווערק, געשריבען אין אַ שענעם העברעאישען סטיל, האָט דער אויטאָר זיך געהאַלטען עהרליך אָן די היסטאָרישע פאַקטען, ניט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט אַרײַנגעטראַכט זיך אין דער פּאָליטיש־עקאָנאָמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אָבער צוזאַמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאָן פון אַ בעליידיגטען און דאָס געפיהל פון פעראַכטונג און צאָרן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראַנקרייך און שפּאַניען—זאָגט דער מחבר פון „עמק הבכא"—האָבען מיך בעוועגט אָנצושרייבען דאָס ווערק. זאָלען יודען וויסען, וואָס האָבען אונז געטאָן אונזערע שונאים אין זייערע מדינות און פּאַלאַצען. ווייל אַט וועט קומען אַ צייט"... אין דער דאָזיגער אָבגעהאַקטער פּראָזע שפּירט זיך, ווי דער מחבר האָט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האָבען אויף די צרות, וואָס זיי האָבען פערשאַפט דעם יודישען פאָלק.

גאָר אַן אַנדער כאַראַקטער טראָגט די געשיכטע פון אַ יונגערען היסטאָריקער, ר' גדליה אבן יחייא, אונטערן נאָמען „שלשלת הקבלה". דער אויטאָר פון דעם ווערק איז געווען אַ קבליסט און אַנשטאָט קלאָרע פאַקטען און אַ ריינעם סטיל, ווי ביי ר' יוסף הכהן, געפינען מיר דאָ שוין אַ מיש־מאַש פון אַלעמען בעקאַנטע היסטאָרישע פאַקטען צוזאַמען מיט נישט געשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אָנהויבענדיג פון די אַלטע צייטען ביז דער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט. אַ בעזונדער אָרט ווערט אין דעם ווערק אָבגעגעבען פאַר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דאָ די אמונה אין סודות, די מיסטישע קראַפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאָלומבוס האָבען אין יענער צייט אַרויסגערופען אויך ביי יודען אַ אינטערעס צו געאָגראַפיע. דער קאָמענטאַטאָר פון תנ"ך ר' אברהם פּאַריצאָל, וואָס האָט געלעבט אין פערארא, האָט אין 1524 אָנגעשריבען אַ ווערק „ארחות עולם", וואו עס געפינט זיך אַ קורצע בעשרייבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

געווען א מענש מיט וויסענשאפטליכע קענטעניש, נאר דאך געפינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אבערגלויבען, ווי למשל וועגען טייך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים און כדומה.

די יודישע פאעזיע, וואס איז פון דער צייט פון עמנואל הרומי אבגעשטארבען, האט אין אנהויב פון 17-טען יאהרהונדערט ווידער אויפ-געלעבט אין איטאליען. די פארשטעהער פון דער יודישער פאעזיע זענען דאן געווען צוויי פרויען: דבורה אסקארעל. און שרה סולאם. די ערשטע, א פרוי פון א רייכען יודען אין רוים, האט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פאעזיע אין א שענער איטאליענישער שפראך און אויך גע-שריבען אריגינעלע לידער. די צווייטע, א טאכטער פון א ווענעדיגער סוחר, איז געווען איינע פון די געבילדעטסטע איטאליענישע פרויען פון יענער עפאכע. דער קאטוילישער גלח אנראלדא טשעבא האט א לאנגע צייט שטארק אגיטירט די יודישע בעגאבטע פאעטעסע, זי זאל אננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאר ער האט גארנישט געקאנט מאכען. דאן האט ער ביי איהר געבעטען א ערלויבניש לפחות מתפלל צו זיין פאר איהר נשמה און גאט בעטען, אז ער זאל זי ארויספיהרען אויפ'ן ריכטיגען וועג. שרה האט מסכים געווען, אבער מיט דעם תנאי, אז אויך זי זאל גאט בעטען, דאס דער גלח זאל ארויף אופ'ן ריכטיגען וועג און אננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטארבען אין 1641.

א גרויסע השפעה אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט האט געהאט דער איטאליענישער הומאניזם, דער אלגעמיינער אינטערעס צו דער אלטער קלאסישער וועלט און צו פלאטאנ'ס פילאזאפיע. דער זוהן פון בעריהמטען ר' יצחק אברבנאל, יהודה-לעא אברבנאל, האט צו יענער צייט אנגעשריבען אויף א שענער איטאליענישער שפראך זיינע „דיאלאגען וועגען ליעבע", וואס זענען עטליכע מאל איבערגעזעצט געווארען אויף אנדערע שפראכען און געמאכט א איינדרוק. די דאזיגע „דיאלאגען" זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דער לאטיינישער פילאזאפיע וועגען ליעבע און שענהייט און דאס יודענטום איז דארט אוועקגעשטעלט אויפ'ן צווייטען פלאן, אזוי אז עס האבען זיך געפונען איינינע, וואס האבען דערויף שוין געבויט א השערה, אז אברבנאל האט זיך געשמדט; דאס איז אבער נישט מעהר ווי א השערה.

פיעל שטארקער איז דעמאלט געווען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפגעגאנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פון די הומאניסטען צו דער קלאסישער רוימיש-גריכישער וועלט האבען ארויסגערופען אויך א אינטערעס צו דער אלטער יודישער וועלט, און אזוי ווי אהן העברעאיש איז אונמעגליך צו בעקאנגען זיך מיט דעם גייסט פון דער אלטער יודישער קולטור, האבען פיעל הומאניסטען און גע-בילדעטע קריסטען זיך גענומען נעהמען לערנען העברעאיש. אלס לעהרער האבען, נאטירליך, געדיענט די יודען, און אזוי ארום איז בעשאפען געווארען א רייכע ליטעראטור וועגען דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק, ווי "ספר הבחור" פון ר' אליהו לעוויטא, אדער אליהו בחור, "מתורגמן" פון דעם זעלבען און נאך אנדערע.

דער פאטער פון דער יודישער היסטארישער קריטיק איז געווען ר' עזריה מן האדומים, אדער דע-ראסי (געבוירען אין מאנטוא אנ'ערך אין יאהר 1514 און געשטארבען אין פעררארא אין 1578). ער איז געווען א פיעלזייטיג געבילדעטער מאן, וואס האט גרינדליך געקענט ניט בלויז די העברעאישע ליטעראטור, נאר אויך אלע קלאסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראטור און די נייע ווערק פון די איטאליענישע הומאניסטען; צו דער דאזיגער ברייטער בילדונג האט ער בעזעסען אויך א שטארקען טאלאנט, און דאס האט ער אויסגענוצט אויף קריטיש-היסטארישע פארשונגען. נאך דער גרויסער ערד-ציטערניש אין פעררארא אין 1570 האט ער אנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים "מאור עינים". דער ערשטער טייל פון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פון דער ערד-ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אזוי די ביבעל איז איבערזעצט געווארען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפינען זיך א רייהע גלענצענדע פארשונגען וועגען פילון האלכסנדרוני, וועגען די יודישע פארטייען אין דער צייט פון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פלאוויוס און וועגען דער חראנאלאגיע פון דער אלטער יודישער געשיכטע. דאס דאזיגע ווערק האט ארויסגערופען א גרויסע אונצופרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר' עזריה מן האדומים איז געווען זעהר פארזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך ניט ערלויבט קיין שום פרייע געדאנקען. נאר שוין דאס אליין, וואס ער האט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפארשט די הייליגע טראדיציעס און פערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאטיינישע קוועלען — שוין דאס אליין האט ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג צווישען די ארטא-

דאקסישע רבנים. ר׳ עזריה האט דאן אנגעשריבען א צוויים ווערק „מצרף לכסף״, וואו ער פערענטפערט זיך, אבער אויך דאס האט ניט געהאלפען. די רבנים האבען פערבאטען אלע יודען יונגער פון 25 יאהר, צו לייענען דעם „מאור ענים״ און מען דערצעהלט, אז דער מחבר פון „שולחן ערוך״ ר׳ יוסף קארו האט זאגאר געזאלט ארייגלעגען דעם מחבר פון „מאור עינים״ אין חרם, נאר דער טויט זיינער האט איהם געשטערט דאס צו טאן.

דער גייסט פון קריטיציזמוס האט אבער פון דעמאלט אן שוין זיך ניט אבגעשטעלט, און איינצעלנע יודישע געלעהרטע, וואס האבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אלטע יודישע טראדיציעס האבען ווייטער פארטגעזעצט זייער ארבייט. כדי ניט איינצורייסען מיט דער ארומיגער סביבה און ארויפציהען אויף זיך דעם חשד פון אפיקורסות, האבען די דאזיגע געלעהרטע געטוזט טאן זייער ארבייט געהיים; דאס האט אבער נאך מעהר פערשארפט די בעציהונג צו זיי פון דער ארומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענשאפטליכען קריטישען גייסט און דער טראדיציאנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאך בולט׳ער געווארען. די דאזיגע אינערליכע צובראכענהייט האט זיך אממעהרסטען אבגעשפיגעלט אויף דער טעטיגקייט פון בעגאבטען שריפטשטעלער און אנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה-ליאן דע-מארענא (1571 — 1648). א מענש מיט פיעלזייטיגער בילדונג, תלמוד׳יסט און צוזאמען דערמיט הומאניסט, א רב און א פרייडענקער, א מגיד אין שוהל און א וועלטליכער שריפטשטעלער, איז דע-מארענא אין זיין לעבען געווען פול מיט סתירות. אין זיינע יונגע יאהרען האט ער אנגעשריבען א ווערק געגען שפיעלען אין קארטען און אליין האט ער געשפיעלט אין קארטען מיט אזא הזאַרד, אז ער האט פערגעסען, ווער ער איז און וואס פאר אלאגע ער פערנעהמט. אין שוהל האט ער געהאלטען דרשות און גערופען צו שטרענגען מוסר אין רעליגיעזע דינים, און ביי זיך אין צימער האט ער געשריבען געהיים אזעלכע פרייע געדאנקען, פאר וועלכע ער וואלט געקענט פיעל ליידען, ווען זיי וואלטען פערעפענטליכט ווערען. די ליטערארישע טעטיגקייט פון דע-מארענא איז געווען זעהר רייך און פערשידענארטיג. ער האט געשריבען אמאל פאר די יודען, אמאל פאר קריסטען, תלמודישע חקירות, דרשות אויף פערשידענע טעמען, א שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, א זאמלונג פון רעצעפטען און עצות, א מיטעל צו פערפעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאָר זײַנע טיעפסטע איבער־צײַגונגען האָט ער אָפען אַרויסגעזאָגט אין צווײ אויסגעצײַכענטע ווערק, וועלכע ער האָט מורא געהאַט צו פערעפענטליכען פאַר זײַן לעבען און וועלכע זענען אָבגעדרוקט געוואָרן ערשט אין 200 יאָהר אַרום נאָך זײַן טויט. אין אײַנעם פון די ווערק, „ארי נוהם", צושטערט ער דעם גאַנצען בנין פון דער קבלה און בעווײַזט, אז די בלומרשטע הײַליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר", זענען פאַלש, נאָכגעמאַכט און אז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער רײַנער לעהרע פון יודענטום. אין זײַן צווײַטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי" מאַכט דע־מאָדענאַ נאָך אַ טריט ווײַטער און טרעט שוין אַרויס ניט בלויז געגען דער הײַליגקײַט פון דער קבלה, נאָר אויך געגען דעם אויטאָריטעט פון תלמוד. נאָכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאַלען — זאָגט ער אין דעם ווערק, — האָבען די פיהרער פון פאָלק געדאַרפט אײַנפיהרען אַ נײַע אָרדנונג אויפ'ן גרונד פון תורת משה, וואָס זאָל זײַן צוגעפאַסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אָבער וואָס זשע האָבען זײ געטאָן? אַנשטאָט צו בעזײַטיגען די קלײַניגקײַטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאָר זײַנע יסודות, האָבען די דאָזיגע לעהרער פון געזעץ נאָר איבערגענומען בײַ די צדוקים חומרות און דינים אָהן אַ שיעור, וואָס מאַכען שווער דאָס לעבען פון יודען אין גלות, און דאָס האָבען זײ אָנגערופען „תורה שבעל פה"! דאָ איז דע־מאָדענאַ דערגאַנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אַלע פרײַדענקענדע יודען פון 19־ען יאָהרהונדערט און עס איז לײַכט זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר'אַ רדיפות און צרות דע־מאָדענאַ וואָלט זיך אָנגעליטען, ווען ער וואָלט אַרויסזאָגען די דאָזיגע געדאַנקען אָפען. ער האָט דאָס אָבער גוט פערשטאַנען, און איז דעריבער געבליבען אײַנזאַם און אַלײן מיט זײַן פרײַזין, וועלכען ער האָט געמוזט בעהאַלטען בחדרי חדרים.

אַ צווײַטער אָנגעזעהענער וועלטליכער קענער און „פרײַזיניגער" איז געווען **יוסף שלמה רופא** (1655); בײַ איהם האָבען אָבער די פרײַזיניגע געדאַנקען און דער וויסענ־שאַפטליכער עלעמענט זיך אַזוי פערפלאָנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אז ער האָט אויף יעדען שריט נאָר סותר געווען זיך אַלײן, און איז סוף כל סוף אַרײַן אין אַ גרויסען פלאָנטער, פון וועלכען ער האָט אַלײן ניט געקאָנט אַרויסקריכען און געענדיגט האָט ער דערמיט, וואָס ער איז געוואָרן אַ פערברענטער אָנהענגער פון די

קבליסטען. אַ אייניקעל פֿון פּילאָזאָף ר׳ אליהו דעלמעדיגאָ, האָט יוסף שלמה בעקומען זיין בילדונג אין איטאַליען. אין דער יוגענד האָט ער בעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פּאַדוא, וואו ער האָט געהערט לעקציעס וועגען מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע פֿון דעם גרויסען גאַליליי אַליין. גאָלדעם האָט דעלמעדיגאָ זיך פֿערטיעפֿט און אַנדערע וויסענשאַפֿטען, צו וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צייט האָט ער אויך געהאַט אַ גרויסע ליידענשאַפֿט צו רייזען און אין 1616 האָט ער געמאַכט אַ רייזע קיין עגיפּטען, וואו ער האָט געהאַט אַ גלענצענדען מאַטעמאַטישען דיספּוט מיט אַ מוסולמענישען געלעהרטען. פֿון דאָרטען איז ער אָבגעפֿאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ער איז זיך צונויפֿגעגאַנגען מיט די קאַראַאימען, און פֿון דאָרטען קיין פּוילען און ליטאָ. דאָרט האָט ער זיך בעזעצט נעבען ווילנאָ און איז געוואָרן הויז=דאָקטאָר ביים פירשט ראַדזיוויל; אָבער אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטען. אין גיכען בעגעגענען מיר איהם שוין אין דייטשלאַנד, פֿריהער אין האַמבורג, דערנאָך אין אַמשטערדאַם און אין פֿראַנקפֿורט, וואו ער האָט אָנגענומען די שטעלע פֿון אַ דאָקטאָר אין דער יודישער קהלה. זיין וואַנדער=לעבען האָט ער פֿערענדיגט אין פּראָג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסע ענציקלאָפּעדישע בילדונג, האָט זיך איהם דאָך ניט איינגעגעבען אויסצואַרבייטען אַ וועלכע עס איז קלאָרע וועלט=אַנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגאָ דרעהט זיך צווישען פֿינסטערניש און ליכטיגקייט, צווישען וויסענשאַפֿטליכען גייסט און בלינדע אמונה, צווישען פֿרייע געדאַנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגאָ איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער גאַנצער עפּאָכע: פּונקט ווי ער, אַזוי האָט די גאַנצע עפּאָכע זיינע זיך געוואָרפֿען צווישען פֿינסטערניש און ליכטיגקייט און איז געוועזען פֿול מיט סתירות. די גרויסע השפּעה פֿון דער הומאַניסטישער וועלט=אַנשויאונג, די סימנים פֿון דער נאָהענטער גרויסער רעפֿאָרמאַציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאַפֿט זיך עפּעס, וואו עס וועקט זיך אַ נייער געדאַנק און עס הויבט זיך אָן אַ קריטישע בעציהונג צום יודישען עבר. אָבער דאָס אַלץ ווערט דערשטיקט אינוועניג, געפֿינט ניט קיין פֿרייען פּלאַץ פֿאַר זיך און עס מוזען פֿריהער פֿאַלען די מויערן פֿון ענגען געטאָ, עס מוז פֿריהער אַראָב דער אויסערליכער דרוק, אום די ברויזענדע אינערליכע קרעפֿטען אין יודענטום זאָלען געפֿינען אַ פֿרייען אַרויסגאַנג און פֿערוואַנדעלט ווערען אין אַ ברייטער פֿרייער בעוועגונג.

פיערטעס קאפיטעל.

יודען אין דער עפאכע פון דער רעפארמאציע.

מיט דער שטורמדיגער רעפארמאציאנס-בעוועגונג, וואס האט אויפגערודערט גאנץ אייראפא און געמאכט א איבערקעהרעניש אין גאנצען פאליטישען און גייסטיגען לעבען פון די אייראפעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאס פינסטערע מיטעלאלטער און עס הויבט זיך אן די „נייע צייט" אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט. די דאזיגע גרויסע בעוועגונג שטאמט אב פון דייטשלאנד. דוקא אינ'ם מיושב'דיגען דייטשען פאלק, דוקא אין לאנד פון די ריטער, וואס האבען פערבראכט די יאהרען אין שטענדיגען קאמפף צווישען זיך איבער נארישקייטען, — דוקא פון דארטען האט געקאנט ארויסוואקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואס האט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם ריינעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום. די ראמאנישע פעלקער זענען שוין געווען דעמאלט אזוי וייט פערדארבען, אזוי וייט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אז ביי זיי איז שוין זאגאר ניט מעגליך געווען קיין „אפיקורסות", קיין פראטעסט געגען דעם פאלשען קאטוליציזם. אין די פויפסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פאלאצען פון די הויכע גייסטליכע אין איטאליען, פראנקרייך און שפאניען האט מען אין יענער צייט געלעבט א גוטען טאג, זיך ארייננגעלאזט אין תענוגים און בסוד אבגעלאכט פון דער גאנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי ווינציג וואס אנגעגאנגען, און נאר אין דייטשלאנד, וואו דאס פאלק איז נאך געווען פרימיטיוו און נאאיוו, וואו מען האט נאך באמת געגארט צו א ריינער אמת'ער רעליגיע, איז געווען דער ריכטיגער באדען פאר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן נעגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בע־האלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצעוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארבערייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געוועזען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט" וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערביסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז ווינציג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער־הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען־שנאה איז געוועזען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום גע־ווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בעוועגונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, נעגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אויפגעשטעלט און צוגויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט־שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע" לייט. דער סיגנאל איז געוועזען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן.

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געוועזן א פשוטער קצב, כמעט אנ'עם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געחאפט ביי א גנבה מיט א שלאס־בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געוועזן איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד'ען זיך און זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויסגעקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפערקארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיגעל דער ערמאהנונג", וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער'חנפ'ען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד'ען, ווייל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבוועגדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען" גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן'ס נאמען „יודענבייכטע" און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אבגעלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס לעקען דאס קריסטליכע בלוט" און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערען די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארען אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן'ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ'ען זיי ביז לעצט, ווייל יודען בעראבעווען די קריסטען און זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. ביים פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

די דאמיניקאנער האט זיך איינגעגעבען ארויבערצוציהען אויף זייער זייט דער פרומער קונינגונדא, די שוועסטער פון קייזער מאקסימיליאן. וועלכע האט געגעבען פפעפערקארנ'ען א בריעף צום קייזער מיט א ביטע צו קאנפיסקירען אלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פול מיט האס צום קריסטענטום און ווארפען א שאנדע אויף דער הייליגער רעליגיע. מיט דער דאזיגער רעקאמענדאציע איז פפעפערקארן אוועקגעפאהרען קיין איטאליען צום קייזער מאקסימיליאן, וועלכער האט דאן געפיהרט מלחמה מיט דער ווענעציאנישער רעפובליק, און פפעפערקארן איז צוריקגעקומען מיט א נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פארנומען מיט דער מלחמה און ניט געהאט קיין צייט אריינצוטראכטען אין אזעלכע ענינים, האט ניט לאנג געקלערט און ערלויבט פפעפערקארנ'ען צו רעווידירען אלע יודישע ספרים און פערברענען די, אין וועלכע עס געפינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האט פפעפערקארן זיך גענומען צו דער ארבייט, וועלכע ער האט אנגעהויבען אין פראנקפורט אם מיין, וואו עס האבען זיך געפונען פיעל יודען פון תורה און געלד און גאנצע בערג יודישע ספרים. לויט'ן פערלאנג פון פפעפערקארן האט דער מאגיסטראט צונויפגערופען אלע יודען אין שוהל אריין, וואו מען האט נאר זיי איבערגעלייענט דעם בעפעהל פון קייזער, ארויסצוגעבען אלע ספרים פפעפערקארנ'ען. מען האט צוערשט צונויפגעזאמעלט אלע סדורים און זיי קאנפיסקירט. דאס איז געווען די ערשטע נאכט פון סוכות, ער האט נאך געוואלט פערבאטען די יודען צו דאווענען אין די שוהלען, ווייל פונקט אום יום טוב האט ער געוואלט מאכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אבער די גייסטליכע האבען זיך ארויסגעוויזען פאר מעהר מענשליך, ווי פפעפערקארן, און ניט געוואלט איינשטימען צו פערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אבגעלעגט געווארען אויף מוצאי סוכות. אבער דא האבען יודען פלוצלונג געשטעלט א ווידערשטאנד און ערקלערט, אז זיי וועלען ניט ארויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פארשטעלען פאר'ן קייזער, כדי ער זאל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האבען די יודען געשיקט א דעפוטאציע צום הומאנישען ארציביסקופ אוריאל וועלכער האט זיך געווענדעט צום קייזער מיט א אנווייזונג, אז אזא וויכטיגע פראגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאל און מוז ערנסט בעטראכט ווערען. אויך דער מאגיסטראט האט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון יודען און פון דעם

וועלכען ארציבישקופ איז אָנגעקומען אַ בעפעהל צו די גייסטליכע, אַז זיי זאָלען ניט שטיצען פּפעפערקאָרנ׳ען. אַזוי ווי דער קייזער האָט ערלויבט פּפעפערקאָרנ׳ען רעוויזירען די יודישע ספרים ניט אַנדערש, ווי אין דער אָנוועזענהייט פון צוויי גייסטליכע און אַ פאָרשטעהער פון מאַגיסטראַט, האָט ער שוין ממילא זיין פּלאַן ניט געקאָנט אויספיהרען און די יודען האָבען אויף אַ ווײַלע פריי אָבגעעטעמט.

נאָכדעם האָבען די יודען אַרויסגעשיקט זייערע שתדלנים צום קייזער און איהם בעוויזען זייערע אַלטע קייזערליכע פּריווילעגיעס. מאַקסימיליאַן איז איינגעגאַנגען דערויף, אַז מען זאָל גרינדען אַ קאָמיסיע פון געלעהרטע, וועלכע זאָלען בעטראַכטען די פראַגע. די דאָמיניקאַנער זענען ניט געוועזען איבעריג צופרידען דערמיט און פּפעפערקאָרן איז ווידער אַמאָל געפאָהרען קיין איטאַליען, בעזאָרגט מיט פיעל רעקאָמענדאַציעס צום קייזער און צו די הויכגעשטעלטע לייט. דאָס מאָל האָט פּפעפערקאָרן נאָר געפּועל׳ט, אַז אין דער קאָמיסיע זאָל צווישען אַנדערע אויך בעשטימט ווערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאָהאַן רייכלין, דער גרעסטער דייטשער אויטאָריטעט. די כונה דערפון איז געוועזען קלאָר: אָדער רייכלין וועט האַלטען מיט די דאָמיניקאַנער און דאַן איז אַ סוף צום יודענטום, ווייל ווער וועט האָבען די העזה אַרויסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט וועלכען עס שטאָלצירט גאַנץ דייטשלאַנד; אָדער רייכלין וועט פערטיידיגען די יודישע ספרים, און דאַן וועלען די דאָמיניקאַנער שוין אָנהויבען אַ ענערגישען קאַמפּף געגען רייכלינ׳ען אַליין און געגען דער גאַנצער חברה הומאַניסטען, וועלכע זיי וועלען בעשולדיגען אין אַפּיקורסות און פאָדערען זיי צום געריכט פאַר אַפּיקורסות. די האָפנונג פון די דאָמיניקאַנער איז אָבער צערשטערט געוואָרען און מיט דער בעשטימונג פון רייכלין אַלס מיטגליד פון דער קאָמיסיע האָט זיך אָנגעהויבען זייער גרויסע מפּלה.

יאָהאַן רייכלין איז געוועזען ניט בלויז אַ בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פון די אַלטע שפּראַכען אין זיין צייט, נאָר אויך אַ גוטהערציגער מענש, וואָס האָט שטענדיג ליעב געהאַט דעם אמת. ווי פיעל פון די גרויסע הומאַניסטען, האָט אויך רייכלין געהאַט אַ פערלאַנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפּראַך. דער ערשטער לעהרער זיינער, וועזעל אין באַזעל, האָט אַליין געקאָנט ווינציג העברעאיש און איז נאָר אימשטאַנד געוועזען אויסצולערנען רייכלינ׳ען די ערשטע כללים פון דער העברעאישער שפּראַך. זעגענדיג אין רוים, האָט רייכלין זיך דערוואוסט וועגען די וואונדערבאַרע סודות פון דער קבלה. מיט

וועלכער עס האבען זיך דאן אינטערעסירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאך ביי איהם דאן שטארקער געווארען. צוריקקומענדיג קיין דייטשלאנד, האט רייכלין זיך געווענדעט מיט א בריעף צום רב פון רעגענסבורג ר׳ יעקב מרגליות, וועלכען ער האט געבעטען צושטעלען איהם געוויסע קבלה־ספרים. דער רב האט איהם אבגעענטפערט, אז אין די קבלה־ספרים איז בכלל ניט כדאי אריינצולאזען זיך און אז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין א צייט ארום האט רייכלין זיך בעקאנט מיט דעם ארצט פון קייזער פריעדריך III, ר׳ יעקב לואנץ, און דער דאזיגער געלעהרטער יוד איז פון דאן אן געווארען רייכלינ׳ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרויס התמדה האט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין א צייט ארום איז ער שוין אימשטאנד געוועזען צו לייענען העברעאישע ספרים אהן דער הילף פון א לעהרער. פון דעמאלט אן האט רייכלין ניט אויפגעהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפראך און ליטעראטור, הגם ער איז נאך אלעמען דאך וויים געוועזען פון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאן געוועזען דער איינציגער קריסט אין אייראפא, וואס האט גוט געקאנט די העברעאישע שפראך, און אזוי ווי דער פערלאנג צו בעקאנען זיך מיט דער העברעאישער שפראך איז דאן איבעראל געוועזען גרויס, האבען פיעל פון רייכלינס פריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט א בקשה, אז ער זאל פערפאסען א העברעאישע גראמאטיק און לעהרבוך. רייכלין האט ערפילט די בקשה און פערפאסט א העברעאישע גראמאטיק, וואס איז נאך געוועזען פול מיט פעהלערען, אבער האט דאך געגעבען פאר פיעל קריסטען א שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפראך און רייכלין האט ערצויגען פיעל תלמידים, וואס האבען מיט עהרפורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אבער צוזאמען מיט דער גרויסער אכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאך אין יענער צייט געוועזען וויים פון יודענפריינדליכקייט; ער האט זיך ניט געקאנט בעפרייען פון די אלטע אבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האט געהאלטען די יודען פאר א נידעריגען סארט מענשען, וואס גאט האט זיי שטרענג בעשטראפט דערפאר, וואס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אנדערע קלעריקאלען, האט רייכלין אין יענער צייט געהאלטען, אז יודען לעסטערען די קריסטליכע הייליגטימער און אלע קריסטען בכלל, און געבראכט א ראיה פון דער ברכה „ולמלשינים” אין שמונה עשרה. שפעטער האט רייכלין זעהר בעדויערט,

וואס ער האט געשריבען שלעכטס אויף יודען, וועלכע ער האט אין הארצען קיינמאל ניט געהאסט. אבער אין יענער צייט איז רייכלין נאך ניט געוועזען פריי פון די אלטע אבערגלויבענס און אויסערליך האט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געווארען, צוזאמען מיט האכשטראטען און אנדערע יודען-פיינד, אלס עקספערט אין דער קאמיסיע וועגען די יודישע ספרים, איז ער שוין געוועזען זעהר פאפולער אין גאנץ דייטשלאנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אלס גרויסער געלעהרטער און אנגעזעהענע פערזענליכקייט. די דאמיניקאנער האבען אין איהם ניט געקאנט געפינען קיין חטא, אבער געשפירט האבען זיי, אז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אז זיין הארץ איז ניט געניגט צו קיין פאלשקייטען און מענשען-האס. ווען פפעפערקארן איז געפאהרען קיין איטאליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפרובט איהם איבערעדען, אז ער זאל געהן האנד ביי האנד מיט די דאמיניקאנער געגען יודען. רייכלין האט מסכים געוועזען צו די אלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אבער פעראייניגען זיך מיט די דאמיניקאנער האט ער ניט געוואלט, ווייל זיין הארץ איז בכלל ניט געוועזען געניגט צו קיין שלעכטס. ער האט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין ארבייט, אויסצופארשען די יודישע ספרים, און די ארבייט האט ביי איהם געדויערט אנ'ערך דריי חדשים.

דערווייל האט פפעפערקארן ניט אויפגעהערט פלייסיג פארטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען א ריטואלער פראצעס געגען יודען. אין בראנדענבורגער מדינה האט איינער א קריסט אוועקגעגנב'ט פון קירכע דאס הייליגע ברויט — די האסטיע און איינינע כלים. ווען מען האט איהם געחאפט, האט ער דערצעהלט, אז ער האט פערקויפט די געגנב'עטע זאכען יודען. דער בראנדענבורגער בישאף צוזאמען מיט דעם דעספאטישען קורפירשט יאאחים I האבען פעראדענט, באלד אבצוזוכען די „שולדיגע". די „שולדיגע" האט מען געפונען, זיי אריינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפייניגט און דערנאך געטויט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געווארען און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאר צוויי פון זיי האבען ניט אויסגעהאלטען די יסורים און פאר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאר האט מען זיי געטאן א חסד און אנשטאט לעבעדיגערהייט פערברענען האט מען זיי אראבגענומען די קעפ. שפעטער מיט 25 יאהר האט זיך ארויסגעוויזען, אז דאס גערילכט, וואס האט פערמשפט די יודען, האט „א טעות" געהאט. דער קריסט, וואס האט געגנב'עט די האסטיע, האט זיך מודה געווען בעת א ודוי פאר א גלח, אז ער האט אומזיסט אומגעבראכט אכט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האט א בלבול געמאכט. דער גלח האט געבעטען ביים ביסקופ א ערלויבניש דאס מאל עובר צו זיין אויף דעם סוד פון ודוי און פערעפענטליכען די מעשה, נאר דער ביסקופ איז דערויף ניט איינגעגאנגען, כדי ניט צו „קאמפראמעטירען" דאס גערילכט. ערשט אין א צייט ארום, ווען דער גלח, וועלכען דאס געוויסען האט ניט געלאזען רוהען, איז איבערגעגאנגען אין לוטעראנישען גלויבען, האט ער אפען ענטדעקט דעם אמת. דערוויל האט פעפערקארן אין זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און ארויסגעלאזט א בראשור „איינע וואהרע בעגעבענהייט" (א אמת'ע מעשה), וואו עס איז בעשריבען געווארען די מעשה מיט דער א וועקגעגנבעטער האסטיע. די בראשור האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אין גאנץ דייטשלאנד און די געזעלשאפטליכע מיינונג איז אזוי ערנאך פארבערייטעט געווארן געגען יודען. יודען האבען געלעבט אין פחד און אין שרעק, נאר די האפנונגען פון די קלעריקאלען זענען דאך ניט ערפילט געווארען און פון דער גאנצער העצע געגען יודען איז נאר ארויסגעקומען א אומגליק פאר די פינסטערע קלעריקאלען. מיט רעכט האט איינער פון די הומאניסטען דאן געזאגט, אז „דער דאזיגער פארשוין" (פעפערקארן) האט געטאן דעם קלעריקאליזם פיעל מעהר רעה, איידער עס האבען איהם געקאנט טאן אלע פריינינגע צוזאמען.

אויף דער פראגע פון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פאר גאט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האבען דערפון, וואס מיר וועלן פערברענען די יודישע ספרים?" האט רייכלין געענטפערט זעהר אויספיהרליך, אין א שווערן סטיל, מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, און דער אלגעמיינער ענטפער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספרים אין זעקס בעזונדערע קאטעגאריעס און וויזט אן, אז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאנצע יודישע ליטעראטור אונטער איין נאמען. איין קאטעגאריע זענען די קאמענטאריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספרים פון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אנדערע. אין די ספרים איז קיין שאדען פאר'ן קריסטענטום ניטא, פערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאר די קריסטען, וואס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאטעגאריע געהערן די פאעטישע און סאטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאר צוויי סאטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון" פון ר' ליפמאן און „מעשה הלדה", אבער ווי די יודען זאגען, איז זיי פערבאטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטא במציאות. די דריטע קאטעגאריע זענען די יודישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאך ניט פון די קריסטליכע ספרים פון דעם סארט. די פירטע קאטעגאריע ספרים זענען די יודישע שוהל־תפילות און פיוטים, אבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריוויל־לעגיעם, וואס יודען האבען בעקומען פון די קיסרים, טאר מען זיך אין זייער רעליגיעזען לעבען ניט ארייננמישען. די 5־טע קאטעגאריע זענען די קבלה־ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיפע סודות און וועלכע האבען פעראינטערעסירט אויך פיעל קריסטען. וואס אנבעלאנגט די ספרים פון דער 6־ער קאטעגאריע, דער תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אלדאס בעז, איז רייכלין זיך אפענהערציג מודה, אז ער האט א קנאפע ידיעה אין זיי, אבער נאך ווינציגער קענען דעם תלמוד אנדערע קריסטען, וואס קענען קיין העברעאיש ניט און אויב זיי מאכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאס בלויז שקר און נארעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואס דארט רעדט זיך אפילו. אין אלגעמיין זאגט זיך רייכלין ארויס געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאגאר אמת, אז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטוס און אין זיין לעהרע, מיט וואס זענען דאן די ספרים ערגער פון די יודען אליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אליין דארף מען ווידער לאזען צו רוה, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאריש, ווען מען האלט זיי פאר „אונגלויביגע", פאר קריסטען, וואס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האבען גארניט צו טאן מיט דער קירכע, מיט'ן קריסטענטום און דאס קריסטענטום האט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אלע אנדערע און זיי האבען דאס רעכט צו פאדערן פון דער מלוכה, אז זי זאל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דא איז צום ערשטען מאל ארויסגעזאגט געווארען דער געדאנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אז יודען זענען בירגער און

ניט קנעכט פֿון קייזער, און רײַכלין איז דעריבער געווען דער ערשטער, וואָס האָט נאָך צוריק מיט פֿירהונדערט יאָהר אַרויסגעזאָגט די אידעע וועגען בירגערליכער גלײַכהייט.

רײַכלין האָט אָבגעשיקט זײַן ענטפֿער דעם קייזער פֿערחת׳מעט מיט אַ שטעמפּעל דורך אַ ספּעציעלען שליח. ער האָט מיט רעכט געמיינט, אַז אַזאַ אָפֿיציעלען דאָקומענט וועט נאָר דער קייזער אַליין קענען אויפֿעפֿענען. אָבער פּפֿעפֿערקאָרן האָט געעפֿענט דעם פּאַפּיער נאָך איידער עס איז אָנגעקומען צום קייזער. ווי אַזוי דאָס האָט זיך איהם איינגעגעבען, ווייסט מען ניט. רײַכלין האָט בעשולדיגט די קעלנער מאָנאַכען, אַז דאָס איז געווען זייער אַרבייט. דער קייזער, וואָס איז געווען פֿערנומען מיט זײַנע אינטערעסען, האָט רײַכלינס ענטפֿער צוזאַמען מיט די איבעריגע תשובות פֿון האָכשטראַטען און אַנדערע, איבערגעגעבען אַ ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון דרײַ געלעהרטע. דער בעשלוס פֿון דער קאָמיסיע איז געווען גינסטיג פֿאַר יודען און דער קייזער האָט דאַן בעפֿוילען צו רוה לאָזען די יודען און אויך אומקעהרען זײַ די ספרים, וואָס מען האָט בײַ זײַ פֿערנומען.

דער בעשלוס פֿון קייזער האָט נאַטירליך ניט געקאָנט געפֿעלען די דאָמיניקאַנער, וועלכע האָבען נאָך דעם אַרויסגעלאָזען אַ נײַע בראָשור „דער האַנדשפּיגעל“, שוין ניט אויף לאַטײַן, פֿאַר געצעהלטע מענשען, נאָר אויף דײַטש, פֿאַר׳ן גאַנצען פֿאָלק, און פּפֿעפֿערקאָרן מיט זײַן פֿרוי האָבען אַליין פֿערשפּרייט די בראָשור צווישען המון. דאָרט ווערט דערצעהלט די גאַנצע געשיכטע מיט׳ן דיספּוט וועגען יודען און רײַכלין ווערט אַרויסגעשטעלט אַלס געדונגענער פֿון יודען, וועלכע האָבען איהם בעצאָהלט פֿיעל געלד פֿאַר זײַן פֿערטיידיגונג. די דאָזיגע בראָשור, וואָס איז פֿערשפּרייט געוואָרען מאַסענוואַז צווישען המון, האָט געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק. דער פֿאַקט, אַז די דאָמיניקאַנער זאָלען אַרויסטרעטען עפֿענטליך געגען אַזאַ אָנגעזעהענעם מענש, ווי רײַכלין, און אַרויפֿלעגען אויף איהם אַזאַ שווערע בעשולדיגונג, האָט שרעקליך אויפֿגערעגט רײַכלינס פֿיעל פֿרײַנד און אויך אין הויף פֿון קייזער האָט די דאָזיגע מיאוסע העצע פֿון יודישען משומד שוין בעגעגענט אַ גרויסען פּראָטעסט. רײַכלין האָט זיך דאַן פֿאָרגעשטעלט פֿאַר׳ן קייזער און זיך בעקלאָגט פֿאַר איהם אויף די מיאוסע מעשים פֿון פּפֿעפֿערקאָרן. דער קייזער האָט צוגעזאָגט אויסצופֿאָרשען די זאַך; ער האָט דאָס אָבער ניט געטאָן, און דאַן איז רײַכלין אַרויס מיט אַ ווערק, וואָס האָט געמאַכט אין יענער צײַט

אַ געוואַלדיגען רושם און צוגעגרייט אַ באָדען פאַר דער שפּעטערדיגער רעפאָרמאַציע. דאָס איז געווען רייכלינס „אויגענשפּיגעל“. דאָרט האָט רייכלין אויפגעדעקט די אַלע מיאוסע מעשים פון דעם מנובל פּפעפערקאָרן, וואָס האָט פלוצלונג אָנגעהויבען שפּיעלען אַזאַ ראָליע, און אַגב שוין אויך ענטדעקט די מעשים פון פּפעפערקאָרנס גאַנצער קאָמפּאַניע, די דאָמיניקאַנער. די בראָשור איז געווען אין יענער צייט אַ וויכטיגע געשעהניש. צום ערשטען מאָל איז אין דייטשלאַנד אַרויסגערופען געוואָרען אַ געזעלשאַפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער מחלוקת וועגען יודען, וואָס האָט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל, צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געוואָרען אַ עפענטליכע דיספּוט. ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט צום פאָלק און צו איהם גערעדט אויף זיין שפּראַך, אַזוי אַז די פּאָלעמיק וועגען יודען האָט במילא אַרויסגערופען אַ פּאָלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען־לייט בכלל. רייכלינס פריינד, די הומאַניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואָס די יודישע צרות זענען זיי ווינציג אָנגעגאַנגען, זענען ניט געווען צופרידען דערמיט, וואָס רייכלין האָט געמאַכט אַזאַ רעש צוליעב דעם תלמוד און די יודישע ספרים, אָבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האָט דער קאַמפּף אַלץ מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און אין דעם קאַמפּף זענען אַריינגעצויגען געוואָרען רייכלין אַליין און זיינע פריינד, די הומאַניסטען.

דער קאַמפּף צווישען די דאָמיניקאַנער און רייכלינ׳ען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. די דאָמיניקאַנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געווען שטאַרקער זאָגאַר פון קייזער און דעם פּויפּסט, האָבען אַלץ געסטראַשעט רייכלינ׳ען, אַז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאָן און צוריקנעהמען זיינע „אַפּיקורסישע“ ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראָפט ווערען דורכ׳ן קירכליכען געריכט; רייכלין האָט זיך ווירקליך די ערשטע צייט דערשראָקען און געפּרובט זיך פערענטפערען, נאָר צוריקנעהמען זיינע גרונד־מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האָט ער, אַלס ערהרליכער און אמת׳ער מאַן, ניט געקאָנט, און ווען ער האָט איינגעזעהען, אַז קיין פּשרה צווישען איהם און די דאָמיניקאַנער איז ניט מעגליך, איז ער געוואָרען פעסט, ווי שטאָל און אייזען, און אָנשטאָט שרעק און ווייַלקייט, האָט ער אָנגעהויבען אַרויסטרעטען מיט אַלץ מעהר מוט און ענערגיע. דער קאַמפּף איז געוואָרען אַ אָפענער און ביידע צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פּפעפערקאָרן האָט דאַן

ארויסגעלאזט א נייע בראשור „דער בראנדשפיגעל“, וואו ער שיט וויטער פעך און שוועבעל אויף רייכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רייכלין האט ניט אבגעשוויגען און איז ארויסגעטרעטען מיט נאך א ווערק, וואו ער ווידערהאלט זיינע פריהעריגע מיינונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, גאר דאס מאל מיט מעהר מוט און אפענהערציגקייט. ער דערמאנט די אלע גייסטליכע פון פפעפערקארנס קאמפאניע, אז אונטער דער מאסקע פון יראת שמים ליגט אין זיי בעהאלטען א דעספאטיש הארץ, און אנרופענדיג זיי ביי די נעמען, זאגט רייכלין: „דו מיין האר, דער קייזער, ערלויב זיי צו נעהמען געלד ביי יודען, וויפיעל זיי וועט זיך וועלען, און דאן וועלען זיי מיך תיכף צו רוה לאזען“. וועגען יודען חור׳ט רייכלין נאך אמאל איבער, אז זיי זענען בירגער אין לאנד און אז מיט שטאלץ נעהמט ער אן די בעשולדיגונג פון זיינע שונאים, דאס ער איז געווארן דער יודישער פערטיידיגער. איך ווייס, אז מיינע שונאים וועלען אויף מיר אנפאלען דערפאר, וואס איך זאג, אז אויך יודען זענען בירגער אין אינזער לאנד. איך וועל לאזען די דאזיגע פיינד מיינע קריצען מיט די צייהן, אריינפאלען אין גרימצארן, נאר איך וועל וויטער זאגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פון לאנד, זיי זענען אויך אונזערע ברידער“.

דאס דאזיגע מוטיגע ווערק רייכלינ׳ס האט געמאכט א גרויסען רעש און פיעל גייסטליכע, וואס זענען געווען אין דער שטיל אויפגערעגט געגען די דעספאטישע פינסטערע דאמיניקאנער, האבען זיך זעהר דערפרעהט, וואס עס האט זיך ענדליך געפונען אזא מוטיגער מענש, וועלכער זאגט ארויס אפען דעם אמת וועגען דער באנדע. פיעל פון די אנגעזעהענסטע און רייכסטע הומאניסטען האבען צוגעגעבען רייכלינען מוט אין זיין קאמפף און איהם פערזיכערט, אז ער האט ניט וואס מורא צו האבען און קאן שטענדיג האפען אויף זייער שטיצע. דער קייזער, צו וועלכען ביידע צדדים האבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פערלעגענהייט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האט ער ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל מאכען א סוף צו דער פאלעמיק און ביידע צדדים זאלען אנטשויגען ווערען. עס איז שוין אבער פערגאנגען צו וויט און דער קאמפף האט זיך וויטער געפיהרט מיט נאך מעהר ברען.

דעם 15=טען סעפטעמבער 1513 האט רייכלין בעקומען פון אינקוויזיטאר האכשטראטען א מעלדונג, ער זאל קומען צום קירכליכען ז=געריכט. רייכלין אליין איז ניט געקומען און געשיקט א בעפאלמעכטיגטען,

אבער דאס געריכט, וועלכעס האט איינגעפונען, אז רייכלינס ווערק דארפען פערניכטעט ווערן, האט ניט געקאנט געפינען קיין אפיקורסות געגען דער קירכע אין רייכלינס ספרים וועגען יודען און ער אליין איז ארוים פריי. רייכלינס בעפאלמעכטיגטער האט אנגעגעבען אן'אפעלאציע אויף דעם פסק דין, לויט וועלכען רייכלינס ווערק האבען געדארפט פערברענט ווערען, און דער פויפסט האט פעראָרדענט, אז א געריכט פון בישקופען זאל ווידער בעטראכטען דעם גאנצען ענין. ביידע צדדים האבען דערווייל אנגעהויבען א ענערגישע אגיטאציע, נאר דער סוף איז געוועזען, אז דער פסק דין פון די בישקופען איז געוועזען לטובת רייכלינ'ען. דא האט ווידער האָכשטראטען אפעלירט צום פויפסט און די זאך איז איבערגעטראגען געווארען קיין רוים.

ביידע פארטייען, די רייכליניסטען און די דאָמיניקאנער, האבען אומעטום: אין דייטשלאנד, רוים און זאגאר פראנקרייך, אגיטירט איינע געגען די צווייטע. האָכשטראטען און זיינע פריינד האט זיך איינגעגעבען ארויסצובעקומען פון פאריזער טעאלאגישען פאקולטעט א רעזאלוציע געגען רייכלינס „אויגענשפיגעל". זיי האבען זיך אויך דערשלאגען דערצו, אז דער פראנצויזישער קעניג זאל אנשרייבען א בריעף צום פויפסט געגען רייכלינ'ען. פון דער צווייטער זייט האבען אויך די רייכליניסטען ניט געשוויגען און שטארק אגיטירט לטובת איהם פאר'ן פויפסט. א גרויסע ראליע האבען אויך דא געשפיעלט פיעל אנגעזעהענע יודען, וואס האבען געהאט א גרויסע השפעה אין פויפסטליכען הויף און וואס זענען נאטירליך, געשטאנען אויף רייכלינס צד. דער פויפסט לעאָן דער 10-ער, א ליבעראלער מענש, נאר קנאפער למדן, איז געוועזען אין פערלעגענהייט און אליין ניט געוואוסט, וואס צו טאן, וועמען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האבען זיך דערווייל פערצויגען און דא זענען אונטערגעקומען די „בריעף פון פינסטערע מענשען". אין דעם דאזיגען ווערק, וואס איז אנגעשריבען געווארען דורך איינעם א אונבעוואוסטען הומאניסט, איז מיט א זעלטען-ביסענדער איראָניע אויסגעלאכט געווארען דער פלוידערזאק פעפערקאָרן, זיינע פריינד, די פאריזער טעאלאגען און דער קאטאליציזמוס אין אלגעמיין. די „בריעף פון פינסטערע מענשען" האבען ארויסגערופען א אונגעוועהנליכען געלעכטער אין גאנץ מערב-איירופא. די פריינד פון רייכלינען זענען ווידער געווארען ביי זיך געהויבען. דער פויפסט, וואס איז געשטאנען צווישען צוויי פייערן און געוואלט זיך ארויסדרעהען פון דער פערלעגענהייט, האט איבערגעגעבען די פראגע

דעם קירכען־קאָנגרעס. וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רײַכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפאָהרען פון רוים אין זעהר א געדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפף נישט געענדיגט. רײַכלינס פריינד האָבען געמאַכט אַן אָנפאַל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקעהרט פון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רײַכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפון. פון דער צווייטער זײַט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפגעהערט צו פרעדיגען אין די קירכען געגען די רײַכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָברוימען פון וועג די „בריעף פון פינסטערע פערזאָנען", און זיי האָט זיך איינגעגעבען צו בעקומען א ערלויבניש ביים פויפסט צו קאָנפיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט, ווייל אין משך פון דער קליינער צייט האָט דאָס ווערק דערוויילע זיך שטאַרק פערשפּרייט און איז געוואָרען א הויז־בוך כמעט ביי אַלע גייסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלייענט מיט דעם גרעסטען פערגניגען און ניט ווייניג געלאַכט.

דעם ספּעציעלען וכוח צווישען רײַכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געווען צו בלײַבען אונפערענדיגט, ווייל אין א יאָהר שפּעטער האָבען זיך אָנגערוקט ווילטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פון דער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפאָרמאַציע פערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו ריינער אמונה, מיטגעפיהלט די צרות פון יודישען פאָלק? אין ערשטען מאָמענט פון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפפער פון דער רעפאָרמאַציע זענען נאָך געווען גערודפ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פון מערטירער אויף די קעפּ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפ׳טען יודישען פאָלק געגוג מיטגעפיהל. אין איינעם פון זיינע ערשטע פּאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפשים, די פאַפּיסטען, בישאָפען, סאָפיסטען און מאָנאַכען פלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת עהרליכער קריסט האָט געדאַרפט ווערען א יוד. ווען איך וואָלט זיין א יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פרעדיגען די אמונה, וואָלט איך גיכער איינגעשטימט צו זיין א שווין, איידער א׳ קאַטוילק. דען די לעצטע פלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, און זיי האבען נאר געקאנט פערשילטען זיי, ווערהרענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואלט געבעטען אונזערע ליעבע פאפיסטען, אז ווען זיי וועלן מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאמען „אפיקורס", זאלען זיי מיך אנהויבען זידלען מיט'ן נאמען „יוד"... ווען איך וואלט זיין א יוד, וואלט דער פויפסט מיך קיינמאל ניט איבערגערעדט אנצונעהמען זיין געצענדינעריי". לוטער ווידערהאלט דא דעם אנעקדאט פון באקאטשיא וועגען א געוויסען יוד, וואס האט אמאל געזעהן דעם פויפסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אהיים האט ער געבעטען דעם גלח, ער זאל איהם אבשמד'ען. ווען מען האט געפרעגט דעם יוד, פארוואס ער וויל זיך פלוצלונג שמד'ען, האט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאט מוז זיין זעהר א גוטער, ווען ער קוקט זיך צו די אלע מיאוסע מעשים, וואס ווערען אבגעטאן אין רוים, און שווייגט". „מיין עצה איז — זאגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערווארטען, אז זיי זאלען קומען צו אונז, ווען מיר אליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאך אזעלכע נארישקייטען? ווי קענען זיי זיך צונויפגעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאטען זיי צו ארבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה, ווען מיר שליסען זיי אויס פון דער ארומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דארף מען צו זיי אנווענדען ניט דעם פויפסטליכען, נאר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי א מעגליכקייט צו ארבייטען און האנדלען צוזאמען מיט אונז, כדי זיי זאלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאזיגע מיינונגען וועגען יודען האט לוטער אין ניכען ראדיקאל געביטען. לויט זיינע פערזענליכע געפיהלען און מיינונגען איז לוטער קיינמאל נישט געוועזען קיין יודען־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאלטען דער געוועזענער פאנאטישער מאנאך מיט זיין געבוירענעם יודענהאס, און אויב ער איז אין אנהויב פון דער רעפארמאציע ארויסגעטרעטען אלס פערטיידיגער פון יודען, האט ער דאס געטאן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאר צוליעב

דעם. וואס ער האט געהאפט אריבערצוציהען די יודען אין לאגער פון די רעפארמאטארען. צי איז ער די ערשטע צייט געווען באמת פערגלויבט אין זיינע גוטע רעד וועגען יודען, אדער ער האט בעוואוסטזיניג ארויפגענומען אויף זיך א מאסקע — דאס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפאלס איז קלאר, אז אויך דאן, ווען לוטער האט פערטיידיגט יודען, איז דאס נישט געווען קיין טיפע איבערצייגונג און ווען עס איז געקומען דער ענטשפרעכענדער מאמענט דערצו, האט דאס געבוירענע אנטיסעמיטישע געפיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פראקטישען חשבון. אין אנהויב פון זיין קאריערע האט לוטער געהאפט, אז איהם וועט זיך איינגעבען צו געפינען צווישען יודען פיעל הייסע אנהענגער פאר זיין לעהרע, וואס האט געזאלט זיין א סינטעז פון אלטען און נייעם טעסטאמענט, נאר ווען די דאזיגע נייאיווע האפנונגען זיינע זענען ניט ערפילט געווארען, ווען דאס אלטע פאלק, וואס האט געשאפען די ביבעל און ארויסגעגעבען פון זיך קריסטוס'ען, איז ווייטער געבליבען א בעזונדער פאלק און נישט געוואלט אננעהמען קיין נייע תורה — דעמאלט האט לוטער זיך בעליידיגט און בעשלאסען, אז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אז צוליעב זייער אייביגער עקשנות האבען זיי פערדיענט די רדיפות און צרות, וואס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפארמאטאר געווארען א פאלקאמער יודענפיינד, און די פראטעסטאנטען האבען אין זייער שנאה צו יודען זאגאר איבערגעשטיגען די פאנאטישע קאטוליקען. די רעזולטאטען פון דער דאזיגער ענדערונג האבען פאר יודען זיך באלד געלאזען פיהלען; גראד צו יענער צייט האט זיך געשמועסט, אז דער זאקסישער קורפירשט יאהאן-פרידריך, וואס איז אינגאנצען געשטאנען אונטער דער השפעה פון לוטער'ען, האט בעשלאסען ארויסצוטרייבען יודען פון זיין מלוכה. דער דעמאלדיגער אפיציעלער יודישער שתדלן יאסעלמאן פון ראזהיים האט אנגעהויבען אבשלאגען די טהירען פון אלע „גרויסע" און ווען דאס האט נישט געהאלפען, איז ער אוועק צו לוטער'ען, וועלכען מען האט נאך דעמאלט געהאלטען פאר א יודענפריינד. נאר לוטער האט זיך זאגאר אבגעזאגט אנצונעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אבגעענטפערט מיט א בריעף, אין וועלכען ער האט אויסגעגאסען זיין גאנצען גרימצארן אויף יודען. יודען, האט לוטער אין זיין בריעף געשריבען, זענען א פערשאלטען פאלק. ער איז פריהער ארויסגעטרעטען מיט א פערטיידיגונג פאר אידען, ווייל ער האט געהאפט

אַרויפֿצופֿיהרען זיי אויפֿ'ן וועג פֿון אמת; יודען זענען אָבער פֿער'עקשנט, ווילען נישט אַנערקענען דעם אמת פֿון עוואַנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו אַ טראַקטאַט געגען יודען און נישט בלויז, וואָס ער וועט זיי מעהר נישט פֿערטיידיגען, נאָר ער וועט זיך נאָך סטאַרען זיי שלעכטס צו טאָן.

זיין וואָרט האָט לוטער געהאַלטען. אַרום 1544 האָט ער פֿערעפֿענטליכט צוויי עלט-אַנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פֿאַלשקייט" און „שם המפורש". דאָרט לויבט לוטער די שפּאַנישע קעניגען, וואָס האָבען פֿערטריבען יודען פֿון זייער לאַנד און עצה'ט „צום רוהם פֿון אונזער גאָט און קריסטענטום", צו מאַכען אַשפּה פֿון די יודישע שוהלען, חרוב צו מאַכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פֿערבאָטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פֿאָלק און נאָך מעהר בעגרענצען יודען אין האַנדעל. „ווען איך וואָלט האָבען אַ שליטה איבער יודען, האָט לוטער געשריבען, וואָלט איך צונויפֿגעזאַמעלט אַלע זייערע גרעסטע מענשען און וואָלט פֿון זיי געפֿאָדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אַז מיר, קריסטען, דינען בלומרשט נישט איין און איינציגען גאָט, דען אַנדערש דאַרף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאָך נישט לאַנג פֿאַר זיין טויט האָט לוטער אויפֿגעהעצט זיינע אָנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפֿ'ן ער חרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואַלט, זיי זאָלען זיך שמד'ען. אויף אַזאַ אופֿן איז אויך די רעפֿאָרמאַציע נישט געווען קיין ישועה פֿאַר יודען, וועלכע זענען געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערען, און גערעכט איז געווען דער אַלטער הומאַניסט עראַזמוס, ווען ער האָט געזאָגט: אויב זיין אַ גוטער קריסט הייסט פֿיינד האָבען יודען, דאַן זענען מיר אַלע גוטע קריסטען.

עס וואָלט פֿון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאָל זאָגען, אַז די רעפֿאָרמאַציע איז אַריבער פֿאַר יודען אָהן אַ שום שנוי צום גוטען. אַ דאַנק דער רעפֿאָרמאַציע האָט אייראָפּאַ אָנגעהויבען זיך בעקאָנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פּראָפֿעסאָרען פֿון די אוניווערזיטעטען האָבען אָנגעהויבען לערנען די העבּרעאישע שפּראַך. די גרעסטע אייראָפּעאישע מענער האָבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווישען די קריסטען און יודען איז דאַדורך פֿערגרעסערט געוואָרען און אַ דאַנק דעם זענען אָבגעשאַפֿט געוואָרען פֿיעל פֿאָראורטיילען און

שלעכטע מיינונגען וועגען יודען. און דאָך איז די יודישע לאגע פּאקטיש געבליבען שלעכט, ווי פריהער. וואָס איז די סיבה דערפון?

דאָס אומגליק פון די דייטשע יודען איז בעשטאַנען דערין, וואָס זיי זענען געווען אָבהענגיג נישט פון רצון פון איין מענשען, נישט פון איין הערשער, נאָר פון פיעל. דייטשלאַנד איז נאָך דעמאָלט געווען אַ צוריסען לאַנד און די מאַכט איז געווען צוטיילט צווישען קייזער, קורפירשטען, פעאָדאַלע פירשטען און אויטאָנאָמישע שטעדט. עס פלעגט זיך אָפט מאַכען, אַז די מאַכט פון אַ געוויסער שטאָדט האָט פּלוצלינג, צוליעב דער אָדער יענער סבה, בעשלאָסען אַרויסצוטרייבען יודען פון שטאָדט. די יודען האָבען דאַן נאָר געקענט אַפּעלירען צו זייער העכסטען מושל, דעם קייזער, ביי וועלכען די יודען זענען פערערעכענט געווען פאַר „קאַמער-קנעכט", פאַר זיין פּערזענליך אייגענטום; דער קייזער פלעגט אָפט נישט וועלען איינמישען צוליעב יודען מיט די אויטאָנאָמישע שטעדט, און אַמאָל, ביי׳ם בעסטען ווילען, איז ער נישט אימשטאַנד געווען עפּעס אויפצוטאָן. דעריבער זעהען מיר, אַז פון ענדע 15-טען יאָהרהונדערט ווערן יודען אַרויסגעטריבען פון אַ רייהע שטעדט אין דייטשלאַנד און אין עסטרייך, און דער קייזער קען נישט אָדער וויל נישט שטערען אין דעם. פון דער צווייטער זייט לויהנט דעם קייזער זעהר נישט צו פערלירען אַזאַ שמאַלץ-גרוב, ווי יודען, און ער גיט דעריבער די אַרויסגעטריבענע יודען אַ בית-מקלט אין איינער פון די אַנדערע פּראָווינצען זיינע, אַזוי אַז יודען וואַנדערען פון איין שטאָדט אין דער צווייטער.

דער קייזער מאַקסימיליאַן I (1493—1519) האָט בעקומען, ווי עס דערצעהלט די לעגענדע, אַ צוואה פון זיין פאָטער פרידריך III, אַז ער זאָל בעשיצען יודען פון זייערע פיינד, און עס קען זיין, אַז מאַקסימיליאַן איז געווען גרייט צו ערפילען די דאָזיגע צוואה. ער איז אָבער געווען צו שוואַך, אום צו פיהרען אַ סיסטעמאַטישען קאַמפף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, ווי דער קייזער וואַקעלט זיך כסדר אין זיין בעציהונג צו יודען; אַמאָל פערטיידיגט ער זיי ווירקליך, אָדער פערזיכערט זיי, אַז ער וועט זיי פערטיידיגען, און אַמאָל לאָזט ער די יודישע פיינד אַרויסטרייבען זיי פון שטאָדט און זיי אונמענשליך בעליידיגען. אין זיין צייט זענען יודישע גירושים, ענויים, בעליידיגונגען און מערטירער-טויטען — געווען אַ געוועהנליכע ערשיינונג, אַזוי אַז יודען האָבען אין יענער צייט זאָגאַר

פערפאסט א ספעציעלען נוסח פון ידוי פאר די קדושים, וואס וועלען שטארבען אויף קדוש-השם. נאך אין אנהויב פון זיין קעניגען האט זיך אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאנד אנגעהויבען א שרעקליכע העצע געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאמענהאנג מיט די קלאנגען, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען. אין 1494 האט דער שטאדט-ראט פון ניורנבערג אנגעהויבען זיך משתדל זיין פאר'ן קייזער וועגען ארויסטרייבען יודען. אין 1498 האט מאקסימיליאן געגעבען זיין הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האבען בעקומען א בעשטימטען טערמין צו פערלאזען די שטאדט: פיער מאנאטען, נאר זיי האבען אויסגעבעטען א פערלענגערונג אויף נאך דריי מאנאטען. צום בעשטימטען טערמין האבען אלע יודען פון דער אלטער יודישער קהלה אין ניורנבערג פערלאזען די שטאדט און זייער גאנץ פערמעגען – די הייזער, שוהלען און בית-עלמין זענען איבערגעגאנגען אין רשות פון דער שטאדט, וועלכע האט דערפאר בעצאהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי האט די שטאדט נאך בעקומען פון קייזער א „פריווילעגיע" אויך אויף וויי‍טער נישט אנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון דעמאלט אן קיין יודען אין ניורנבערג נישט אריינגעלאזען געווארען און די דארטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געווארען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19-טען יאהר-הונדערט.

בעת'ן הערשען פון קייזער מאקסימיליאן זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען אויך פון א רייהע אנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאגדעבורג און קאלמאר, נאר בעזונדערס האט זיך אנגעליטען די עלטסטע יודישע געמיינדע אין רעגענסבורג. דא האבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער פאנאטיזם מיט דער האנדעלס-קאנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים אין האנדווערקער האבען שוין לאנג זיך בעמיהט, אז מען זאל ארויסטרייבען יודען פון שטאדט, נאר מאקסימיליאן, פונקט ווי זיין פאטער, האט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאן האבען די גייסטליכע און דער מאגיסטראט געפרובט אויסרופען א בויקאט געגען יודען, מ'זאל ביי זיי קיין זאך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל און אנדער עסענווארג; דאס האט אבער אויך נישט אנגעהאלטען. די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאגע איז געווען זעהר א שלעכטע און ערשט נאכ'ן טויט פון מאקסימיליאן האט דער יודענפיינדליכער פארטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר פלאן. נאך ערגער איז געווען די לאגע פון די יודען אין עסטרייך. די

איינוואוינער פֿון שטיריען און קאַרינטיען האָבען געבעטען דעם קייזער מאַקסימיליאַן, ער זאָל ערלויבען אַרויסצוטרייבען די יודען און איהם מבטיח געווען אומצוקעהרען די היזקות, וואָס ער וועט ליידען פֿון דעם גירוש. מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט אין איינִיגע פֿעלען מיט עקשנות פֿערטהיידיגט די יודען, האָט דאָ נאָכגעגעבען דעם וואונש פֿון די יודענפֿיינד און אין 1496 זענען יודען אַרויסגעטריבען געוואָרען פֿון די אויבענדערמאָהנטע פּראָווינצען, נאָר בעקומען דאָס רעכט צו בעזעצען זיך אין איינִיגע אונגאַרישע שטעדט. דער דאָזיגער אינצידענט האָט צוגעגעבען מוט די קריסטען פֿון וויען און אַנדערע עסטרייכישע שטעדט, וועלכע האָבען אָנגעהויבען זיך ווענדען צום קייזער מיט בקשות וועגען אַרויסטרייבען יודען. די אַלע בקשות האָט מאַקסימיליאַן ערפֿילט, נאָר דאָך האָט ער זיך אָבגעהאַלטען אַרויסצוגעבען אַ דעקרעט וועגען אַרויסטרייבען די יודען, ווייל איהם זענען געווען די גרויסע שטייערען, וואָס ער האָט פֿון יודען בעקומען. דאַן האָבען די קריסטליכע פֿאָרשטעהער אָנגעהויבען זיך בעקלאָגען פֿאַר'ן קייזער, פֿאַרוואָס ער פֿערטהיידיגט די יודען, „וואָס ווערען פֿון אומעטום אַרויסגעטריבען" און פֿאַרוואָס ער ערלויבט די אַרויסגעטריבענע יודען פֿון איין שטאָדט זיך בעזעצען אין אַ צווייטער. אויף די אָנקלאָגען און בקשות האָט מאַקסימיליאַן ענדליך געמוזט געבען אַ ענטפֿער. אין 1518 האָט ער ערקלערט, אַז אַרויסטרייבען יודען מיט איינמאָל און לאָזען זיי עמיגרירען אין אַ צווייט לאַנד, קען ער נישט, און דעריבער ערלויבט ער זיי צו וואוינען אין איינִיגע עסטרייכישע שטעדט ביי דער גרענעץ, נאָר פֿון וויען און וויענער ראַיאָן דאַרפֿען אַרויסגעטריבען ווערען אַלע יודען, אויסער איינעם, הירשעל, אַ גרויסער יודישער באַנקיר. דער גירוש פֿון יודען איז טאַקי פֿאָרגעקומען נאָך אין דעם זעלבען יאָהר.

ביי אַזאַ אונזיכערער לאַגע, ווען די יודען זענען שטענדיג געווען אָבהענגיג פֿון די פּאָליטישע אָדער פֿינאַנציעלע חשבונות פֿון קייזער, און יעדער קלענסטער ווינט האָט זיי געקענט אומברענגען, איז ענטשטאַנען אַ ספּעציעלער טיפּ פֿון יודישע פֿערטרעטער: שתדלנים, וועלכע זענען געווען ווי בעפֿאָלמעכטיגטע פֿון כלל ישראל און פֿלעגען זיך מיט אַלע מיטלען סטאַרען, אָבצושאַפֿען די גזירות געגען יודען. די שתדלנים אין יענער צייט זענען געווען זעהר נוצליך און האָבען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אין לעבען פֿון די דייטשע יודען. דער אָנגעזעהענסטער פֿון זיי איז געווען יאָזעלמאַן פֿון ראָזהיים (1478—1554). אַ געבוירענער אין

עלזאס, האט יאזעלמאן נאך אין די קינדער-יאהרען זיך אנגעהערט וועגען פערשידענע רדיפות און מערטירער-טויטען פון יודען אין יענער פראווינץ, וואו דער יודענהאס איז פון שטענדיג געוועזען זעהר שטארק. ער האט געהאט סמיכות אויף רבנות און מאקסימיליאן האט איהם בעשטימט אלס הויפט-רב און מנהיג פון אלע יודישע געמיינדעס. אין די אפיציעלע דאקומענטען האט יאזעלמאן געהייסען „רעגירער דער יודען", און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפצומאהנען פון די יודען אלע שטייערען פאר'ן קייזער; דערפאר האבען יודען אויף איהם געקוקט, ווי אויף א רעגירונגס-בעאמטען און איהם נישט געוואלט אנערקענען אלס זייער הויפט-רב. נאר אין גיכען האבען יודען זיך איבערצייגט, אז יאזעלמאן איז מיט לייב און לעבען טריי די יודישע אינטערעסען און דער צוטרוי צו איהם איז געווארען זעהר גרויס. מען האט זיך איבערצייגט, אז ער ארבייט פאר יודען מיט מסירת-נפש און האט נישט קיין פערזענליכע פניות און ער איז געווארען בעליעבט און געאכטעט פון אלע, וואס האבען איהם געקאנט. ער האט זיין גאנץ לעבען און פערמעגען אבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ א צרה, דארט איז באלד געוועזען יאזעלמאן, וועלכער האט מיט אלע קרעפטען, אמאל דורך תחנונים און אמאל דורך געלד, זיך געסטארעט צו העלפען די געפלאגטע. נאך פאר מאקסימיליאנ'ען האט זיך איהם איינגעגעבען אבצושאפען איניגע גזירות געגען יודען, נאר בעזונדערס גרויס און נוצליך איז געוועזען זיין טעטיגקייט ביי'ם קעניגען פון קארל V, אין דער עפאכע פון דער רעפארמאציע.

מאקסימיליאן איז געשטארבען, און נאך א פויזע פון זעקס חדשים, ווען פערשידענע פרעטענדענטען האבען געקעמפפט פאר'ן טראן, איז קייזער פון דייטשלאנד געווארען קארל V, דער קעניג פון שפאניען. מען האט געקאנט ערווארטען, אז דער דאזיגער קעניג פון לאנד פון דער אינקוויזיציע וועט אויך דא איינפיהרען די אלע שרעקען, וואס אין שפאניען, נאר צום גליק האט זיך ארויסגעוויזען, אז די שרעק איז א אומזיסטע. אין יאהר, ווען קארל איז ארויפגעטרעטען אויפ'ן טראן, איז צו איהם געקומען – נישט מיט לעדיגע הענד – דער יודישער שתדלן יאזעלמאן און זיך אויסגעסטארעט, אז די אלטע „רעכטען און פריווילעגיעס" פון די דייטשע יודען זאלען בעשטעטיגט ווערען. אין פערלויף פון דער צייט, וואס קארל האט געקעניגט, איז אבער דעם יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פיהרען א שטענדיגען קאמפף געגען

דעם פערלאַנג פון די יודישע שונאים אָבצונעהמען ביי זיי אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס זיי בעזיצען. נישט איינמאָל האָט זיך איהם טאַקי איינגעגעבען אָבצוראַטעווען די יודען פון גרויסער געפאַהר. בעת דער פויערן-רעוואָלוציע אין דער צייט פון דער רעפאָרמאַציע, האָבען די יודען פון עלזאַס, דרום-דייטשלאַנד און טהירינגען זיך געפונען אין אַ ערנסטער געפאַהר. די פערקנעכטעטע פויערן זענען געווען גרייט אָנצופאַלען אויף יודען, אויף וועלכע זיי האָבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זייער שקלאַפעריי און ערנידערונג. יאָזעלמאַן איז דאַן אַוועק צו די אָנפיהרער פון די אויפגעשטאַנענע פויערן און דורך גוטע רייד, דורך תחנונים און געלד האָט ער ביי זיי געפועל'ט, אַז מען זאָל די יודען נישט אָנריהרען. איהם האָט זיך אויך איינגעגעבען אָבצוראַטעווען זיין איינענע שטאָדט ראָזהיים. דערוויסענדיג זיך, אַז אַ באַנדע פויערן האָבען אַרומגערינגעלט ראָזהיים, איז יאָזעלמאַן אַהין אַוועק ביינאַכט, אויפגעוועקט ביידע דאָרטיגע בורגמיסטערען און מיט איינעם פון זיי אַוועק אין לאַגער פון די בונטאָווטשיקעס, ביי וועלכע ער האָט פאַר אַ געוויסער סומע געלד געפועלט, זיי זאָלען אָבטרעטען פון שטאָדט. אויף אַזאַ אופן האָט ער אָבגעראַטעוועט פון טויט ניט בלויז יודען, נאָר אויך די קריסטליכע בעפעלקערונג.

אין 1530 האָבען די דייטשע פירשטען, וואָס האָבען זיך פערזאַמעלט אויף דעם בעריהמטען סיים אין אויגסבורג, צוגעגרייט אַ רייהע גזירות און בעגרענצונגען פאַר יודען, ווייל די יודענפיינדליכע פאַרטיי האָט פונאַנדערגעלאָזען קלאַנגען, אַז יודען שטיצען מיט געלד און העלפען אין שפּיאָנאַזש דער טערקישער אַרמעע, וואָס איז דעמאָלט אַריינגעדרונגען אין אונגאַרן און געדראָהעט דער דייטשער מלוכה. מען האָט געוואָלט אַרויסטרייבען יודען פון איינציגע פּראָווינצען און צונעהמען ביי זיי דאָס רעכט צו פערנעהמען זיך מיט פּראָצענט און מיט קרעדיט-אָפּעראַציעס. דעמאָלט איז יאָזעלמאַן אַוועק קיין אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קייזער אַ ערקלערונג און דערשלאָגען זיך, אַז עס זאָל בעשטעטיגט ווערען די אַלטע חאַרטיע, לויט וועלכער יודען האָבען געהאַט דאָס רעכט פריי צו וואוינען אומעטום, פערנעהמען זיך מיט פּראָצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זיין פעררזיכערט מיט'ן לעבען און פערמעגען. כדי אויף ווייטער איינצופיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אָראָבצוּוואַרפען פון יודען די בעשולדיגונג, אַז זיי עקספּלאָאַטירען צופיעל די קריסטען דורך פּראָצענט,

האט יאָזעלמאַן דעמאָלט צונויפגערופען א פערזאַמלונג פון די רבנים און
פרנסים און אויסגעאַרבייט צעהן תקנות וועגען האַנדעל און פראָצענט.
עס איז פערבאָטען געוואָרען צו נעהמען פערמאַסקירטע פראָצענטען, ד. ה.
נעהמען העכערע פרייזען פאַר די סחורות, וואָס ווערן געגעבען אויף
קרעדיט; נעהמען גרויסע פראָצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות;
נעהמען אויף משכנות געראַבירטע אָדער גע‏גנב׳טע זאַכען; קויפען אָהן
דער ידיעה פון די עלטערן זאַכען ביי קינדער; אָנגעבען אין געריכט
א תביעה צו די יורשים פון געשטאָרבענעם לוה קען מען נישט אַנדערש,
סיידען די יודישע געמיינדע האָט פריהער בעטראַכט די ריכטיגקייט פון
דער תביעה; יודען, וואָס באָרגען געלד אָדער סחורה ביי קריסטען
און ציהען זיך בכיון איבער אין א צווייטע שטאָדט, כדי צו בעפרייען
זיך פון צאָהלען דעם חוב, ווערן אַריינגעלעגט אין „גרויסען חרם";
אויב קריסטען מאָהנען עפּעס ביי יודען, זענען די רבנים און די פאָר=
שטעהער פון די יודישע געמיינדעם מחויב צו בעטראַכטען די תביעות און
אַרויסגעבען א שטרענגען און גערעכטיגען פסק=דין; אַלע יודען זענען
מחויב צו געבען וויסען די פאָרשטעהער פון די געמיינדעם, אויב זיי
ווייסען עפּעס וועגען איינעם, וואָס איז זיך בעגאַנגען נישט עהרליך מיט
א קריסט. אַט די צעהן תקנות האָט יאָזעלמאַן אַריינגעטראָגען אין די
אָפּיציעלע אַקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערביי צוגעגעבען
א ערקלערונג, אַז יודען זענען זיך מתחייב הייליג צו היטען די דאָזיגע
תקנות, אויב נאָר די דייטשע פירשטען וועלן אויך פון זייער זייט
היטען די יודישע רעכטען, זיי לאָזען צו=רוה אין די ערטער, וואו זיי
וואוינען, און נישט אויסטראַכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אָבער נאָך כלל נישט איינגעשטעלט געוואָרן קיין
גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האָבען נאָך קיין
רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאָך אין די שפּעטערדיגע יאָהרען, ווי
דער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן לויפט און וואַנדערט פון איין אָרט אין
צווייטען מיט פערשידענע השתדלות׳ן: דאָ וועגען אָבשאַפען נייע בע=
גרענצונגען געגען יודען, דאָרט וועגען בעפרייען יודישע אַרעסטאַנ=
טען, וואָס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אַנ׳אַנדער
אָרט וועגען בעשטעטיגען די אַלטע יודישע פּריווילעגיעס. אין 1541 איז
אין ביירן נישט לאַנג פאַר פסח פערשוואונדען געוואָרן א קריסטליך
יונגעל, וועלכען מען האָט דערנאָך געפונען טויט אין וואַלד. די קריסטען האָ=
בען בעשולדיגט יודען אין דער ערמאָרדונג פון יונגעל און דער אייכשטעטער

בישאף האט, שטיצענדיג די דאזיגע בעשולדיגונג, געהייסען ארעסטירען עטליכע יודען און געפאדערט פון דארטיגען הערצאג, אז ער זאל אננעהמען רעפרעסיעס געגען יודען בכלל. יאזעלמאנ׳ען האט זיך צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אז די בעשולדיגונג איז א פאלשע, און די ארעסטירטע זענען בעפרייט געווארן. אין יענער צייט האט זיך געפונען א געלעהרטער א פראטעסטאנט, וואס האט געהאט די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אנאנים א ביכעל („יודענביכליין") געגען עלילת־דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאר, אז פערגיסען בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אז די אלע בלבולים זענען נישט מעהר, ווי א פרעכער ליגען, וואס איז אויסגעטראכט געווארן דורך די מאנאכען. דאס דאזיגע ביכעל האט נאטירליך ארויסגערופען א טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון לוטער און פיהרער פון די קלעריקאלען, איז ארויסגעטרעטען מיט א ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אלע אלטע בעשולדיגונגען פון די יודענפיינד און בעקלאגט זיך, וואס יודען לעבט זיך אזוי „פריי" אין דייטשלאנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געווארן פון פערשידענע שטעדט און אין גאנץ דייטשלאנד זענען נאר פערבליבען צוויי גרויסע יודישע געמיינדעס: פראנקפורט אם מיין און ווארמס, אבער אויך דארט איז די יודישע לאגע געווארן אלץ ערגער. אין פראנקפורט האבען יודען געלעבט אין א בעזונדער קווארטאל (געטא) און געמוזט ליידען פערשידענע בעליידיגונגס־בעגרענצונגען. יודען האבען נאך אלץ געמוזט טראגען א בעזונדער צייכען אויף די מלבושים; יודען איז פערבאטען געווארן צו האלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאפט; די יודישע הייזער האבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאגיסטראט געמוזט בעצייכענט ווערן דורך ספעציעלע שילדען פון ווייסע, גרינע אדער רויטע פארב (רויט־שילד, דערפון שטאמט די פאמיליע פון די בעוואוסטע גרינדער פון גרויסען באנק־הויז ראטשילד), מיט ספעציעלע, א מאל זעהר בעליידיגענדע אויפשריפטען, ווי „צום עזעל" און ד. גל. נאר אויך דאס ביסעל רעכט, וואס יודען האבען געהאט, איז שטענדיג געשטאנען אין סכנה, ווייל די קריסטליכע צעכען און נידעריגערע קלאסען האבען נישט אויפגעהערט צו אגיטירען געגען יודען, פאדערן מען זאל זיי ארויסטרייבען פון שטאדט און בעשולדיגען דעם מאגיסטראט,

וואָס איז בעשטאַנען פון אַריסטאָקראַטען, אַז פאַר געלד פערטהיידיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אָנגענומען געוואָרן, אַז דער מאַגיסטראַט האָט דאָס רעכט אַרויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאָס דאָזיגע רעכט ביסלעכווייז פערשפרייט געוואָרן אויף אַלע יודען צוזאַמען. אַזוי האָבען טאַקע אין גיכען געטאָן די צעחען, וועלכע האָבען צו יענער צייט בכלל געפיהרט אַ האַרטען קאַמפף מיט דער אַריסטאָקראַטיע. די אָנפיהרער פון שטעדטישען המון האָבען אויסגעקליבען אַ גינסטיגע פּאָזיציע און דעם גאַנצען קאַמפף געגען דעם מאַגיסטראַט קאָנצענטרירט אַרום דער יודען־פראַגע. די דעמאָקראַטישע אָנפיהרער האָבען מיט אַלע קרעפטען זיך געסטאַרעט, אַז מען זאָל מיט איין מאָל אַרויסטרייבען אַלע יודען פון שטאָדט. די פיהרער פון מאַגיסטראַט זענען צייטענווייז זיך בעגאַנגען מיט יודען „רחמנות׳דיג” און נישט שטענדיג אָנגעווענדעט געגען זיי דעם האַרבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האָבען אַלזאָ פערטהיידיגט די יודען פון די אָנפאַלען פון המון און כל זמן זיי זענען געשטאַנען אויף דער זייט פון יודען, איז די שרעק פאַר׳ן המון געווען נישט געפעהרליך. אָבער אין גיכען האָט אין שפּיץ פון המון זיך געשטעלט אַ ענערגישער יודענפרעסער, וועלכער האָט אָנגעוואָרפען אַ פּחד זאָגאַר אויף דעם מאַגיסטראַט, און דאַן איז די דעמאָקראַטישע בעוועגונג געוואָרן אויסערסט געפעהרליך. דער דאָזיגער ענערגישער מאַן איז געווען ווינצענץ פעטמילך, אַ איינפאַכער בעקער, וועלכער האָט זיך אַליין אַ נאָמען געגעבען „דער נייער המן”, און האָט דעם נאָמען כשר פערדיענט. אַ דאַנק זיין ענערגיע און געבוירענער פעהיגקייט צו זיין אַ אָנפיהרער פון המון, האָט דאָס פּראָסטע פאָלק איהם כמעט פערגעטערט און אין איהם שטאַרק געגלויבט. ער איז געוואָרן דער אָנפיהרער פון דער דעמאָקראַטיע און אויפ׳ן ערשטען פּלאַן געשטעלט דעם קאַמפף געגען יודען. ער האָט אָבגעדרוקט אַ בראָשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געוואָרן אַלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט” און זיך געסטאַרעט בעווייזען, אַז די אַלע געזעצען וועגען יודען ווערען נישט אָבגעהיט. די בראָשור איז אין פיעל עקזעמפּלאַרען פונאַנדערגעטיילט געוואָרן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האַנדווערקער און געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. מען האָט עפענטליך אָנגעהויבען רעדען, אַז מען דאַרף מאַכען אַ פּאָגראָם אויף יודען און זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט, און מען האָט שוין זאָגאַר עטליכע מאָל

בעשטימט דעם טאג פון דעם פאגראם. וואס ווייטער איז די לאגע געווארן אלץ ערגער. פעטמילך און זיין חבריא האבען אלץ העכער אויפגעהויבען דעם קאפ און אנגעהויבען ביסלעכווייז פערהאפען אין זייערע הענד די ממשלה איבער די שטאדט-אנגעלעגענהייטען. קיין פראנקפורט זענען געקומען די קאמיסארען פון קייזער און דעלעגאטען פון דעם פירשט לודוויג פון העססען-דארמשטאדט, וועלכע האבען זיך געסטארעט מאכען שלום צווישען די שטאדט-ראטען און די בירגער און דערמיט פערהיטען פון אנפאלען אויף יודען, אבער עס האט ניט גע-האלפען. דעם ערשטען טאג שבועות האבען פעטמילך'ס חברים זיך אריינגעריסען אין דעם יודישען געטא. די יודען האבען שוין פריהער געוואוסט, אז זיי שטעהט פאר א סכנה, און דערווייל ארויסגעשיקט זייערע פרויען און קינדער. די לאגע איז נאך ערגער געווארן דער-מיט, וואס די קאמיסארען, וועלכע האבען געוואלט איינשטילען די אונרוהען, האבען געסטראשעט דעם המון, אז מען וועט איהם שטרענג בעשטראפען. פעטמילך און זיין חבריא זענען געווארען נאך מעהר אויפגערעגט און בעשטימט א טאג, ווען עס וועט זיך אנהויבען דער אמת'ער פאגראם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פאסטען, גאט בעטען אוןווארטען שטיל אויף דעם נאהענטען שטורם, וואס דארף קומען. דער טאג פון פאלקס-צארן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ"ז אלול שע"ד (11 סעפטעמבער 1614), ווען די יודען האבען זיך געפונען אין שוהל, האט דער ווילדער המון אנגעהויבען בעלאגערן די טויערען פון געטא. עס איז געווארען א שרעקליכע מהומה. א טייל יודען האבען זיך בעוואפענט און ארויסגעטרעטען געגען המון מיט גע-וועהר אין די הענד. עס האט זיך אנגעהויבען א שלאכט און פון ביידע צדדים זענען געפאלען עטליכע פערוואונדעטע און הרוגים, אבער סוף כל סוף האט פעטמילך'ס קאמפאניע גובר געווען און דאן האט דער המון אנגעהויבען אויסגיסען זיין שרעקליכען צארן: מען האט געראבע-וועט און געהרג'עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראכען די יודישע הייזער און אז. וו.. דער פאגראם האט געדויערט א טאג מיט א נאכט. א טייל יודען האבען זיך אויסבעהאלטען אין די הייזער פון זייערע בע-קאנטע קריסטען, אבער דאס רוב איז ענטלאפען אויפ'ן יודישען בית-הקברות און דארט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געווארט אויף זייער סוף. א טייל יודען האבען זיך אנגעטהון תכריכים און געווארט אויפ'ן טויט; און אלס א גוטע בשורה

האָבען יודען אויפגענומען די ידיעה, אַז מען וועט זיי ניט אויס'הרג'נען און אַז זיי האָבען דאָס רעכט צו פערלאָזען די שטאָדט. אַנ'ערך 14 הונדערט יודען, נאַקעט און הויל, האָבען פערלאָזען די שטאָדט און געגאַנגען זוכען אַ היים.

דער מאַגיסטראַט איז געווען בייז אויף דעם פאָגראָם און אויך דער קייזער האָט געשיקט איין בעפעהל נאָכ'ן צווייטען צו בעשטראָפען שטרענג די פאָגראָמשטשיקעס, אָבער דאָס אַלץ איז ניט געווען אַרויסגעזאָגט אין אַ פעסטען טאָן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער קייזער האָט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געווען אין זייערע מעשים און דעריבער האָט פעטמילך זיך ניט דערשראָקען און ווייטער אָפען געטהון זייניגעס. די פראַנקפורטער יודען זענען אומגעקעהרט געוואָרען צו זייערע הייזער ערשט דאַן, ווען דערזעלבער פאָגראָם האָט זיך איבערגע'חזר'ט אויך אין וואָרמס און די מעשים פון די יודענפיינד האָבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאָס און גרעניץ.

אין וואָרמס איז די לאַגע געווען עטוואָס אַנדערש, ווי אין פראַנקפורט. דאָרט זענען געגען יודען געווען שוין ניט די האַנדווערקער-צעכען, נאָר אויך די מיטגליעדער פון מאַגיסטראַט. און דער אָנפיהרער פון די יודענפיינד איז שוין געווען נישט אַזאַ מנושמ'דיגער מענש, ווי פעטמילך, נאָר דער געבילדעטער דאָקטאָר חעמניץ. די סבה פון דער יודען-העצע איז געווען דיזעלבע, וואָס אין פראַנקפורט: די האַנדווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געוואָרען און געמיינט האָבען זיי, אַז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט, וועלען זיי, די קריסטליכע האַנדווערקער, מיט אַמאָל רייך ווערען. 17 האַנדווערקער-צעכען האָבען דאַן אויסגעקליבען פון זיך אַ קאָמיטעט, וואו דער אָנפיהרער איז געווען דער יוריסט חעמניץ. די ערשטע צייט האָט דער קאָמיטעט געקעמפפט מיט יודען בלויז דורך „איידעלע" מיטלען: מען האָט יודען ניט געשלאָגען, ניט געטריבען, נאָר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויסגעקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אַז זיי וועלען די יודען אַזוי לאַנג פערביטערן דאָס לעבען, ביז זיי אַליין וועט נמאס ווערען און זיי וועלען מיט'ן גוטען ווילען פערלאָזען די שטאָדט. יודען האָט מען ניט ערלויבט קויפען אויפ'ן מאַרק עסענוואַרג, ניט געלאָזט פאַשען זייערע בהמות אויף די לאָנקעס און זאָגאַר ניט ערלויבט אַריינפיהרען אין דער יודישער געטאָ מילך פאַר די קליינע קינדער. ווען יודען

האָבען געזעהן, אז זיי זענען אין סכנה, און געוואָלט ארויספֿיהרען זייער גוטס פֿון שטאָדט, האָט מען ביי די טויערען פֿון געטאָ אַוועקגעשטעלט אַ וואַך, וועלכע האָט אַכטונג געגעבען, אז מען זאָל קיין זאַך פֿון דאָרט נישט אַרויספֿיהרען. יודען האָבען אַרויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ד׳ ליב אָפּענהיים, וועלכער האָט געפֿיהרט מיט זיך רעקאָמענדאַציעס פֿון הויכע לייט און אויך אַ גרויסע סומע געלד, אָבער דער קייזער האָט מעהר נישט געקאָנט טהון, ווי שיקען בעפֿעהלען, אַז מען זאָל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודפֿ׳ן. פֿון די דאָזיגע בריעף האָט דער המון אָבער אָפּען זיך אויסגעלאַכט.

אויף דער זייט פֿון די געררודפֿ׳טע יודען האָט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפֿירשט פֿרידריך פֿאָן פּפֿאַלץ. דער קורפֿירשט, וועלכער האָט געהאַט אין זיינע הענד די ממשלה איבער וואָרמס, האָט פֿריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעמניצ׳עס קאָמפּאַניע און די יודען, נאָר ווען דאָס האָט ניט געהאָלפֿען, האָט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעמניץ׳ען און איהם אַרעסטירט אויף דריי מאָנאַטען. די צייט פֿון זיין אַרעסט איז אין וואָרמס שטיל געוועזען, אָבער ווי נאָר חעמניץ איז בעפֿרייט געוואָרען, האָבען זיך ווידער אָנגעהויבען די אונרוהען. חעמניץ האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט מעהר ניט פֿיהרען קיין אַגיטאַציע געגען יודען, און זאָגאַר אויף זיך גענומען צו בעצאָהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין וואָרט נישט האַלטען. נאָר אויף דעם תנאי האָט מען איהם אַרויסגעלאָזט פֿון טורמע. אָבער ער האָט נאָך שטאַרקער יעצט געפֿיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האָבען די קריסטליכע האַנדווערקער זיך פֿערזאַמעלט אויפ׳ן מאַרק אָהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אַז זיי זענען מורדים און פּאָגראָם־מאַכער, און געשיקט אַ דעלעגאַציע צו די יודען מיט אַ אַזהרה, אַז אין פֿערלויף פֿון איין שעה מוזען זיי פֿערלאָזען די שטאָדט און מיטנעהמען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען. אויף אַזאַ אופֿן האָבען יודען אין איין טאָג אַלע מיט אַמאָל געמוזט פֿערלאָזען וואָרמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאַנד. חעמניץ האָט בעפֿוילען זיין קאָמפּאַניע זיך האַלטען „אייִדעל“ און ניט ראַבירען די יודען, כדי מען זאָל נישט קאָנען זאָגען אויף זיי, די יודענפֿיינד, אַז זיי זענען רויבער און פּאָגראָמשטשיקעס. יודען האָבען מיטגענומען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען געקאָנט, און מען האָט זיי דערין נישט געשטערט, אָבער דער המון האָט דערפֿאַר אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף די

יודישע הײליגטימער. די אלטע יודישע שוהל, װאס האט עקזיסטירט במעט 1000 יאהר, איז חרוב געװארען. אויך האט מען געשענדעט דעם יודישען בית-הקברות און חרוב געמאכט פיעל טײערע מצבות. אײניגע נוטע מענשען פון די הויכע געסטליכע האבען די פערטריבענע געלאזט זיך פארלויפיג אײנארדנען אין די דערפער און אין די שטעדטלעך ארום װארמס און דארט האבען די װאנדערער זיך צוזאמענגעטראפען מיט זײערע פערטריבענע ברידער פון פראנקפורט.

דאס מאל האט דער נצחון פון די יודענפײנד לאנג ניט געדויערט. אין 10 טעג ארום נאכ'ן פאגראם האט דער קורפירשט פרידריך ארײנגעשיקט קײן װארמס סאלדאטען מיט הארמאטען, װעלכע האבען געמאכט א סוף צו די אונרוהען. חעמניץ און די איבעריגע אנפיהרער זענען ארעסטירט געװארען. דאך האט געדויערט גאנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געװארען קײן װארמס (19 יאנואר 1616). אין 2 חדשים ארום (כ' אדר שע"ו) זענען אומגעקעהרט געװארען אויך די פראנקפורטער יודען, װעלכע זענען ארײנגעפיהרט געװארען אין שטאדט מיט פאראד און מוזיק. אין פראנקפורט האט מען די אנפיהרער פון די אונרוהען בעשטראפט שטרענגער, איידער אין װארמס, װײל דא האבען זײ געראבעװעט און גע'הרג'עט מענשען. דער „המן" פעטמילך איז צושניטען געװארען אויף שטיקער און דערנאך געהאנגען געװארען. אויף דער שטאדט האט מען ארויפגעלעגט א שטראף פון 175,919 פלארין פאר די שאדענס, װאס יודען האבען געהאט פון די פאגראמען. דער טאג פון כ' אדר איז אין פראנקפורט געװארען א יום-טוב אונטער'ן נאמען פורים-װינצענץ און דער טאג פון י"ט אדר איז בעשטימט געװארען פאר א תענית אלס אנדענקען פון די צרות, װאס די פראנקפורטער יודען האבען איבערגעלעבט, אײדער עס איז פאר זײ געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פון דער דײטשלאנד צו דער לאגע פון יודען אין עסטרײך צו יענער צײט, זעהען מיר גאר אנ'אנדער בילד. אין דער געשיכטע פון 16-טען יאהר-הונדערט און װײטער װערען אלץ מעהר ארויסגערוקט אויפ'ן ערשטען פלאן די יודען פון די עסטרײך-בעהמישע פראװינצען. דארט איז די צאהל יודען געװען פיעל גרעסער, אײדער די צאהל פון דער יודישער בעפעלקערונג אין די צענטראלע געגענדען

פון דייטשלאנד, און אויב אין וויען און נידער-עסטרייך איז דער וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג פערהאלטען געווארן צוליעב די אפטע רדיפות, איז דערפאר בעהמען געווען איבערפולט מיט יודען און דאס לאנד האט ממלא געווען דעם חסרון אין אנדערע ערטער. די אלטע פראגער קהלה איז געווען איינע פון די גרעסטע יודישע קהלות אין דעמאלדיגען אייראפא, און צוזאמען דערמיט אויך איינער פון די הויפט-צענטרען פון דער נאציאנאלער קולטור. די פראגער רבנים, מגידים, שריפטשטעלער און דרוקער האבען געהאט א שם אין אלע לענדער פון גלות. בעת צרה, ווען עס זענען פארגעקומען רדיפות אדער עקאנאמישע קריזיסען, האבען די בעהמישע יודען געהאט א גוטען בית-מקלט — דאס שכנות'דיגע פוילין; פון פראג איז אהן אויפהער געגאנגען א עמיגראציע קיין קראקוי, וואו עס האט אין אנהויב פון 16-טען יאהר-הונדערט זאגאר עקזיסטירט א ספעציעלע „בעהמישע שוהל". שפעטער, ווען בעהמען איז נאך א הונדערט-יעהריגע אויטאנאמיע פעראייניגט געווארען צו עסטרייך אונטער דער הערשאפט פון פערדינאנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פון די יודען אין די ביידע לענדער ווידער פעראייניגט און פערבונדען געווארען.

פערדינאנד דער ערשטער, וועלכער איז פריהער געווען עסטרייכישער הערצאג און נאכדעם, ווי זיין ברודער קארל דער 5-טער האט זיך ענטזאגט פון טראן, געווארען דייטשער קייזער (1556), האט בנוגע צו יודען נישט געהאט קיין בעשטימטע שיטה. ער האט זיך געוואקעלט צווישען דין און רחמים. די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט ער זיך בעצויגען צו יודען, ווי א בעשיצער פון זייערע אינטערעסען, און ווען די פארשטעהער פון די פריצישע שטאנדען האבען אין 1525 זיך בעקלאגט, וואס מען לאזט וואוינען יודען אין די פראווינצען, וואו זיי איז לויט'ן געזעץ פערבאטען צו וואוינען, האט פערדינאנד קאטעגאריש זיי ערקלערט, אז די יודען מוזען בלייבען וואוינען דארט, וואו זיי האבען זיך שוין בעזעצט. שפעטער, אין דער צייט פון דער הייסער רעפארמאציאנס-בעוועגונג, ווען פערדינאנד איז געווארן א גרויסער פערטיידיגער פון קאטוליציזם, האט ער אויך געביטען זיין בעציהונג צו יודען. ווען די טערקען האבען זיך ארייינגעריסען קיין אונגארן און דאס עסטרייכישע מיליטער האט געהאט א מפלה ביי אפען (1541), האבען זיך צווישען המון פערשפרייט קלאנגען, אז די יודען האבען איבערגעגעבען זייערע „פריינד" די טערקען מיליטערישע סודות, וואס

האָבען מיטגעהאָלפען צום נצחון פון די טערקען. יודען האָט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שרפות, וואָס האָבען זיך דעמאָלט פערשפּרייט איבער בעהמען. אָט די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען געהאַט אַ ווירקונג אויך אויף פערדינאַנד'ען און די יודישע שונאים האָבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפּועל'ט ביי דעם קייזער, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען אַלע יודען פון לאַנד. אין פריהלינג 1542 האָבען גרויסע מענגעס יודען פון פּראָג און אַנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואַנדער־שטעקען אין דער האַנד און זיך געלאָזט צו די גרעניצען פון פּוילין און טערקיי, נאָר צום גליק האָט מען שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאָזעלמאַן האָט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט אַ בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאָמענדאַציעס פון איינינע הויכגעשטעלטע קריסטען. פערדינאַנד האָט דאַן אָבגעשאַפט די גזירה וועגען אַרויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פון די עמיגראַנטען האָבען זיך אומגעקעהרט אַהיים.

אין ווין און אין די איבעריגע צענטראַל־שטעדט פון עסטרייך איז די יודישע לאַגע ווי פריהער געווען זעהר נישט פעסט. אין ווין האָבען די יודען אייגענטליך נישט געהאַט קיין וואוינרעכט, און מען פלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דאָרט נאָר אַלס בעזונדער חסד. ווען אַ יוד האָט געוואָלט קומען קיין ווין צוליעב געשעפט, האָט ער געמוזט מעלדען דער פּאָליציי, צוליעב וואָס און אויף וויפיעל צייט ער איז געקומען, און דאַן בעקומען אַ בעזונדער „יודענצעטעל“, אַלס ערלויבניש צו וואוינען אין ווין; פאַר אַזעלכע דערווייליגע געסט זענען געווען בעשטימט אין שטאָדט נאָר צוויי האָטעלען, וואוהין זיי האָבען געמוזט פערפאָהרען, און דערביי האָט יעדער יוד געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פּאָליציי זאָל קאָנען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאָזיגע אַלע דינים וועגען יודישען וואוינרעכט האָבען דוקא עקסיסטירט נאָר אין לעבען און נישט אויף'ן פּאַפּיער, ווייל פערדינאַנד האָט מורא געהאַט, אַז דאָס זאָל נישט ווירקען אויף דעם פינסטערן המון, וועלכער קאָן מיינען, אַז יודען לאָזט מען נישט אַריין קיין ווין „פאַר וועלכע עס איז גרויסע פערברעכענס און חטאים“. דעריבער האָט ער בעפוילען, אַז מען זאָל די גזירות אויף יודען האַלטען בשתיקה און נאָר זיי היטען אין לעבען, אָבער נישט אַרויסגעבען קיין עפענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפּאָכע פון דער קאטוילישער רעאקציע האט אויך דאָ אין בעהמען אויפגעטאָן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטארישע מעשים פון פויפּסט פּאאול IV בנוגע צו יודען האבען געמוזט האבען א גרויסען איינפלוס אויף אזא הייסען קעמפּפער פאר'ן קאטויליציזום, ווי פערדינאנד דער 1=טער. לויט א סיגנאל פון רוים האט די פראגער אדמיניסטראציע קאנפיסקירט פיעל יודישע ספרים און זיי אבגעשיקט קיין ווין, צום משפט פון די פרומע גייסטליכע; די פראגער יודען זענען זאגאר געבליבען אהן סדורים (1559). יודען איז אבער פארגעשטאנען נאך א גרעסערע סכנה, ווייל פערדינאנד'ען איז דעמאלט ווידער איינגעפאלען א הייליגע מחשבה — אבריינינגען פראג פון יודען, אויפ'ן ארט פון די יודישע שוהלען מאכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאנפיסקירען פאר דער קאזנא. אין 1561 איז דער בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אלע בקשות פון יודען, אז דער קייזער זאל אבשאפען די שרעקליכע גזירה, האט ער געענטפערט, אז ער קאן דאס נישט טאן, ווייל ער האט שוין געגעבען א נדר, אבצורייניגען פראג פון די „אונגלויביגע”. דעמאלט איז איינער פון די אנגעזעהענסטע יודישע פארשטעהער אין פראג, ר' מרדכי צמח, אוועק צום פויפּסט פּיוס IV אין רוים און ביי איהם געפועל'ט, אז ער זאל מתיר נדר זיין פערדינאנד דעם 1=טען. דער פרומער קייזער האט דעמאלט מיט א רוהיג געוויסען געקאנט מבטל מאכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפט פון 16=טען יאהרהונדערט געוואָרען א צענטר פון דער קאטוילישער רעאקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אלטע פאטריארכאלישע מיטעלאלטערישע לעבענס=פארמען. די קיסרים מאקסימיליאן II און רודאלף II (1564—1612) האבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף א מעלקענדיגע קוה, ווי אויף א גוטע געלד=קוועלע, פון וועלכע מען קאן דעקען די ליידיגע רעגירונגסקאסע. מיט בעזונדערער געלד=פרעסעריי האט זיך אויסגעצייכענט רודאלף II. אין דער צייט פון זיין קעניגען האט געלעבט אין פראג א גרויסער יודישער פילאנטראפּ און כלל=טוער, ר' מרדכי מייזעל, וועלכער האט אויף זיינע קאסטען אויסגעבויט די גרויסע פראגער שוהל, וואס טראגט נאך יעצט זיין נאמען, איינגעאָרדענט א ישיבה און א בית=עניים און בכלל געגעבען פיעל צדקה פאר יודען אין בעהמען און אין אנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האנד פון ר' מרדכי מייזעל פלעגט זיך אויך בענוצען רודאלף II, וועלכער פלעגט ביי איהם נעהמען אפטע „מתנות”

און הלוואות, וועלכע ער האט קיינמאל נישט אבגעגעבען; דאס איז איהם אבער ווינציג געווען און ער האט נאך געוואלט ווערן מייזעל'ס יורש. ווען ר' מרדכי מייזעל איז געשטארבען (1601) און קיין קינדער נישט איבערגעלאזט, האט רודאלף געשיקט אויף דער לויה זיין פער־טרעטער, אבער צוזאמען דערמיט האט ער ערקלערט, אז די גאנצע ירושה מייזעל'ס געהערט דער מלוכה, ווייל דער פערשטארבענער איז געווען נאר א „קאמער־קנעכט”, דאס הייסט א לייב־אייגענער פון דער מלוכה. מייזעל האט זיין גרויסע ירושה איבערגעלאזט אין דער צוואה פאר זיינע קרובים און אויך אויף צדקה־זאכען, אבער נאטירליך האבען די יודען נישט געקאנט פערפיהרען קיין פראצעס געגען דייטשישען אימפעראטאר און דאס גרויסע פערמעגען איז פערבליבען אין די הענד פון רודאלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געווארן הפקר אין דער צייט פון דער 30־יעהריגער מלחמה. אין יענער צייט זענען יודען צוליעב זייער געלד געווארען טייער, און די עסטרייכישע קיסרים האבען זאגאר גע־מאכט פאר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פינאנסיסטען, אבער צו־טייער האט יודען געקאסט די מלחמה; די יודישע קהלות פון בעה־מען האבען יעהרליך געצאהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפני־שען פון דער מלחמה, א חוץ די עקסטרע אויסערגעוועהנליכע הוצאות. יודען האבען דערפון געהאט נאר די טובה, וואס זיי זענען חאטש דערפאר פטור געווארען פון רדיפות אין דער צייט פון דער מלחמה. אין וויען האט זיך געגרינדעט א גרופע יודישע קאפיטאליסטען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד II האט געגעבען געוויסע פריווילעגיעס אלס דאנקבארקייט פאר זייער נוצליכער טעטיגקייט. צו יענער צייט האט זיך שטארק ארויסגערוקט ביי'ם הויף דער יודישער באנקיר יעקב בת שבע וועלכען דער קייזער האט געשאנקען דעם טיטול פון א אדעליגען אונטער'ן נאמען פאן־טרויענבורג. די קראפט פון געלד איז דעמאלט געווען אזוי שטארק, אז דער קייזער, א קלעריקאל און תלמיד פון די יעזואיטען, האט נאכגעגעבען די בקשה פון די יודען, וואס האבען געוואוינט אין בעזונדערע טיילען פון וויען, און בעפוילען זיי אבצוגעבען א בעזונדער קווארטאל פון שטאדט (שפעטער לעאפאלדן שטאדט), וואו יודען האבען געמעגט פריי וואוינען און נישט געשטא־נען אין רשות פון וויענער מאגיסטראט. אין זייער בעזונדערען קווארטאל האבען יודען געקאנט האבען אייגענע הייזער, פריי וואוינע

און זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פֿון רעגירונגס=בעאַמטע, נאָר אפילו אין די איבעריגע טײלען שטאָדט האָבען די יודען שוין געקאָנט זיך בעװײזען אָהן די ספּעציעלע צײכענס אויף זײערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאַליזם האָט געטאָן זײניגעס און לויט א בעפֿעהל פֿון קײזער זענען די יודען פֿון פּראָג און װין געװעזען מחויב זיך פֿערזאַמלען אַלע שבת אין שוהל און אויסהערן די דרשות פֿון די יעזואיטען װעגען קריסטענטום (1630). עס זענען געװעזען מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט װיניגער פֿון 200 יודישע מענער און פֿרויען; דרימלען אָדער רעדען בעת די דרשות איז געװעזען שטרענג פֿערבאָטען, און פֿאַר פֿערשפּעטיגען איז מען דאָס ערשטע מאָל בעשטראָפֿט געװאָרען אויף א טאָלער און דערנאָך איז די שטראָף געװאָרען אַלץ גרעסער. אָבער אויך דאָ האָט יודען אַרויסגעראַטעװעט דאָס געלד און אונטער פֿערשידענע תירוצים האָבען זײ זיך אַרויסגעדרעהט פֿון דער גזירה.

בעת דער 30=יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפֿאַלען אַלס קרבן דער בעריהמטער יודישער געלעהרטער ר' יום=טוב=ליפּמאַן העלער, רב אין װין און דערנאָך אין פּראָג, דער מחבר פֿון בעריהמטען פּירוש צו משנה „תוספות יום טוב" און אַנדערע ספרים. בשעת ר' יום=טוב=ליפּמאַן העלער האָט געװאוינט אין פּראָג איז ער געװעזען דער פֿאָרזיצענדער פֿון דער קאָמיסיע, װעלכע האָט זיך פֿערנומען מיט פֿונאַנדערטײלען צװישען דער יודישער קה"ה די אָבצאָהלונג פֿון 40 טויזענד גולדען, װאָס יודען זענען געװעזען מחויב אַרײנצוטראָגען יעהרליך אין דער קאַזנאַ אויף די הוצאות פֿון דער מלחמה. הגם דער רב האָט זיך געסטאַרעט צו זײן גערעכטיג בײ'ם פֿונאַנדערטײלען דעם שטײער, האָט איהם דאָך נישט אײנגעגעבען זיך יוצא צו זײן פֿאַר אַלע און, װי געװעהנליך אין אַזעלכע צופֿאַלען, זענען אײניגע געבליבען נישט צופֿרידען מיט דער אײנטײלונג. אײניגע שונאים פֿון ר' יום=טוב=ליפּמאַן האָבען דאַן אַרײנגעשיקט א מסירה צו דער רעגירונג, אַז בײ'ם פֿונאַנדערטײלען דעם שטײער װערן בעגאַנגען אונגעזעצליכקײטען, אַזוי אַז די גבירים שפּיעלען אויס און אויף די יודישע אָרימע לײט פֿאַלט די גאַנצע לאַסט פֿון דעם שטײער. דאָס איז די מוסרים נאָך װיניג געװעזען און זײ האָבען דערלאַנגט א מסירה דעם קײזער, אַז אין אײניגע פֿון די חבורים פֿון גרויסען רב געפֿינען זיך בעלײדיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענטום. דאָס האָט געװירקט און לויט א בעפֿעהל פֿון קײזער האָט מען

דעם פראַגער רב אַרעסטירט און איהם געבראַכט צו פיהרען קיין וויען (1529). דאָ האָט מען איהם געהאַלטען אין טורמע צוזאַמען מיט קרימי־נעלע פערברעכער און געגען איהם אַרויסגעשטעלט אַ בעשולדיגונג, אַז ער האָט בעליידיגט די קירך, אַזוי אַז איהם האָט געדראָהט טויט־שטראָף. די וויענער יודישע געמיינדע האָט אָבער אָנגענומען גרויסע מיטלען און נאָר אַ דאַנק איהר האָט מען אָבגעראַטעוועט דעם רב. ער איז בעפרייט געוואָרען פון טורמע, נאָר פערלוירען דאָס רעכט צו פערנעהמען די שטעל פון אַ רב, און אויך פערמשפט געוואָרען צו 10 טויזענד גולדען שטראָף. פערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאַנץ פער־מעגען, האָט ר׳ יום־טוב־ליפּמאַן העלער אַריבערגעוואַנדערט קיין פוילין.

פון דער מלחמה האָבען עטוואָס אויסגעשפּילט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פערדינאַנד האָט געגעבען איינינגע געוויסע רעכטען אַלס בעלוין פאַר דעם אַנטהייל פון יודען אין דער פערטהיידיגונג פון דער בעלאַגערטער פּראַג אין 1648. אָבער אין אַלגעמיין האָט די יודישע לאַגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפאַלען, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער שרעקלי־כער מלחמה און בעשאַפען אַ נייע עפּאָכע אין דער אייראָפּעאישער פּאָ־ליטיק, האָט די יודען איבערגעלאָזט אין זייער פריהעריגער רעכטלאָזער לאַגע. עס איז נאָר פאָרגעקומען אַ געוויסע איבערוואַנדערונג אין איינינגע טהיילען פון די גלות־לענדער: די יודען פון עלזאַס זענען נאָכדעם, ווי די דאָזיגע דייטשע פּראָווינץ איז אַריבער צו פראַנקרייך, מיט אַמאָל געוואָרען אונטערטאַנען פון אַ מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געווען פון ענדע 14־טען יאָהר־הונדערט.

די לאַגע פון יודען אין אונגאַרן צו יענער צייט איז געווען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טהייל אונגאַרן, וואָס האָט געהערט צו דייטש־לאַנד (דער פּרעסבורגער ראַיאָן), האָט מען יודען געדריקט נאָך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פון אַ סך ערטער אַרויסגעטריבען. זיי האָבען געמוזט צאָהלען דאָפּעלטע שטייערען און געווען זעהר בעגרענצט אין זייערע האַנדעלס־רעכטען. אָבער אין דעם טהייל אונגאַרן, וואָס האָט פון יאָהר 1541 זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון טערקיי (אָפען און אַנדערע שטעדט), איז די יודישע לאַגע פיעל בעסער געווען. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהר־הונדערט איז די יודישע גע־מיינדע אין אָפען געוואָרען רייך און פעסט. די טערקישע סולטאַנען

האָבען צו די אונגארישע יודען זיך בעצויגען פיעל טאָלעראַנטער, איידער די דייטשע קיסרים.

געהען מיר איבער צו דעם אינערליכען לעבען פון די דייטשע יודען אין יענער עפּאָכע, געפינען מיר אויך נישט קיין שום פונקט, אויף וועלכען מען זאָל זיך קאָנען אָבשטעלען מיט פרייד און טרייסט. מאָנאָטאָניש און אָרים איז געוועזען דאָס לעבען פון די דייטשע יודען צו יענער צייט. די אַלטע פאָרמען פון געמיינדע-לעבען האָט מען שטאַרק געהיט און פערפעסטיגט, אָבער קיין נייע כוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נייע געזעלשאַפטליכע לעבענס-פאָרמען זענען נישט געשאַפען געוואָרען. די געמיינדע-אויטאָנאָמיע איז נישט פערברייטערט געוואָרען און זעהר זעלטען פלעגען אויך פאָרקומען די רבנים-צוזאַמענפאָהרען אויף צו בעטראַכטען די אינערליכע פראַגען. נאָר בעת דער געפעהרליכער אַגיטאַציע פון פּפעפערקאָרן און זיין בעמיהונג צו קאָנפיסקירען די יודישע ספרים, פלעגען די יודען פון פראַנקפורט און אַנדערע שטעדט זיך צונויפקומען, אום צו בעטראַכטען די מיטלען געגען דער געפעהרליכער אַגיטאַציע. אין יאָהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין אויבען דערמאָנט, פאָרגעקומען א רבנים-צוזאַמענפאָהר, צונויפגערופען דורכ'ן שתדלן יאָזעלמאַן אויס ראָזהיים, אום צו רעגולירען די עקאָנאָמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צייט פלעגען אין די יודישע געמיינדעס נישט-זעלטען פאָרקומען גרויסע מחלוקת'ען און אינערליכע רייבונגען. בעזונדערס האָט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פראַגער קהלה און די וויכטיגסטע סיבה פון די מחלוקת'ען איז געוועזען דאָס איינטהיילען די פּאָדאַטקעס און שטייערען צווישען דער בעפעלקערונג. די בעהמישע יודען האָבען געהאַט צו צאָהלען דרייערליי שטייערען: פאַר דער מלוכה, פאַר דער פּראָווינץ, פאַר דער געמיינדע, און די ספּעציעלע קאָמיסיע פון די יודישע פאָרשטעהער פלעגט אמאָל בעגעהן אונגערעכטיגקייטען בייּ'ם פונאַנדערטהיילען די שטייערען. די פראַגער קהלה פלעגט פונאַנדער-טהיילען די גאַנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פון בעהמען, און די קליינע קהלות פלעגען זיך אָפט קלאָגען, אז אויף זייער חלק שטעלט מען צופיעל. דאָס האָט איינמאָל געבראַכט צו א לאַנגער מלחמה צווישען דער פראַגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות.

צווישען וועלכע עס האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט די איינוואוינער פון דעם שטעדטעל הארעוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאנגען אין א געפעהרליכער אינערליכע שפאלטונג און נישט די ארטיגע רעגירונגס-מאכט, נישט די רבנים האבען געקאנט אויסגלייכען דעם סכסוך. דעמאלט האט מען קיין פראג ארויסגערופען דעם הויפט-שתדלן יאָזעלמאן; צוזאמען מיט די פראגער רבנים האט איהם זיך איינגעגעבען אויסצוארבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בעציהונגען צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת דער דאזיגער מחלוקת האבען די ליידענשאפטען אזוי זיך צוקאכט, אז די איינוואוינער פון שטעדטעל הארעוויץ האבען בעלאגערט יאָזעלמאנ'ס הויז און געסטראשעט איהם הרג'נען. די אינערליכע רייבונגען האבען געבראכט אויף יודען נישט ווינציג צרות און פיעל שאדענס זיי גורם געווען. צווישען יודען זענען געווארען זעהר פיעל מוסרים, וואס פלעגען פערמסר'ען געוויסע פערזאנען פאר ווירקליך אונגעזעצליכע אדער בלויז אויסגעטראכטע מעשים און אויך אויסנא־ען ביי דער בעפעלקערונג געלד, סטראשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפעל פון ארימקייט און דלות ליגט אויך אויף דער גייסטיגער יודישער שאפונג פון יענער צייט. די פערשפרייטונג פון בוך-דרוקערייי האט נאר פערגרעסערט די צאהל פון די יודישע ספרים, אבער עס איז פערבליבען ווי פריהער דער מיטעל-אלטערישער גייסט, דער מאנאטאנער אינהאלט פון דער יודישער ליטעראטור. ווי פריהער האט אין די ישיבות און תלמוד-תורות געהערשט די תלמודישע סחאָ-לאסטיק. אין 16-טען יאהר-הונדערט איז זאגאר אויסגעוואקסען א ספע-ציעלע שולע פון פלפול און דער רבי פון דער נייער שולע איז געווען ר' יעקב פאליאק, ראש-ישיבה אין פראג. ער זאט פריהער גע-שארפט דעם מוח אין די ישיבות פון דייטשלאנד און דערנאך אריבער-געטראגען די שיטה פון פלפול אויך קיין בעהמען און קיין פוילין. די שיטה פון ר' יעקב פאליאק איז בעשטאנען אין „חילוק", וואו די הויפט-ראליע האט געשפיעלט בקיאות און חריפות: מען האט גענו-מען א סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דארט איגערליכע סתירות, אבגעווענדעט דאס מיט אנדערע ערטער פון תלמוד, געשטעלט איינעם געגען אנדערען אלע פירושים, וואס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען די פראגע איז שוין אויף אזוי פיעל פערפלאנטערט געווארען, אז עס האט זיך אויסגעוויזען, דאס עס איז שוין קיין אויסוועג נישטא, האט

דער חריפישער קאפ אנגעהויבען צוריק אויספלאנטערן דעם גרויסען קנויל, אויסגעגלייכט אלע סתירות, פערענטפערט אלע קשיות און די פראגע איז ווידער קלאר געווארען. דאס איז געווען א מין גייסטיגע גימנאסטיק, א מין שפיעל מיט זיך אליין. דא האט מען געקענט שפרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען נישט=געשטויגענע קשיות, ווייל דער עיקר איז דא געווען נישט דער ריכטיגער פשט, נאר דער פלפול, דאס שארפען דעם מוח. די דאזיגע שיטה האט פיעל מיטגעהאלפען אויסשפיצלען זיך, שארפען דעם מוח, אבער דאס האט געשאדט דער געזונטער נארמאלער שיטה, וואס זוכט אומעטום נישט דעם ווארט=שפיעל, נאר דעם רעאלען אמת, די לאגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען ארויסגעטרעטען געגען דער שיטה פון פלפול. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געווען דער הויפט=רב פון פראג ר' ליוואי בן בצלאל (מהר"ל מפראג, 1609—1525). ער איז געווען א מענש מיט א קלארען אפענעם מוח, א גוטער דרשן און פרוכטבארער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאט א סך ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאפט. זיינע זאמלונגען פון דרשות און מוסר, ווי „נתיבות עולם", „נצח ישראל" און אנדערע, זענען נאך עד היום זעהר פאפולער ביי יודען. אלס מאראליסט האט דער מהר"ל נישט געקאנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האט ער=לויבט צו קריטיקירען דעם תנ"ך, און איז געווען א שארפער געגנער פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע=ראסי. צווישען פאלק האט דער מהר"ל געהאט א נאמען פון א בעל=נס. עס געהט וועגען איהם א לעגענדע, אז ער האט איינמאל בעשאפען פון ליים א מענשליכע פיגור, א גולם, וועלכען ער האט אריינגעלעגט אין מויל דעם שם=המפורש. דער גולם האט דאן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות'ען. אבער ווי נאר דער רב האט ארויסגענומען דאס שטיקעל פאפיער מיט'ן שם=המפורש, איז דער גולם ווידער געבליבען גולם, א פשוט שטיק ליים. מען דער=צעהלט אויך, אז דער מהר"ל איז איינמאל ארויסגערופען געווארען צום דייטשען קייזער רודאלף, מיט וועלכען ער האט געהאט א לאנגען גע=היימען געשפרעך, וואס איז אויף אייביג פערבליבען א סוד. מען רע=כענט, אז דער מהר"ל האט גערעדט מיט'ן קייזער וועגען אלהימיע און אסטראנאמיע, מיט וועלכע ער האט זיך שטארק אינטערעסירט, אבער עס איז אויך מעגליך, אז אין דער אוידיענץ זענען בעריהרט געווארען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, ווייל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפּ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעלשאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געווען רב פון פּויזען און גאנץ גרויס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געווען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירענער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פערזענליך געווען בעקאנט מיט די בעריהמטע אסטראנאמען קעפלער און טיכא-בראהע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטניסען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים", נאר פּאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער חראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע חראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און חאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערוויז אין צוזאמענהאנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפּילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. חאראקטעריסטיש איז די פאררעדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראויס, אז פיעל וועלען מיך הויך זידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלן מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע געלעהרטע ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געוואָרפען און דעם תוך איבערגעלאָזט". ווייטער פעררופט זיך דער מחבר אויף ר' אברהם זכותא און ר' יוסף הכהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהעניסען פון דער אַלגעמיינער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווייזט, ווי אַזוי נויטיג עס איז פאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס א גאַנצע וואָך אַרבייט ער שווער, צו האָבען אויף שבת צום ליינען א ספר, וואָס קען איהם פערגעניגען פערשאַפען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זיין איבערצייגונג, אַז עס שאַדט נישט צו זיין בעקאַנט מיט דער געשיכטע פון די פעלקער, ווייל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפיהל פון יודען, וועלכער זעהט איין, אַז אַזוי פיעל מלוכות און פעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פאָלק לעבט נאָך.

מעהר פון אַלץ זענען אָבער אין יענער צייט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פון דער פּראַקטישער קבלה. א הייסער אָנהענגער פון דער שיטה און א גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר' ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פריהער געווען רב אין פּוילען, דערנאָך אין פראַנקפורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראַג. צוליעב דער 30־יעהרי־גער מלחמה און אויך צוליעב זיין אַלטער גרויסער נייגונג צום נעסט פון דער קבלה איז ר' ישעיה אין 1621 אַריבערגעפאָהרען קיין ארץ־ישראל און דאָרט פערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פרומקייט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפת. דאָרט האָט ער פערענדיגט זיין גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנ־געהויבען אין אייראָפּאַ, „שני לוחות הברית", אָדער פערקירצט: „של"ה". דאָס איז א גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כללים פון אַסקעטיזם און קבלה. די הויפּט־אויפגאַבע פון דעם ווערק איז געווען: געבען אַלע יודישע געבאָטען און דינים א קבלה'סטישען פירוש. אין דעם ספר געפינען זיך פיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גייסט פון אר"י'ס לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז נישט מעהר ווי א נעסט פון קליפּות און א קוואַל פון צרות, דער מענש — א זינדיגע בריאה, און די רעליגיע — א מיטעל צו פּייניגען זיך און צו מתקן זיין די זינדיגע נשמה. אַזא וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פון די דייטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דייטשער יוד איז געווען א אַסקעטי־

פון קאפ ביז די פיס, און די פראקטישע קבלה האט נאר טעארעטיש פארמולירט דאס, וואס האט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך בעשאפען געווארען די פאפולערע צוגענגליכע ליטעראטור אויף דייטש־יודיש, וואס האט שפעטער אנגעהויבען זיך רופען „זשארגאן". די דאזיגע ליטעראטור האט געהאט א גרויסען איינפלוס אויף די פאלקס־מאסען, בעזונדערס אויף די פרויענצימער, וועלכער איז א דאנק דער דרוק־ערפינדונג אלץ מעהר געוואקסען. די סידורים און דער תנ"ך האבען אנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף זשארגאן פאר יענע פראסטע מענשען און ווייבער, וואס פערשטעהען נישט קיין לשון־קודש. זעהר פערשפרייט איז געווארען דער „צאינה וראינה" (ארויסגעגעבען אין 1622) – א פירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפעטערדיגע מפרשים. דאס דאזיגע בוך, וואס איז פערפאסט געווארען דורך ר' יעקב בן יצחק פון פראג, איז געווארען א מין „תורה פאר ווייבער" און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דארט געשעפט זייער גייסטיגע שפייז, זייער פארשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאך ביז היינט לייענען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פערגעניגען און יראת־הכבוד אלע שבת דעם „צאינה וראינה" און פון דארטען נעהמען זיי די הויפט־יסודות פון זייער פארשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאס דאזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאמע מעשות פון דער קבלה און דער מרה־שחורה'דיגער גייסט פון דעם „מוסר", דאס דאזיגע בוך, וואס אטעמט מיט פראסטקייט און געזונטע פאלקס־געפיהלען, האט געשפיעלט א בעזונדער ראליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האט אויך געהאט א ווירקונג אויף דער נייער זשארגאנישער ליטעראטור פון דער שפעטערדיגע עפאכע.

פֿינפֿטעס קאַפּיטעל.

די יודען אין פּוילען.

דער שטראָם פֿון דער יודישער אויסוואַנדערונג איז געגאַנגען אין צווײַ ריכטונגען: אין דער צײַט, ווען די יודישע גולים פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל האָבען אויסגעוואַנדערט קיין טערקײַ, זענען פֿון עסטרײַך און דײַטשלאַנד געגאַנגען גרויסע שורות יודען אין אַ אַנדער פּונקט: צו די סלאַווען אין פּוילען און אין ליטאָ, וואו עס האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ גרויסער יודישער צענטער. אָבער נישט גלײַך איז געווען דער גורל פֿון די בײדע צענטערן, טערקײַ און פּוילען. די ספרדים אין טערקײַ זענען ביסלעכווײַז אײַנגעשלאָפֿען, פֿערזונקען געוואָרען אין דער אַלגעמײַנער אַזיאַטישער אַפּאַטיע און זײַער ראָליע האָט זיך שוין געענדיגט, אין דער צײַט ווען די אשכנזים אין דײַטשלאַנד האָבען נאָך געהאַט אַ גרויסע קוועלע פֿון פֿרישע כּוחות און זײַער ראָליע האָט זיך ערשט אָנגעהויבען. נאָך בבל און שפּאַניען, איז אין קיין לאַנד נאָך נישט געווען אַזאַ שטאַרקע קאָנצענטראַציע פֿון יודישע קרעפֿטען אויף אײן אָרט און אַזאַ ברײטער פּלאַץ פֿאַר דער נאַציאָנאַלער ענטוויקלונג, ווי אין פּוילען פֿון 16-טען יאָהרהונדערט און ווײַטער.

די אײַנגעוואַנדערטע אשכנזים האָבען אין פּוילען שוין געפֿונען אַ פֿאַרטיגען גוטען באָדען. די גרויסע יודישע בעפֿעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפֿער פֿון פּוילען און ליטאָ איז נישט געווען, אַזוי ווי אין דײַטשלאַנד, אײן עקאָנאָמישער קלאַס, וואָס האָט פֿאַר זיך נאָר אײן און אײנציגע פֿונקציע, נאָר אַ פֿערשידענפֿאַרביגער קבוץ,

וואָס האָט זיך בעטהײליגט אין די פערשידענע צווײַגען פון עקאָנאָמישען און געזעלשאַפטליכען לעבען. אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צווײַ געצעהלטע פּראָפעסיעס — געלד אויף פּראָצענט און קלײן־האַנדעל, נאָר זײ האָבען זיך בעטהײליגט אין אַלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאָגאר אויך אין דאָרפס־ווירטשאַפט, אַלס פּערמער און אַרענדאַרען. די יודישע גרויסע פינאַנסיסטען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט אָבקויפען די קעניגליכע אָבצאָהלונגען און שטײַער און נישט זעלטען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אַלס פינאַנץ־אַגענטען. שפּעטער, ווען מען האָט יודען שוין נישט דערלאָזען צו דעם אָבקויף פון די מלוכה־אָבצאָהלונגען, האָבען די יודישע פינאַנסיסטען אַלץ נישט אױפגעהערט נעהמען אין אַרענדע די גיטער פון קעניג און פון די פּריצים שליאַכטע און דערבײַ געהאַט דאָס רעכט צו האָבען שענקען, עקספּלאָאַטירען די זאַלץ־גרובען, די וועלדער און אַנדערע ערד־אוצרות. די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט אַרויספיהרען די פּוילישע דאָרפס־פּראָדוקטען קײן עסטרײַך, וואַלאַחיען און טערקײַ. די יודישע פאָלקס־מאַסען ווידער האָבען זיך פערנומען מיט מסחר, מלאכות, פערמערײַ און ערטערווײַז אויך מיט ערד־אַרבײַט.

אויף אַזאַ אופן זענען יודען געווען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד און דעריבער איז אויך זײער רעכטליכע לאַגע געווען פערשידענאַרטיג און געהאַט פיעל פערשידענע פאָרמען. פוילען איז געווען אַ טיפּישע שטאַנדען־מלוכה, וואו די בעזונדערע קלאַסען האָבען צווישען זיך צוטהײלט די מאַכט און שטענדיג געפיהרט אַ פּאָליטישען קאַמפּף צווישען זיך צוליעב דער מאַכט און אָט פון דעם שטענדיגען פּאָליטישען קאַמפּף איז אויך געווען אָבהענגיג די יודישע לאַגע. די קעניגליכע מאַכט איז געווען בעגרענעצט דורך דער קאָנסטיטוציע און געהאַט אויסצושטעהן אַ קאַמפּף און צוזאַמענשטויס מיט דער גרויס־שליאַכטע; די גרויסע שליאַכטע ווידער האָט שטענדיג געקעמפּפט און געאַמפּערט זיך מיט דער קלײן־שליאַכטע און מיט די שטעדטישע שטאַנדען, די סוחרים, בירגער און האַנדווערקער, וואָס זענען געווען שטאַרק דורך זײער זעלבסטפערוואַלטונג און צעהן־אָרגאַניזאַציע. דער קאַמפּף איז געפיהרט געוואָרען אין די מאַסען, אין די געזעצגעבענדע פערזאַמלונגען, אין די מאַגיסטראַטען און אין די געריכטען. חוץ די אַלע בעזונדערע קלאַסען האָבען זיך

נאך געפיהרט זייער בעזונדער ליניע די גייסטליכע פון דער קאטוי־לישער קירך, וועלכע איז א דאנק דער רעאקציע נאך דער רעפאר־מאציע און א דאנק דער ענערגישער טעטיגקייט פון די יעזואיטען א גרויסע מאכט געווארען. אט די אלע פערשידענע גרופען האבען זיך בעצויגען צו יודען פערשידען, יעדע לויט איהרע אייגענע אינטערע־סען. וועגען בעציהען זיך צו יודען פשוט אלס מענשען גלייכבערעכ־טיגטע האט דעמאלט קיין רייד נישט געקענט זיין; זיי האט מען גע־שעצט נאר לויט דעם נוצען, וואס זיי האבען געקאנט ברענגען דעם אדער יענעם קלאס; און אזוי ווי דאס, וואס איז געווען נוצליך פאר איין קלאס, איז אפטמאל געווען געגען די אינטערעסען פון א צווייטען קלאס, זענען ארויסגעקומען קאנפליקטען און יודען זענען אפט מאל געווען בעשיצט פון איין זייט און גערודפ׳ט פון א צווייטער זייט.

די יודען אין פוילען האבען געהאט צוויי פערטיידיגער: די מלכים און די גרויס־שליאכטע, און אויך צוויי שטענדיגע שונאים: די גייסט־ליכע און די שטעדטישע איינוואוינער. פאר דער קעניגליכער מאכט זע־נען יודען געווען א קוועלע פון געוועהנליכע און אויסערגעוועהנליכע שטייערען, וואס האבען אנגעפילט די פוסטע מלוכה־קאסע. אבער חוץ דעם זענען יודען געווען נאך נוצליך פאר די קיסרים דורך זייער קא־מערץ. די קיסרים האבען טייער געהאלטען די יודישע פינאנסיסטען, וועלכע האבען אבגעקויפט די מלוכה־שטייערען אדער גענומען אין ארענדע די קעניגליכע גיטער און פאראויס איינגעצאהלט גרויסע סומען געלד; ביי אזעלכע יודישע גבירים האט מען שטענדיג געקענט בעקומען הלואות אדער אוואנסען און דעריבער זענען זיי געווען מקורבים למלכות, הויף־אגענטען, וואס האבען אפט געקאנט אויסבעטען א טובה פאר יודען. די גרויס־שליאכטע ווידער פון איהר זייט איז געווען צו פויל און אריס־טאקראטיש, אז זי זאל קענען אליין פיהרען ווי געהעריג די פערוואל־טונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע ארענדארען און פערמער געווען נוצליך פאר דער שליאכטע. אינגאנצען פיינדליך גע־שטימט צו יודען זענען געווען די שטעדטישע סוחרים און האנדווער־קער, וועלכע האבען געזעהן אין יודען זייערע קאנקורענטען. די מאגיסטראטען פלעגען שטארק דריקען די יודען אין האנדעל און אין מלאכה און נישט דערלאזען זיי קויפען קיין הייזער, און די האנדווערקער־צעהען פלעגען פשוט אנרייצען אויף יודען דעם המון, וועלכער האט גע־מאכט קליינע פאגראמלעך. נאך ענערגישער פלעגען אגיטירען געגען יודען

די גייסטליכע, וועלכע עס פלעגט זיך אַמאָל איינגעבען דורכפיהרען אין די סיימען געוויסע יודישע בעגרענצונגען.

אָט פון די אַלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פון די פוילישע קלאַסען איז געווען אָבהענגיג און פון צייט צו צייט זיך געענדערט די יודישע לאַגע.

אין די ערשטע יאָהרען פון 16-טען יאָהרהונדערט האָבען יודען ווידער בעקומען די אַלע רעכטען, וועלכע מען האָט ביי זיי ערטערווייז געפּרובט אָבנעהמען אין ענדע פון פאָריגען יאָהרהונדערט. דער זעלבער ליטווישער גרויספירשט אַלעקסאַנדר יאַגעלאָן, וואָס האָט אין 1495 בעפוילען אַרויסצוטרייבען יודען פון אַלע זיינע פּראָווינצען, האָט די יודען צוריקגערופען, ווי נאָר ער איז נאָכ'ן טויט פון ברודער געוואָרען קעניג פון פוילען. אין 1503 האָט דער פּוילישער קעניג, נאָך אַ בעראַטונג מיט די „פּאַנעס”, פערעפענטליכט זיין בעשלוס: אָננעהמען צוריק די יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון ליטאָ, ערלויבען זיי וואוינען אין אַלע ערטער, וואו זיי האָבען פריהער געוואוינט, און אומקעהרען זיי די שוהלען, היימער, בית-עלמינ'ס, פאָלווארקעס, וועלכע זיי האָבען פריהער געהאַט. די סיבות פון דער ענדערונג זענען געווען גאַנץ קלאָר: יודען זענען נויטיג געוואָרען צוליעב זייער גרויסער עקאָנאָמישער ראָליע אין פוילען, וואָס איז אין 1501 געוואָרען פיעל נאָהענטער פערבונדען מיט ליטאָ. איינער פון די אָבקויפער פון די קעניגליכע אָבצאָהלונגען, דער רייכער יוד יאָסקאָ, האָט געהאַלטען אָבגעקויפט די טאַמאָזשנע-אָבצאָהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאָווער, פאָראָלער, לעמבערגער, סאַנאָקער און פּרזשעמישלער ראַיאָנען, ד. ה. כמעט אין אַ העלפט פון גאַנצען פוילישען טעריטאָריום. אַלס לוין פאַר זיין נוצליכער טעטיגקייט האָט דער קעניג אַלעקסאַנדר בעפרייט יאָסקאָ'ן און אַלע זיינע בעדיענטע פון געריכט פון דער אַדמיניסטראַציע און אַרויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז זיי זענען נאָר אונטערוואָרפען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האָט אַלעקסאַנדר אויך יעצט נישט געהאַט קיין פריינדליכע געפיהלען בנוגע צו יודען, און דאָס זעהט מען אַרויס פון דעם פאַקט, וואָס אין 1505, ווען ער האָט בעפוילען אַריינשטעלען אין דעם פוילישען בוך פון געזעצען די אַלטע יודישע „גרויסע חאַרטיע פון פרייהייט”, האָט ער דערביי געהייסען צושטעלען, אַז ער בעשטעטיגט נישט די חאַרטיע און ער-

ליובאַ נאָר צו פערעפענטליכען זי, „צוליעב דער פערטיידיגונג פון דער בעפעלקערונג געגען יודען".

דער נאָכפאָלגער פון אלעקסאנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פון פוילען און גרויספירשט פון ליטא (1506—48), האָט זיך בעצויגען צו יודען פיעל ליבעראלער. זיין פרינציפ איז געוועזען: „סיי די רייכע און הערשענדע פאַנעס, סיי די אָרימע, דאַרפען אלצאיינס גערעכטיג בעהאַנדעלט ווערן". דעם פרינציפ האָט ער זיך געסטאַרעט אָנווענדען אויך בנוגע צו יודען, חאָטש ער איז געוועזען אַ פרומער קאַטויליקער. אָבער ער האָט דאָס געקאָנט טאָן נאָר דאָרט, וואו די קעניגליכע מאַכט האָט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פון דער שליאַכטע און אנדערע שטאַנדען. אין ליטא, וואו די קעניגליכע מאַכט איז געוועזען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האָט סיגיזמונד דער ערשטער טאַקע אָבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פון זיינע שטייערען און אָבצאָהלונגען אין די הענד פון די יודישע קאַפּיטאַליסטען. דער הויפּט-אָבקויפער פון די קעניגליכע הכנסות אין ליטא, דער יוד מיכל יאָזעפאָוויטש, פלעגט אַמאָל אויך ערפילען די פליכט פון אַ קעניגליכען קאַזנאַטשיי און ער פלעגט אויסצאָהלען די פענסיעס פאַר די בעאַמטע אָדער אָבצאָהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האָט יאָזעפאָוויטש'ען בעשטימט אלס „עלטסטען" איבער אלע ליטווישע יודען. און ער האָט געהאַט גרויסע פאָלמאַכטען: משפט'ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפמאָהנען פון זיי אלע מלוכה-שטייערען און וועגען אלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פערזענליך איבערעדען מיט'ן קעניג. אלס אַ געהילף צו זיך האָט ער געדאַרפט צונעהמען איינעם אַ רב. צי יודען האָבען אָנערקענט דעם דאָזיגען „עלטסטען", וואָס איז נישט אויסגעוועהלט געוואָרען, נאָר אָהן דער דעה פון יודען בעשטימט געוואָרען דורכ'ן קעניג? דאָס איז אַ גרויסער ספק. אָבער, ווי עס שיינט, האָט יאָזעפאָוויטש אליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאַכט און נישט אָנגעוואָרפען זיך אויף יודען אלס „עלטסטער". ער האָט נאָר אויסגענוצט זיין פאָלמאַכט אלס פערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פלעגט יודען וואַהרשיינליך טובות טאָן. זיין ברודער, אברהם, האָט זיך געשמד'ט צוליעב אַ קאַריערע, און אלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געוועזען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אלטער ליבעראַלער חאַרטיע פון גרויספירשט וויטאָווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געוואָרען דאָס רעכט צו האַנדלען און פערנעהמען זיך מיט האַנדווערק,

זוי אויך א גאַראַנטיע פֿון גערעכטיגען משפט און א איגערליכע אויטאָ-נאָמיע. עס זענען, אמת, געווען פראָבען פֿון די „טיעשטשאַנעס" צו בע-בעגרענצען די יודען אין די רעכטען פֿון האַנדעל, און די וואָיעוואָדעס און בעאַמטע האָבען זיך געפרובט אַריינמישען אין דער יודישער אינער-ליכער אויטאָנאָמיע, אָבער סיגיזמונד דער ערשטער האָט ענערגיש זיך אָנגענומען פֿאַר יודען. אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען א שטרענגען בעפֿעהל נישט אָנצוריהרען די אַלטע יודישע רעכטען, וואָס טאָרען נישט אָבגעשאַפֿט ווערען דורך די נייע קאָדעקסען. איבעריגענס, ליטאַ איז נאָך דעמאָלט געווען א פּאַטריאַרכאַליש לאַנד, וואו די הויפּט-בעשעפֿטיגונג איז געווען ערד-אַרבייט, וואו דער קלאַסען-קאַמפּף איז נאָך געווען זעהר שוואַך, און דעריבער האָט מען נאָר זעלטען געפּרובט אָנריהרען די יודי-שע רעכטען אויף פריַיען האַנדעל, אַזוי אַז אין אַלגעמיין זענען זיי פֿער-בליבען ביי זייער אַלטער האַרטיע. זיי האָבען געוואוינט אין די שטעדט און אין די דערפֿער און זענען נישט געווען אַזוי שטאַרק אָבגעטיילט פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג, לויט דער שפּראַך און אַרט לעבען, ווי שפּעטער. די יודישע געמיינדעס פֿון בריסק, גראָדנאָ, ביעלסק, פּינסק און טראָק האָבען זיך גערעכענט פֿאַר די הויפּט-געמיינדעס אין ליטאָ. אין בריסק האָט דער רב ר' מענדעל פראַנק בעקומען פֿון קעניג בריַיטע פֿאָלמאַכטען צו משפּט'ן און צו בעשטראָפֿען יודען, נישט אויס-שליסענדיג אויך דאָס רעכט פֿון אַרויפֿלעגען חרם.

גאָר אַנדערש איז געווען די לאַגע פֿון יודען אין די גרויסע שמעדט פֿון קרוין-פּוילען. דאָרט איז די שטאָדטישע אינדוסטריע שוין געווען פֿיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטאָ, און דעריבער זענען יודען געווען אין פֿיעל געביטען קאָנקורענטען פֿאַר די קריסטען. בענו-צענדיג זיך מיט דער בריַיטער זעלבסט-פֿערוואַלטונג (מאַגדעבורגער רעכט), האָבען די קריסטליכע הענדלער און האַנדווערקער דורך די מאַגיסטראַטען און צעחען געשטרעבט צו בעגרענצען די האַנדעלס-רעכטען פֿון זייערע יודישע קאָנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטאַרק אין פּויזען, קראַקוי און לעמבערג, די הויפּט-צענטרען פֿון די דריַי פּראָווינצען: גרויס-פּוילען, קליין-פּוילען און טשערוואָנאַ רוס (גאַליציען). אין פּויזען האָט מען נישט געלאָזט יודען האַנדלען און דינגען מאַגאַזינען חוץ דעם יודישען קוואַרטאַל. די יודען האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, וועלכער האָט בעפֿוילען, אַז מען זאָל זיי נישט שטעלען קיין שטערונגען און נישט אָנריהרען זייערע פּריוויליגיעס (1517). דערויף האָבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפערט, אז יודען דינגען־אוים די בעסטע מאגאזינען אין די צענטראלע גאסען פון שטאדט, און אז א גרויסע צאהל יודען אין צענטר פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע רעזולטאטען פאר דער קאטוילישער רעליגיע. דאס האט געווירקט אויף דעם פרימען סיגיזמונד און דורך א צווייטען בעפעהל פון 1520 האט ער פערבאטען פאר יודען צו דינגען מאגאזינען אין מארק. מען האט די פויזנער יודען נישט געלאזט זאגאר איינקויפען אויפ'ן מארק עסענווארג און אנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט איינקויפען פאר זיך אלץ, וואס זיי דארפען. שפעטער, ווען עס האבען אנגעהויבען קומען קיין פויזען פרישע יודען, האט דער קעניג בעפוילען, אז מען זאל מעהר נישט ארייגלאזען אין שטאדט קיין פרישע איינוואוינער און אז מען זאל יודען נישט פערקויפען קיין קריסטליכע הייזער אהן דער ערלויבניש פון קהל; יודען האבען געדארפט וואוינען נאר אין בעזונדערע קווארטאלען און נישט בויען קיין הייזער אנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאסזעלבע איז אויך פארגעקומען אין לעמבערג, וואו דער מאגיסטראט האט זיך בעקלאגט אויף דער קאנקורענץ פון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האט דעריבער אביסעל בעגרענצט די יודישע האנדעלס־רעכטען. אויף דעם פעטריקאווער סיים פון 1521 איז יודען ערלויבט געווארען צו האנדלען נאר מיט 4 זאכען: וואקס, פוטער, טוך און פיה. די מאגיסטראטען פון פויזען, קראקוי און לעמבערג האבען זאגאר געוואלט מאכען א פערבאנד צווישען זיך, כדי צוזאמען פיהרען א עקאנאמישען קאמפף נעגען יודישען האנדעל. אין קראקוי און אין קאזשימירזש איז דער יודישער האנדעל בעגרענצט געווארען נאך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פון פוילען.

די האנדעלס־קאנקורענץ פלעגט אמאל פיהרען צו גאסען־אנפאלען און פאגראמען. אין פויזען און דער סביבה זענען טאקע פארגעקומען אנפאלען אויף יודען. אזוי ווי מען האט אויך ערווארטעט א אנפאל אין קראקוי, האבען די פארשטעהער פון די קראקוי'ער יודען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, און אין א דעקרעט פון 1530 האט סיגיזמונד אין שטרענגע ווערטער אויסגעדריקט זיין צארן געגען די אנפאלער און מודיע געווען, אז די פאגראמטשיקעס וועלען בעשטראפט ווערן מיט טויט־שטראף און מיט קאנפיסקאציע פון פערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען, האט דער קעניג געהייסען נעהמען ביי די איינוואוינער פון קראקוי

א קויציע פון 10 טויזענד גריוועניקעס, אלס גאראנטיע פאר דער רוהיגקייט און זיכערהייט אין שטאדט.

נאר פון איין צרה האט סיגיזמונד נישט געקאנט בעפרייען די יודען; פון דעם אפעטיט פון די בעאמטע צו נעהמען געלד בייא יודען. סיי די העכערע בעאמטע, סיי די ארטיגע אדמיניסטראציע פלעגט נעמען חאבאר און בערייסען די בעפעלקערונג. זאגאר סיגיזמונד'ס צווייטע פרוי, די איטאליענערין באנא, פלעגט פאר געלד פערקויפען די העכערע רעגירונגס־שטעלען. דער קרוין־מארשאל און קראקויער וואיעוואדא פעטר קמיטא, א פאווארים פון דער קעניגין, פלעגט נעהמען חאבאר סיי בייא די קריסטליכע סוחרים, סיי בייא די יודישע, וואס פלעגען איינע אויף די אנדערע זיך בעקלאגען, און סיי די קריסטען סיי די יודען פלעגט ער צוזאגען, אז ער וועט פערטיידיגען זייערע אינטערעסען פאר'ן קעניג אדער סיים.

אין 1530 איז די שליאכטע אויף די פוילישע סיימען ארויסגעטרעטען געגען יודען, און די יודענפראגע איז געווארען א טעמא פון הייסע דעבאטען. די פוילישע שליאכטע איז געווען זעהר אויפגעבראכט דערויף, וואס מען פערקויפט די יודישע פינאנסיסטען די מלוכה־שטייערען און אבצאהלונגען, אזוי אז יודען פערדינען פיעל געלד און אויסערדעם ווערן זיי דאדורך מקורבים צום הויף און רייסען זיך אריין צווישען די מיוחסים־אדעליגע. די שטאדטישע בירגער, ווידער, האבען געוואלט מען זאל בעגרענצען די יודען אין האנדעל, און די גייסטליכע האבען בכלל מורא געהאט, אז יודען זאלען קיין קראפט נישט ווערן. אין פעטריקאווער סיים פון 1538 האט די יודענפיינדליכע פארטיי געפיהרט איהר אגיטאציע מיט גרויס ערפאלג. זיי האבען דורכגעפיהרט א „קאנסטיטוציע" מיט א ספעציעלער אבטיילונג וועגען יודען, וואו עס ווערט געזאגט, אז די אבקויפער פון די מלוכה־שטייערען דארפען זיין נאר אדעליגע און קריסטען, אז יודען טארען בכלל נישט צוגעלאזען ווערן צו קיין בכבוד'יגע שטעלעס צווישען קריסטען, אז יודען פערלירען דאס רעכט פון האנדעל אומעטום, נאר אין יעדען ארט בעזונדער קאנען זיי האנדלען מיט א ערלויבניש פון קעניג, אדער מאגיסטראט, און אין די דערפער ווערט זיי אינגאנצען פערבאטען צו האנדלען. אבער נאך שענדליכער און בעליידיגענדער איז געווען דער בעשלוס פון דעם סיים, אז יודען זאלען ווידער אנהויבען טראגען בעזונדערע צייכענס אויף די מלבושים, אזוי אז מען זאל זיי קאנען אונטערשיידען פון די קריסטען.

אויף אזא אופן האט דער פעטריקאווער סים זיך אומגעקעהרט צו די מיטעלאלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אבער פון אלע פונקטען פון דער „קאנסטיטוציע" פון 1538 האט פאר יודען געהאט א ערנסטען רעזולטאט נאר דער ערשטער: וועגען אבנעהמען ביי זיי דעם אבקויף פון מלוכה־שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געווארען געוויסע בעגרענצונגען פאר'ן יודישען האנדעל, אבער דער פונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געוועזן נישט מעהר ווי א דעמאנסטראציע, ווייל אין דער צייט, ווען יודען האבען שוין געשפּיעלט אזא אנגעזעהענע ראליע אין עקאנאמישען לעבען פון לאנד, איז פשוט געוועזן אונמעגליך דורכצופיהרען אזא מיטעלאלטערישע גזירה.

די קלעריקאלען האבען בכלל דעמאלט אויפגעהויבען דעם קאמף און געפיהרט א גרויסע אגיטאציע געגען יודען. פונקט צו יענער צייט האט אין פוילען אנגעהויבען וואקסען א אפיקורסישע סעקטע, וואס האט אבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאגמאט פון דרייאייניגקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געווארען אבגעשראקען און אומעטום האט זיך זיי אויסגעוויזען, אז יודען פיהרען א פראפאגאנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען ווילען איבערגעהן צום יודענטום. אז עטוואס אמת איז געוועזן אין דער מורא, בעווייזט פאלגענדער פאקט: איינע א אלטע קאטוילין אין קראקוי, די פרוי פון א ראטמאן, יעקאטערינא מאלחעראווא זאליעשקאווסקא, איז בעשולדיגט געווארען, אז זי לייקענט אין די הויפט־פּרינציפּען פון קריסטענטום און וויל איבערגעהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראקויער ביסקופ האט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אבער יעקאטערינא איז געוועזן פער'עקשנ'ט אין איהר אפּיקורסות און דעריבער האט מען זי גע'משפט און פער'משפט צום טויט. די אומגליקליכע האט מען עפענטליך פערברענט אויפ'ן קראקויער מארק (1539). אט ווי א פוילישער שריפטשטעלער, וואס האט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפט, בעשרייבט דאס: „דער קסיאנדז גאמראט, קראקויער ביסקופ, האט צונויפגעזאמעלט אלע קאנאניקער און קאלעגיאטען אויף אויסצוהערען איהר „אני מאמין". ווען מען האט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אלמעכטיגען גאט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאט, וועלכע האט בעשאפען אלץ, וואס מיר זעהען, און וואס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

שכל קען נישט משיג זיין, וועלכער גיסט אויס זיינע חסדים אויף אונז, מענשען, און אויף אלץ אין דער וועלט!". ווען מען האט זי זווידער געפרעגט, צי זי גלויבט אין קריסטוס'ען, האט זי געענטפערט: „גאט האט נישט געהאט קיין ווייב און נישט קיין זוהן און ער האט דאס אויך נישט געדארפט, ווייל זיהן דארף נאר דער, וואס וועט אמאל שטארבען, און נישט דער, וואס לעבט אייביג, און אזוי ווי גאט איז קיינמאל נישט געבוירען געווארען, אזוי וועט ער קיינמאל נישט שטארבען. אונז דערלעגט ער פאר זיינע זיהן, און גאט'ס זיהן זענען אלע, וואס געהען אין זיינע וועגען". מען האט געפרובט איינ'טענה'ן מיט איהר, בעווייזען איהר דעם „טעות", ארויסוואַרפען אויף איהר א שרעק, אָבער וואס מעהר מען האט מיט איהר איינגע'טענה'ט, אלץ פערקשנ'טער איז זי געבליבען ביי איהר „זשידאָווסקע" רעליגיע. דאן האט מען זי געמוזט פער'משפט'ן צום פערברענען, און דער היסטאָריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „זי איז געגאנגען צום טויט, פונקט ווי מען געהט אויף א חתונה".

אין דערזעלבער צייט האבען זיך פערשפרייט קלאנגען, אז אין פיעל ערטער פון פוילען האבען פיעל קריסטען אנגענומען דאס יודישע גלויבען, זיך מל געווען און ארויסגעפאהרען קיין ליטא, וואו זיי בעהאלטען זיך ביי די דארטיגע יודען. ווען מען האט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניג, האט ער ארויסגעשיקט קיין ליטא צוויי קאָמיסאַרען, וועלכע האבען געדארפט מאכען א שטרענגע אויספאָרשונג (1539). די קאָמיסארען האבען אין ליטא נישט ענטדעקט קיין פאליאקען־גרים, נאר דערווייל האבען יודען פיעל געליטען, ווייל די קאָמיסארען האבען ארעסטירט פיעל יודען, זיך אריינגעריסען אין די יודישע הייזער און אָבגעשטעלט די רייזענדע. איידער עס האט זיך נאך פערענדיגט די אויספאָרשונג, איז געגען די ליטווישע יודען שוין ארויסגעשטעלט געוואָרען א נייע בעשולדיגונג, אז פיעל פון זיי שטעהען כלומר'שט אין פערבינדונגען מיט דעם טערקישען סולטאן און ווילען צוזאמען מיט די גרים ארויספאהרען קיין טערקיי. דער אלטער קעניג סיגיזמונד האט, ווי עס שיינט, געגלויבט אין די בבא־מעשות, און אין א בריעף צום קאנצלער האט ער געשריבען: „פאָריגעס יאהר האבען צוויי אונזערע אונטערטאנען דערצעהלט, אז פיעל קריסטען זענען גע'מל'ט געוואָרען דורך יודען. היינטיגעס יאהר איז צו אונז געקומען איינער א יוד, בשעת מיר זענען געווען אין ווילנא, און דערצעהלט, אז זייענדיג אין וואלאכיע,

האָט ער געזעהן הונדערטער גע'מל'טע קריסטען, וועלכע מ'האָט געפֿיהרט פֿון פּוילען דורך דער גרעניץ קיין טערקיי. די קריסטען, וואָס האָבען נישט געוואָלט פֿערלאָזען זייערע פֿרויען און קינדער, האָבען די יודען שרעקליך געשלאָגען. אויך האָבען די יודען געשריבען דעם סולטאַן און איהם געבעטען, אַז ער זאָל זיך משתדל זיין פֿאַר אונז, מיר זאָלען ערלויבען אַרויספֿאָהרען די יודען און בעזעצען זיך אין טערקיי. דער סולטאַן האָט זיי געענטפֿערט פֿאָלגענדעס: עס איז לחלוטין איבעריג אַריינטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען מיט דעם פּוילישען קעניג, ווייל איבער אַ יאָהר וועל איך מיט מיין אַרמעע קומען קיין פּוילען און זיך אָבּרעכנען מיט די פּאָליאַקען, ווי איך האָב זיך אָבגערעכענט מיט די אונגאַרען, און וועל בעזעצען אין מיין מלוכה נישט בלויז די יודען, נאָר אויך די קריסטען. נאָך דער ערצעהלונג און נאָך דער בעשטעטיגונג פֿון איינעם אַ אַרמענער, מיט וועלכען מיר פֿיהרען אַ קאָרעספּאָנדענץ, אַז אין בענדער האָט ער געזעהן שטעהן 15 יודישע פֿוהרען פֿול חפצים, וואָס מען האָט איבערגעפֿיהרט דורך אונזער גרעניץ קיין טערקיי, קענען מיר שוין מעהר נישט שווייגען א. אַז. וו.״.

דער קעניג האָט געהייסען מאַכען אַ נייע אויספֿאָרשונג, וועלכע האָט ווידער אָנגעוואָרפֿען אַ פּחד אויף די יודען און זיי געבראַכט פֿיעל מאַטעריעלען שאָדען. דאַן האָבען די יודען דערשפּירט אַ סכנה פֿאַר זיך און פֿון פֿיעל שטעדט זענען אַרויסגעפֿאָהרען דעפּוטאַציעס צום קעניג, וועלכען זיי האָבען פֿייערליך פֿערזיכערט, אַז די אַלע בעשולדיגונגען זענען נישט מעהר, ווי אַ פּראָסטער בלבול, אַז יודען זענען ווייטער טריי דעם קעניג, טראַכטען נישט וועגען אַרויספֿאָהרען קיין טערקיי און האָבען קיין קריסטען נישט גענומען פֿאַר יודען. די ערקלערונג פֿון דער דעפּוטאַציע איז בעשטעטיגט געוואָרען דורך דער אָפֿיציעלער אויספֿאָרשונג און סיגיזמונד האָט דאַן ערקלערט יודען פֿריי פֿון יעדען חשד און זיי געגעבען דאָס וואָרט, אַז אויף ווייטער וועט מען יודען שוין נישט בעשולדיגען אויפ'ן גרונד פֿון קלאַנגען און נישט־קאָנטראָלירטע בלבולים. וועגען דעם האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען די יודען אַ ספּעציעלע פּריווילעגיע, אין ווילנא, אין 1540.

די קאַטוילישע גייסטליכע האָבען אָבער דאָך נישט אויפֿגעהערט פֿיהרען זייער אַגיטאַציע געגען יודען, און ווען זיי האָבען געזעהן, אַז מיט די רעדעס פֿון די קירכע־טריבונעס קענען זיי ווינציג אויפֿטאָן, האָבען זיי אָנגעהויבען פֿיהרען זייער אַגיטאַציע אין דער ליטעראַטור און

ארויסגעלאָזט אַ רייהע אנטיסעמיטישע ווערק אין גייסט פֿון מיטעלאַלטער. דער פּוילישער סינאָד פֿון 1542 האָט פֿערעפֿענטליכט פֿאָלגענדע „קאָנסטיטוציע" וועגען יודען: „געהמענדיג אין אַכט, אַז די פֿיעל יודען, וואָס זענען ארויסגעטריבען געוואָרען פֿון אַלע דערבייאיגע מלוכות און אריינגעלאָזט געוואָרען קיין פּוילען, מישען אוים דאָס היילינע מיט דעם אונגלויביגען און זענען זעהר געפֿעהרליך פֿאַר די קריסטען און פֿאַר דער קירך, האָט דער סינאָד בעשלאָסען: 1) כּדי עס זאָל ניט פֿאָרקומען נאָך עפּעס ערגערס דאַדורך, וואָס יודען וועלען זיין קאָנצענטרירט אין איין געוויסען אָרט, דאַרף דער סינאָד זיך משתדל זיין פֿאַר'ן קעניג, אַז אין דער גנעזענער פּראָווינץ און הויפּטזעכליך אין קראַקוי זאָל פֿאַר יודען איינגעפֿיהרט ווערן אַ בעשטימטע נאָרמע, דהיינו אַזוי פֿיעל, וויפֿיעל דער ראַיאָן קען אין זיך אריינגעהמען; 2) אַז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טאָרען שוין פֿון אַלטע צייטען ניט וואוינען, זאָל מען זיי ווייטער ניט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפֿען קריסטליכע הייזער, און די שוין געקויפֿטע הייזער זאָלען זיי מוזען צוריק פֿערקויפֿען די קריסטען; 3) אַז די נייע שוהלען, אויך די, וואָס זענען אין קראַקוי געבויט, זאָל מען צערשטערען; 4) אַזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאָר אַלס אָנדענקען וועגען די יסורים פֿון קריסטוס, דאַרף אויף קיין פֿאַל ניט דערלאָזען ווערן, אַז זייער צאָהל זאָל זיך פֿערגרעסערן; לויט די בעשלוסען פֿון די היילינע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאָר צו פֿערריכטען די אַלטע שוהלען, אָבער ניט בויען נייע. ווייטער געהען נאָך 7 פּונקטען: וועגען פֿערבאָטען יודען צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפֿט, צו פֿערנעהמען שטעלעס אַלס גוט־פֿערוואַלטער ביי די פּריצים, האַנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אַז. וו. פֿון דעם גאַנצען אנטיסעמיטישען פּלאַן איז פּאַקטיש גאָרניט געוואָרען, ווייל דער קעניג האָט איהם ניט בעשטעטיגט, אָבער דערפֿאַר איז די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע" געוואָרען דער וועג־ווייזער פֿון די קלעריקאַלישע גייסטליכע אויף אַ לאַנגע צייט און איז ביסלעכווייז אריינגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזיין פֿון פֿאָלק אַלס פּראַקטישער מוסטער אין דער פּאָליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפֿות און אָנפֿאַלען, האָבען פֿיעל יודישע הענדלער פֿערלאָזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קליינע שטעדט און אין די דערפֿער, וואָס האָבען געהערט צו די מאַגנאַטען און שליאַכטעס. פֿון דעמאָלט אָן זענען פֿיעל יודען איבערגעגאַנגען אין רשות פֿון

דער שליאַחטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער אויך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַחטע האָט שוין פון לאַנג זיך געפיהרט אַ קאַמפּף און איינער פון די הויפּט־פּונקטען איז געווען די רייסענישע צוליעב יודען. די שליאַחטע איז נישט געווען צו־פרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אַדעליגע און שליאַחטע. נאָך לאַנגע וכוחים און רייסענישען האָט די שליאַחטע מנצח געווען און דער אַל־טער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַחטע פון אונזער קעניגרייך פערלאַנגט, אַז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפער און הויפען, און משפט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פריווילעגיע צו גע־משפט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פאָרלויפיג געווען צופריעדען מיט דעם געזעץ, ווייל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַחטישע דערפער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פטור געוואָרען פון דעם שטאָדטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפט בעצויגען פיינדליך, פטור געוואָרען פון די רדיפות פון די צעהען און מאַגי־סטראַט און דערביי אויך געהאַט שען פרנסה. די שליאַחטישע שטעדט־לעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפולט מיט יודישע געוועלבלעך, אכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געווען אינגאַנצען פריי, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אַזוי אונטערצולעקען זיך צום „פריץ" און ביי איהם נושא־חן זיין. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פון יודישען „מה־יפית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פריץ, און דאָס האָט געהאַט וויכטיגע רע־זולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערס אונטערטעניג פאַר'ן פריץ אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548–72), דער טראָן-פאָרטרעטער פון סיגיזמונד I, א געבילדעטער און פריייזיניגער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראנט און ליבעראל. מיט דערזעלבער טאָלעראנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אלע רעפאָרמאַטאָרען און פרעמד-גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פון זיין קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פון יודען בע-שטעטיגט אויפ'ן גענעראל-סיים אין פעטריקאָוו דעם אלטען ליבעראלען סטאַטוט פון קאזשימיר IV. סיגיזמונד-אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייַ-טענד פערברייטערט די אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל-פיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיני-סטראַטיווע רעכט, אפילו אויפ'ן אלגעמיינעם געריכט פון די וואָיעוואָ-דעס, ווען א יוד האָט געהאַט א פראָצעס מיט א קריסט, האָבען גע-מוזט זיך געפינען יודישע „סעניאָרען", ד. ה. אויסגעוועהלטע פאָרשטע-הער פון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד", די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פון סיגיזמונד-אויגוסט, נאָר דערפאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען, די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּע-ציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פלעגט דייטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוי-נען און זיך פערנעהמען מיט האַנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאר פערבאָ-טען געוואָרען צו פערגרעסערן די צאָהל יודישע הייזער העכער פון א בעשטימטער נאָרמע – 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פיעלשטאָקיגע הייזער. אין אנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווייט פון צענטר, אָדער מען האָט זיי איינגאַנצען נישט אריינגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפט. דאָך אין פיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפונען נוצליך פאַר דעם האַנדעל און פאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פריי וואוינען און געגעבען גלייכע רעכטען מיט די איבעריגע איינ-וואוינער. אין איניגע ערטער האָט דער קעניג זאָגאר פערבאָטען, אַז

די וואָכענטליכע ירידים זאָלען פאָרקומען אום שבת, כדי דערפון זאָלען
ניט ליידען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אַלגעמיין האָבען די פשרות און אָבמאַכען צווישען די יודען און
די מאַגיסטראַטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אַלע שטעדט
האָבען זיך געסטאַרעט מיט אַלע מיטלען צו בעגרענצען דעם יודישען
האַנדעל און עס איז כמעט נישט פאָראיבער קיין יאָהר אָהן נייע בעגרענ=
צונגען און רדיפות. נאָר אויב מיט אַלע קלאַסען האָבען יודען דאָך גע=
קענט ווי=עס=איז דורכקומען, אַמאָל דורך גוטען ווילען, אַמאָל דורך
„פשרות" און אָבמאַכען, זענען די קאַטוילישע גייסטליכע געבליבען פער=
עקשנ׳טע יודישע שונאים. די דאָזיגע אַלטע יודישע שונאים האָבען אויפ=
געהויבען דעם קאָפּ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטאָרישען פויפּסט פּאַ=
אול דער 4=ער איז געגעבען געוואָרען אַ סיגנאַל אָנצוהויבען אַ קאַמפּף
מיט די „אונגלויביגע". אין 1550 איז קיין קראַקוי געקומען דער שליח
פון פּאַפּסט ליפּאָמאַנאָ, וועלכער האָט געדאַרפט מחזיר למוטב זיין די
פערפיהרטע פוילישע אַדעליגע, וואָס זענען שוין דעמאָלט געווען אָנ=
הענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האָט זיך אָבער נישט איינגעגע=
בען אַרויפצופיהרען אויפ׳ן גוטען וועג די אַפּיקורסישע אַדעליגע, וואָס
האָבען אויפגעהערט בלינד גלויבען אין פויפּסט, האָט ליפּאָמאַנאָ זיך גע=
נומען צום אַלטען מיטעל: מאַכען אַ בלבול אויף יודען און אַרויסרופען
אַ פּאָגראָם. אין יענער צייט איז איינע אַקאַטוילישע פרוי דאָראָטאַ לאַ=
זשענצקאַ פון סאָכאַטשאָוו בעשולדיגט געוואָרען, אַז זי האָט אַוועקגע=
גנב׳עט די האָסטיע און דאָס פערקויפט די יודען, וועלכע האָבען אַזוי
לאַנג געשטאָכען דאָס הייליגע ברויט, ביז פון איהם האָט אָנגעהויבען
רינען בלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון העלמער בישאָף האָט מען
אַרעסטירט דריי יודען, וואָס זענען בעשולדיגט געוואָרען אין דעם
פערברעכען, און אין עטליכע טעג אַרום האָט מען זיי פערמשפט צום
טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָט דער קעניג תיכף פעראָר=
דענט, אַז מען זאָל אַרויסלאָזען פריי די אַרעסטירטע יודען. אָבער דער
בישאָף האָט בכיון זיך אונטערגעאיילט און אויפ׳ן גרונד פון אַ געפעלש=
טען פּאַפּיער אין נאָמען פון קעניג האָט מען די אומגליקליכע לעבע=
דיגערהייד פערברענט נאָך איידער עס איז אָנגעקומען די ווירקליכע פער=
אָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט ביז גאָר — האָט דער קעניג
געזאָגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם — ביי׳ם געדאַנק וועגען דער
מערדעריי און איך וויל נישט, מען זאָל מיך האַלטען פאַר אַזאַ וואַהנזיניגען,

וואס גלויבט, אז פון דורכגעשטאכענער האסטיע קען רינען בלוט". די דאזיגע געשיכטע האט געמאכט א גרויסען רושם און ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג אין די פראטעסטאנטישע קרייזען, ווייל מען האט נישט געקענט גלויבען אין די בבא־מעשות וועגען דער האסטיע, אבער די יודענפיינדליכע פארטיי האט דערווייל אויסגענוצט דעם סאחאטשעווער פראצעס אויף אגיטאציע געגען יודען.

צו קיין אלגעמיינע רדיפות אויף יודען אין פוילען איז עס נישט געקומען. נאך אלע בעגרענצונגען און איינצעלנע רדיפות איז דער מסחר דאך הויפטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאר די יודענפיינדליכע אגיטאציע האט דאך אויפגעטאן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפיהרט געווארען טויט־שטראף אויף א יודען, וואס איז אונשולדיג פער'משפט געווארען פאר ערמארדען א קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאטוט פון 1566 זענען אריינגענומען געווארען פיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פערבאט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האבען ביי זיך קריסטליכע דיענערשאפט, פערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאפטען און נאך. די אלע פערבאטען האבען געשטאמט פון דער שליאחטע, וואס האט זיך געפונען אונטער דער ווירקונג פון די קלעריקאלישע גייסטליכע, און דער קעניג האט זיך געסטארעט אבצושוואכען די גזירות און ווי ווייט מעגליך בעשיצען די יודען. פון דער קארעספאנדענץ צווישען פוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט און דאן יוסף נשיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אז דאן יוסף האט געפיהרט אונטערהאנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פוילישע יודען, און דער קעניג האט איהם צוגעזאגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאקטוירים אין קעניגליכען הויף האבען זיך געסטארעט אויסצונוצען זייער איינפלוס לטובת יודען. אזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אשכנזי און שמעון גינצבורג, זענען געווען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אפטמאל צו נישט געמאכט די פלענער פון די יודענפיינד. צו־שוואך איז געווען די מאכט פון קעניג, אז ער זאל קענען ענערגיש ארויסטרעטען געגען דער שליאחטע און די גייסטליכע, נאר ער האט געטאן וואס מעגליך איז. כדי צו מאכען א סוף צו דער אגיטאציע און בלבולים אויף יודען, האט דער קעניג ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט שטרענג פערבאטען דער ארטיגער מאכט צו פערפיהרען פראצעסען געגען יודען, דערמאנענדיג, אז לויט די אלטע פריווילעגיעס קען מען בעשולדיגע

א יודען אין א ריטועלער ערמאָרדונג נישט אנדערש, ווי אז עס זענען דאָ 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דערויף, און אז אזעלכע פּראָצעסען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטאָ פעראייניגט געוואָרען מיט קרוין-פּוילען אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע" (1569) און ליטאָ האָט אויפגעהערט עקסיסטירען אלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר אַרום איז געשטאָרבען סיגיזמונד-אויגוסט און צוזאַמען מיט איהם איז אונטערגעגאַנגען די דינאַסטיע פון די יאַגעלאָנען. פּוילען איז געוואָרען א מין מאָנאַרחיסטישע רעפּובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון פאָלק אָדער פון אנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן פאַר פּוילען א נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען אויך פאַר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער איבערקעהרעניש. פאַר דער אוניע, ווען די פּוילישע קיסרים זענען נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטאָ, זענען יודען געווען מעהר נוצליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין ליטאָ האָבען נאָך די אדעליגע געשפּיעלט א קליינע פּאָליטישע ראָליע, די מאַכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטאַרקער, איידער אין פּוילען, וואו דער קעניג האָט געהאַט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די אדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאַכט זיינע, האָט דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאַסען, וואָס שטעהען צווישען דער שליאַחטע און די פּויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאַנעס" און יודען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטערטאַנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאַגע אינגאַנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראַדזיוויל, טשאַרטאָריזשסקי און אַנדערע, האָבען געהאַט א גרויסע מאַכט און געוואָרען כמעט ווי מלכים; אַנדערע מאַגנאַטען, מיט וויניגער יחוס און רייכטום, האָבען זיך אויך געסטאַרעט צו דערגרייכען אַזאַ הויכע מדרגה; נאָך זיי איז געגאַנגען די שליאַחטע, וואָס איז געוואָרען פון דאַן אָן א ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאַגנאַטען. אויף אַזאַ אופן האָבען די גאַנצע מאַכט אין לאַנד געהאַט די אַדעליגע, און די קעניגליכע מאַכט איז געווען נישט מעהר, ווי א שאָטען. דער קעניג האָט דעריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאַר נויטיג געהאַלטען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געוועזען. פון דער צווייטער זייט האבען אבער די יודען פארלויפיג אויך עפעס געוואונען פון דער איבערקעהרעניש אין לאנד. מיט דער פער־גרעסערונג פון די אדעליגע און זייער מאכט האט זיך אויך פערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטא. יעדער אדעליגער האלט פאר זיין חוב צו גרינדען פאר זיין טובה וועגען א יודישען ישוב. די „שררות" בויען געוועלבער, ווערקשטאטען, שענקען, און פערדינגען דאס יודען און בכלל האט זיך פאר יודען דאן געעפענט א קוואל פון פרנסה און מסחר, מלאכה און אין ארענדע. יעדער יודישער ישוב, וואס איז געבויט געוועזען דורך די פירשטען און אדעליגע, איז געשטאנען אונטער זייער שוץ; די אדעליגע ערלויבען דארט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האבען פריהער נישט געטארט וואוינען, און דאס אלץ ווערט געטאן, נישט אנפרעגענדיג זיך ביי'ם קעניג, ווייל דער אדעליגער האט די גאנצע מאכט און קען טאן אלץ, וואס ער וויל. אויף אזא אופן האט די ליטווישע אוניע געהאט די מעלה פאר יודען, וואס זיי זענען געשטאנען אונטער'ן שוץ פון די אדעליגע און געוועזען זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אבער דאס האט געקענט דויערן נאר כל זמן די יודען זענען געוועזען נוצליך און נויטיג פאר'ן „פריץ" און דעריבער איז די יודישע לאגע קיינמאל נישט געוועזען קיין פעסטע, בע־שטימטע און האט אבגעהאנגען פון די ארומיגע אומשטענדען און פון יעדע מינדסטע איבערקעהרעניש אין פאליטישען לעבען פון לאנד.

נאכ'ן טויט פון סיגיזמונד־אויגוסט איז פאר דעם קעניג פון רעפובּ־ליקאנישען פוילען נאך לאנגע רייסעניששען צווישען דער שליאכטע אויס־געקליבען געווארען הענריק וואלוא, דער ברודער פון פראנצויזישען קעניג קארל דער 9־ער (1577). דער דאזיגער קעניג, הגם ער איז אויס־געוועהלט געווארען מיט דער השתדלות פון ר' שלמה אשכנזי, איז געוועזען פול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פוילען איז ער באלד אריינגעטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט די גייסטליכע אנפיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אנהויבען געגען זיי א גאנצע רייהע רדיפות. צום גליק פון די יודען האט דער דאזיגער קעניג לאנג זיך נישט געהאלטען אין פוילען, ווייל אין עטליכע מאנאטען ארום איז זיין ברודער קארל געשטארבען און הענריך איז געהיים [illegible] פוילען קיין פראנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פראנצויזישען טראן. אלס פויל־ישער קעניג איז אויסגעוועהלט געווארען סטעפאן באטארי (1576—86), א מוטיגער און געבילדעטער מאן. זיין קעניגען האט באטארי אנגעהויבען

מיט עטליכע אקטען פון גערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צוערשטענס ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטעגאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער, נאר ער איז נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינציפ פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פריווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעחען און מאגיסטראטען, וואס ווענדען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע גזירה אויף די פוזנא'ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען אין די קריסטליכע ימים-טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע, האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון דער קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אימשטאנד געוועזן צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאגראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט געוועזן, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געוועזן פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען ניט געקאנט רוהיג צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ'ן מאגיסטראט א גרויסע שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם. נאר דורך א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

ווענען די הכנות צום פאגראם, און די שטראף איז דערנאך אראבגע-נומען געווארען.

די יודישע לאגע האט זיך ווידער געביטען ביים קעניגען פון סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאדיסלאוו דער 4-ער (48-1632). דא האט זיך בולט ארויסגעוויזען דער רעזולטאט פון דער פא-ליטישער איבערקעהרעניש אין פוילען נאך דער אוניע, ווען די קעניגען האבען אנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאלק. די קעניגען זענען געווארען אבהענגיג פון דער שליאכטע, וועלכע האט פאקטיש גענומען די גאנצע מאכט אין איהרע הענד, צוגעפאסט די געזעצגעבונג פון סיים צו איהרע קלאסען-אינטערעסען און פערנומען אלע שטעלען אין דער ארמיניסטראציע אלס וואיעוואדעס, סטאראסטעס און אנדערע בעאמטע. די אפוטרופסות אויף יודען געהט בישלעכוויז איבער פון דער קעניג-ליכער מאכט צו דער רייכער שליאכטע. און הגם די שליאכטע איז דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאלע אידעען און איז ערצויגען אין יע-זואיטישען גייסט, דאך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאנאמיש צוזאמענגעבונדען. דער טשינשעוויק-יוד אין די שטעדט און שטעדטלעך, וואס געהערען צו פריוואטע מענשען, דער יוד-ארענדאר, וואס פער-וואלטעט מיט דעם פריץ'ס ווירטשאפט און האלט אין ארענדע זיינע מיהלען, ביערברויערייען, שענקען און אנדערע אונטערנעהמונגען, — אלע זענען זיי נויטיג דעם פוילען שליאכטשיץ, וואס פערברענגט זיין צייט אין די סיימען, אין אויסלאנד, לעבט א גוטען טאג און האט קיין צייט נישט צו פערנעהמען זיך מיט זיינע געשעפטען. די שליאכטע קאן דעריבער נישט אריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפרעסיעס געגען יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואס האט זיך געפונען אינגאנצען אונטער'ן איינפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען ווייטער די ליניע און ווייטער היטען די אלטע טראדיציעס פון די פרי-העריגע מלכים, וואס האבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בע-שטעטיגט די אלטע פריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען א פרייען האנ-דעל, מיט בלויז איניגע בעגרענצונגען, צו וועלכע עס האט איהם גע-צוואונגען די יודענפיינדליכע פארטיי.

דער עקאנאמישער קאמפף צווישען די קריסטען און יודען אין די שטעדט ווערט ווייטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואס פריהער, נאר אין דער עפאכע נעהמט דער קאמפף אן א פארם פון רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאגיסטראטען, די

שופטים פֿון יודען, הגם לויט דער קאָנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפּטים מיט קריסטען נאָר אונטערגעוואָרפֿען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאָגען זיך אָפֿט פֿאַר'ן קעניג און דאָרט, וואו יודען האָבען מליצי־יושר, העלפֿען אַמאָל די אָנקלאָגען און דער קעניג נעהמט זיך אָן די יודישע קריוודע. אַזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג אויף דעם דאָרטיגען מאַגיסטראַט, האָט דער קעניג זיך אָנגענומען פֿאַר יודען אַ דאַנק דעם, וואָס די אָנקלאָגע האָט געשטיצט דער פּרנס פֿון דער בריסקער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, אַ אָבקויפֿער פֿון פֿיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטאָ, וואָס האָט געטראָגען דעם טיטול „קעניגליכער דיענער" (עס איז דאָ אַ גרונד צו רעכענען, אַז דער דאָזיגער שאול איז דער העלד פֿון דער לעגענדע, וואָס דערצעהלט, אַז אין פּוילען איז איינמאָל אויסגעקליבען געוואָרען אַלס קעניג דער אָנגעזעהענער יוד, שאול וואַל, אַ ליעבלינג פֿון פֿירשט ראַדזיוויל, און דער שאול האָט אָבגעקעניגט איין נאַכט). אָבער דאָרט, וואו יודען האָבען נישט געהאַט אַזעלכע אָנגעזעהענע מליצי־יושר בײַ'ם הויף, האָבען די אָנקלאָגען ווינציג געהאָלפֿען. אין ווילנאָ האָבען די קריסטליכע סוחרים צוליעב קאָנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאָגאַר געמאַכט אַ פּאָגראָם, חרוב געמאַכט די שוהל און צוראַבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האָט אַרויסגעגעבען די ווילנער יודען אַ פּריווילעגיע אויף פֿרײַען האַנדעל און וואוינרעכט. אָבער אויך נאָכדעם האָבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפֿגעהערט און אָפֿט געבראַכט צו טרויעריגע צוזאַמענשטויסען. בעזונדערס אָפֿט פֿלעגען לײַדען פֿון די קריסטליכע שטאָדטישע אײַנוואוינער די יודען פֿון פּוזנאַ, וואו די בעפֿעלקערונג איז בעשטאַנען הויפּטזעכליך פֿון דײַטשען. דאָ זענען די אָנפֿאַלען פֿון המון אויף דעם יודישען קוואַרטאַל געוואָרען אַ וואָכעדיגע זאַך, נאָר אויסער דעם האָט מען נאָך דאָרט געקעמפֿט געגען יודען מיט „לעגאַלע" מיטלען. מיט אײניגע מלאכות, ווי למשל שנײַדערײַ, האָבען יודען געמעגט פֿערנעהמען זיך נאָר אויף צו בעפֿרידיגען זייערע אייגענע בעדערפֿנישען און נישט פֿאַר קריסטען. אין 1618 האָט אַ מאַליאַר, וועלכער האָט אויסגעפּוצט מיט בילדער די ווענט פֿון ראָטהויז צו דער גאַס אַרוים, אויסגעמאָלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פֿאַר יודען פֿיגורען און דער המון האָט נישט ווינציג זיך לוסטיג געמאַכט דערויף און פֿערשאַפֿט יודען פֿיעל בזיונות. אין אַ פּאָר יאָהר אַרום האָט מען

פונאנדערגעלאזט א קלאנג, אז אין איינעם פון די יודישע הייזער האט מען כלומר׳שט געפונען א טיש, אויף וועלכען עס זענען אמאל דורכגעשניטען געווארען דריי האסטיעס. דעם היילינגען טיש האט מען פייערליך איבערגעפיהרט אין קירך אריין מיט א גרויסער פראצעסיע, אין וועלכער עס האבען זיך בעטייליגט אלע גייסטליכע פון שטאדט. ערצויגען אויף אזעלכע ווילדע סצענעס, האט דער המון פערלארען דאס לעצטע ביסעל אכטונג צו יודען און די שנאה און פעראכטונג צו דער מענשליכער ווירדע פון יודען ווערט נאר פערטיעפט און פערגרעסערט.

אין יענער עפאכע ווערן די בלוט-בלבולים אויף יודען א אפטע זאך און בעקומען א כאראקטער פון דער גרויזאמער שפאנישער אינקוויזיציע. די פראצעסען וועגען די בלבולים ווערן שוין געפיהרט נישט בלאחר-יד, ווי פריהער, נאר מיט א בעזונדערע פייערליכקייט און אין העכסטען פוילישען געריכט — אין קרוין-טריבונאל. אין 1598 האט דער לובלינער טריבונאל פערמשפט צום טויט דריי יודען, וועלכע זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון א קריסטליך קינד, וואס מען האט געפונען טויט אין א בלאטע נעבען א דארף. כדי צו צווינגען די בעשולדיגטע, אז זיי זאלען זיך מודה זיין אין פערברעכען, האט מען זיי פריהער שרעקליך געפייניגט און די טויט-שטראף איז דערנאך אויסגעפיהרט געווארען מיט א בעזונדער פייערליכקייט. דעם קערפער פון דער׳הרג׳עטען קינד האבען די יעזואיטען אריבערגעפיהרט אין קירך און די אבערגלויביגע מאסע איז געקומען זיך בוקען און מתפלל זיין פאר דעם קינד, וואס איז א קדוש געווארען. אזעלכע פראצעסען זענען אויך פארגעקומען אין אנדערע שטעדט פון פוילען און ליטא. אין דערזעלבער צייט האט די קלעריקאלע פארטיי אנגעהויבען פיהרען א אגיטאציע געגען יודען אויך אין דער ליטעראטור. דער גלח מאיעצקי האט אין 1598 ארויסגעלאזט אין קראקוי זיין גיפטיג בוך „וועגען די יודישע מערדערייען”; אויף דעמזעלבען טעמא האט אויך געשריבען א געוויסער גוביצקי אין יאהר 1602. דער פוילישער דאקטאר סלעשקאווסקי האט בעשולדיגט די יודישע דאקטוירים, אז זיי פערגיפטען סיסטעמאטיש די פאליאקען, און האט פערזיכערט, אז די דזשומא, וואס האט דעמאלט אין פוילען געהערשט, איז א שטראף פון גאט דערפאר, וואס מען בעשיצט יודען. מעהר פון אלע האט געשאטען פעך און שוועבעל אויף יודען דער פוילישער

שריפטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האט ארויסגעלאזט דאס בע־
וואוסטע אנטיסעמיטישע ווערק „דער שפיגעל פון דער פוילישער קרוין“.
אין דעם בוך האט מיטשינסקי צונויפגעזאמעלט אלע בלבולים און
בעשולדיגונגען, וואס זענען ווען־עס־איז ארויסגעשטעלט געווארען
געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פאליטישען פערראט, אין רוי־
בעריען און נארעריי, אין כשוף־מאכעריי, אין ריטועלע ערמארדונגען,
אין פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער. מיטשינסקי האט זיך
געווענדעט צו די דעפוטאטען פון סיים מיט א ענערגישען אויפרוף,
אז מען זאל זיך בענעהן מיט יודען, ווי אין שפאניען, פראנקרייך,
ענגלאנד און אנדערע לענדער, ד. ה. ארויסטרייבען זיי פון פוילען. די
העצע פון מיטשינסקי האט ארויסגערופען היימע און שטורמישע דע־
באטען אין סיים פון 1618. איינינע דעפוטאטען האבען ערקלערט
מיטשינסקי'ן אלס אפאסטאל פון אמת, אנדערע האבען איהם בע־
שולדיגט אין ארויסרופען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בע־
פעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האט ארויסגעוויזען אויף
אזויפיעל פאליטישען פערשטאנד, אז ער האט מיט מיטשינסקי'ס
פאמפלעט שטארק זיך נישט גערעכענט, נאר אין דער געזעלשאפט
זענען די אנטיסעמיטישע אידעען ביסלעכווייז אריינגעדרונגען און צו־
געגרייט א באדען פאר די שפעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאדיסלאוו דער 4־טער, איז נישט געווען
אזא פרומער קאטוילי‌ק און אנהענגער פון די יעזואיטען, ווי זיין פא־
טער. ער האט זיך בעצויגען מיט מעהר טאלעראנץ צו מענשען פון
פרעמדען גלויבען און האט באמת געוואלט אויסגלייכען די רעליגיעזע
און שטאנדען־קאנפליקטען. אבער די רעליגיעזע שנאה און שטאנדען־
קאנפליקטען האבען שוין געהאט אזעלכע טיעפע ווארצלען אין דער
מלוכה, אז דער קעניג האט געקענט ווייניג וואס אויפטאן. אין 1633
האט וולאדיסלאוו אויפ'ן סיים בעשטעטיגט די אלטע יודישע פריווי־
לעגיעס, זיי ערלויבט פריי צו האנדלען, בעשטימט די גרעניצען פון
זייער אינערליכער אויטאנאמיע און בעפוילען די מאגיסטראטען צו בע־
שיצען די יודען פון די אנפאלען פון המון; נאר צוזאמען דערמיט
האט ער פערבאטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און
בית־עלמין'ס אהן א ספעציעלער ערלויבניש פון קעניג אין יעדען בע־
זונדערען פאל. אין אלגעמיין האט דער קעניג געהיט די רעכטען פון
די יודען, נאר אין איינצעלנע פאלען האט ער אפטמאל ערפילט די

בקשות פון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און נישט זעלטען פלעגט ער אבשאפען זיינע אייגענע פריהעריגע בעשלוסען. אזוי, למשל, האט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראקויער יודען צו פערנעהמען זיך מיט טראנספארט-האנדעל און אין 2 חדשים ארום האט ער אבגעשאפט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטליכע סוחרים האבען זיך בעקלאגט, אז די יודישע קאנקורענץ איז פאר זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פון די קריסטליכע איינוואוינער פון מאהילעוו האט וולאדיסלאוו בעשטעטיגט די פעראָרדנונג פון זיין פאטער וועגען בעזעצען די דארטיגע יודען אין עק שטאדט, און אין א קלעינער צייט ארום האט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פון מאגיסטראט, אז יודען זאלען נישט טארען דינגען קיין הייזער צווישען קריסטען. צוליעב דעם פערבאט פאר יודען צו פערנעהמען זיך מיט קליין-האנדעל אויף די שטאדט-מערק, זענען זעהר געשטיגען די פרייזען אויף די נויטיגסטע פראדוקטען, און די שליאכטע האט זיך דעריבער משתדל געווען, אז מען זאל אבשאפען דעם פערבאט, בעזונדערס פאר ווילנא. דער קעניג האט מסכים געווען, נאר צוזאמען דערמיט האט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פון ווילנער מאגיסטראט וועגען איינפיהרען נייע בעגרענצונגען פאר יודען: אין געלד-פראצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעווארפען די יורידישע געזעצען פון מאגיסטראט; זיי האבען געדארפט וואוינען אין א ספעציעלען קווארטאל מיט'ן נאמען „די זשידאָווסקא גאס“ און נישט געטארט פערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואס זענען פון אלטע צייטען אן געווען אין די הענד פון די צעכען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפגעשפארט און בעגרענצט אין האנדעל — און זיי געהען איבער אלץ אפטער אין די דערפער, וואו זיי פערנעהמען זיך מיט ארענדע פון די שליאכטישע אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פריצים, נאר זאגאר די הויכע גייסטליכע גיבען אב אין ארענדע די יודען זייערע נחלאות און דאס רופט ארויס א שטארקען פראטעסט פון סינאד. דער ווארשאווער סינאד האט א שארפען פארוואורף געמאכט יענע בישאפען, וואס האלטען ביי זיך יודישע ארענדארען און „דערמיט גיבען זיי די פרעמד-גלויביגע שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב-אייגענע“. דער סינאד אין פוזנא האט מיט צארן פראטעסטירט געגען דער „אונערטרעגליכער יודישער חוצפה“: לא די וואס די יודען האבען פערכאפט אין זייערע הענד

דעם האנדווערק, ערלויבען זיי זיך נאך צו האנדלען אויף די גאסען און
מערק אין די קריסטליכע ימים=טובים. און אויב אין די דערפער און
אין די שטעדטלעך זענען די גייסטליכע געווען אהנמעכטיג אויפצוהע=
צען די שליאכטע נעגען יודען, מיט וועלכע זיי זענען געווען עקאנא=
מיש ענגפערבונדען, האבען זיי נישט אויפגעהערט צו וועקען די
גראבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט; און וואס ווייטער, אלץ
שטארקער איז געווארען די אגיטאציע געגען יודען. אין פריהלינג 1636
איז אין לובלין פלוצלינג פערשוואונדען געווארען א קריסטליך קינד — און
אויף יודען איז געפאלען דער חשד, אז דאס האבען זיי דאס קינד
ערמארדעט. דאס געריכט האט בעטראכט די בעשולדיגונג און, נישט
געפינענדיג קיין ראיות, פריי געשפראכען די פערדעכטיגע יודען. נאר
אין א קליינער צייט ארום האבען די דארטיגע גייסטליכע, וואס זענען
נישט געווען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס=אורטייל, שוין געפינען
א נייעם בלבול. עס האט זיך געפונען א געוויסער מאנאך פאאול,
וועלכער האט ערקלערט, אז יודען האבען איהם פערנארט צו זיך אין
א שטוב, דארט, מיט דער הילף פון א דייטשען חירורג, איהם גע=
צאפט בלוט, וועלכעס זיי האבען צונויפגענומען אין א כלי און דערביי
שטיל מתפלל געווען. דער טריבונאל האט געגלויבט אין דעם דאזיגען
מיאוס'ען בלבול און נאך א קורצען פראצעס מיט ענוים פון דעם בע=
שולדיגטען האט מען א געוויסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט. אין
1639 איז ענטשטאנען א פרישער פראצעס. דער קרוין=טריבונאל האט
פער'משפט צום טויט צוויי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינ=
דע, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון
א קריסטליך קינד אין א דערבייאיגען דארף. נישט קוקענדיג דערויף,
וואס די בעשולדיגטע האבען אויך נאך שרעקליכע ענוים נישט מודה
געווען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען, האט מען דעם טויט=אורטייל
דאך אויסגעפיהרט. די קערפער פון די געטויטע יודען האט מען צו=
גלידערט אויף שטיקער און ארויסגעשטעלט אויף סטויפעס אין אלע ווע=
גען. די ארטיגע מאנאכען האבען זיך בענוצט מיט דעם צופאל און
ארויסגעשטעלט אין זייער קאסציאל א בילד מיט א אויספיהרליכער בע=
שרייבונג פון דער ערמארדונג צוזאמען מיט דעם קערפער פון ערמאר=
דעטען קינד. די אבערגלויביגע קאטוילישע מאסע איז געגאנגען
זיך בוקען פאר'ן קערפער פון מערטירער=קינד, די הכנסות פון

קאסציאל זענען דערווייל געוואקסען און דאס זענען די מאנאכען טאקע אויסען געוועזען.

די אלגעמיינע פאליטישע און עקאנאמישע בעדינגונגען אין פוילען האבען געבראכט דערצו, אז יודען זאלען דארט לעבען, ווי א מלוכה אין א מלוכה, מיט זייערע בעזונדערע רעליגיעזע, אדמיניסטראטיווע און געריכטליכע אנשטאלטען. יודען זענען געוועזען א בעזונדער קלאס מיט א בעזונדער אינערליכער אויטאנאמיע, וואס האט געקענט דינען אלס מוסטער פאר יעדער גוט-ארגאניזירטער געזעלשאפט. די פוילישע קיסרים זענען געוועזען פעראינטערעסירט, אז די יודישע געמיינדעס זאלען זיין גוט ארגאניזירט, ווייל ערשטענס איז פאר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האבען צו טאן מיט פארשטעהער פון פאלק, מיט א בעשטימטער גרופע, איידער מיט א אונארגאניזירטער מאסע, און צווייטענס האבען די יודישע שטייערען, א דאנק דער ארגאניזאציע פון די יודישע געמיינדעס, געקענט פינקטליך און צו דער צייט אויפגעמאהנט ווערן. אויף אזא אופן איז אין פוילען געוועזען סיי מעגליך און סיי בעקוועם פאר דער רעגירונג צו דערלאזען א פרייע יודישע אויטאנאמיע אין די אינערליכע אנגעלעגענהייטען.

נאך סיגיזמונד דער ערשטער האט זיך געסטארעט צו נעהמען אונטער זיין שוץ די יודישע זעלבסטפערוואלטונג. מיט דער בעשטימונג פון מיכל יעזעפאוויטש אלס „עלטסטען" איבער אלע יודען איז דער קעניג אויסען געוועזען צו גאראנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאנג פון די יודישע שטייערען פאר דער מלוכה. סיגיזמונד האט נישט איינמאל בעשטעטיגט די יודישע רבנים, וואס זענען אויסגעקליבען געווארען אין פערשידענע שטעדט. אין 1518 האט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אלס די פארשטעהער פון אלע יודישע געמיינדעס אין גרוים-פוילען מיט'ן רעכט צו משפט'ן די יודען אויפ'ן גרונד פון די יודישע געזעצען. נישט איינמאל האט סיגיזמונד זיך אריינגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אדער יענעמס צד. אין קראקוי, וואו עס זענען געוועזען צוויי בעזונדערע געמיינדעס, פון די דארטיגע און פון די דייטשע יודען, זענען אויסגעקליבען געווארען צוויי בעזונדערע רבנים, ר' אשר און ר' פרץ; האט זיך געמאכט, אז צווישעןביידע געמיינדעס האט אויסגעבראכען א סכסוך,

צו װעמען עס דאַרף געהערן די אַלטע שוהל, דאַן האָט דער קעניג זיך אַרײַנגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זײַט פֿון די פּױלישע יודען. אין 1531 האָט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פֿראַנק זיך בעקלאָגט פֿאַר׳ן קעניג, אַז יודען װילען קײנמאָל נישט פֿאָלגען זײַנע פּסקים און געהען זיך לאָדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האָט געמוזט זיך װענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראָף־רײד, זײ אויסמוסר׳ן דערפֿאַר, װאָס זײ פֿאָלגען נישט דעם רב זײערען. אין פֿאָלגענדען יאָהר האָט דער קעניג בעשטימט אַלס דעם הויפּט־רב פֿון קראָקוי אַנשטאָט דעם אויבענדערמאָהנטען ר׳ אָשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פֿישעל. דעם לעצטען, צוזאַמען מיט דעם בעריהמטען געלעהרטען ר׳ שכנא פֿון לובלין, האָט דער קעניג שפּעטער בעשטעטיגט אַלס די הויפּט־רבנים פֿון גאַנץ קלײן־פּױלען, װײַל סיגיזמונד האָט פֿערלאַנגט, אַז די יודישע גײַסטיגע ענינים זאָלען צענטראַליזירט װערן און די הנהגה פֿון די געמײנדעס זאָל זיך געפֿינען אין געצעהלטע הענד. אָהן דער ערלױבניש פֿון די דאָזיגע צװײ אויבענדערמאָהנטע הויפּט־רבנים האָט קײן יודישע געמײנדע נישט געטאָרט אײַנלאַדען צו זיך קײן רב, און יעדער, װאָס איז דורך די צװײ „עלטסטע" אַרײַנגעלעגט געװאָרען אין חרם אַרײַן, איז געװען אויך פֿעראַנטװאָרטליך פֿאַר׳ן קרױן־געריכט, אויב דער חרם איז צו אַ בעשטימטען טערמין נישט אַראָבגענומען געװאָרען. דאָך האָט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצײַגט, אַז יודען זענען נישט צופֿרידען מיט דעם דאָזיגען סיסטעם פֿון בעשטימען, גלײַך װי בעאַמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האָט געמוזט זיך אָבזאָגען פֿון אַרײַנמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אַראָבנעהמען זײַן אַפּוטראָפּסות פֿון זײ און לאָזען די יודען פֿרײַ פֿערװאַלטען מיט זײערע אײגענע ענינים.

דורך דעם בעפֿעהל פֿון סיגיזמונד־אויגוסט פֿון אויגוסט 1551 זענען פֿעסטגעשטעלט געװאָרען פֿאָלגענדע אויטאָנאָמישע יסודות פֿאַר די יודען פֿון גרױס־פּױלען: יודען האָבען דאָס רעכט, לױט אַ אַלגעמײנער הסכמה צװישען זיך, אויסקלײַבען רבנים און ריכטער, װאָס זאָלען פֿערװאַלטען מיט זײערע גײַסטיגע און געזעלשאַפֿטליכע אַנגעלעגענהײַטען; די אויסגעקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פֿאַק אַלע רעליגיעזע פֿראַגען, גיבען גטין, חתונה־אַקטען, שטרי־מכירה און אַנדערע ציװילע אַקטען, גלײַכען אויס די סכסוכים צװישען אײנעם און צװײטען אויפֿ׳ן גרונד פֿון די יודישען געזעצען; צוזאַמען מיט די עלטסטע פֿון קהל

קענען זיי אריינלעגען אין חרם און ארויפלעגען אנדערע שטראף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואס ווערט אריינגעלעגט אין חרם, פערבע-סערט זיך נישט אין פערלויף פון א מאנאט, ווערט וועגען דעם געמאלדען דעם קעניג, וועלכער קען פער'משפט'ן דעם מוחרם צו קאנפיסקירען זיין פערמעגען און צו טויט; די ארטיגע אדמיניסטראציע איז מחויב מיטצוהעלפען די רבנים און פארשטעהער פון קהל אויסצופיהרען זייערע פעראָרדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאזיגען געזעצגעבערישען אקט און אנדערע שפעטערדיגע אזעלכע אקטען האבען די אויסדערוועהלטע פון די יודישע געמיינדעס בעקומען בריטע יורידישע רעכט און פון יענער צייט איז פעסטגעשטעלט געווארען דער רעזשים פון קהל, ד. ה. פון דער יודישער זעלבסטפערוואלטונג, אלס יורידישע פערזאן. די טע-טיגקייט פון די יודישע קהלות האט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אנהוי-בענדיג פון דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאדט און שטעדטעל האט זיך געפונען א קהל-פערוואלטונג, פראפארציאנעל לויט דער גרויס פון דער געמיינ-דע; אין די גרויסע געמיינדעס האט די צאהל מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קליינע -- ביז 10. די מיטגלידער פון דער פערוואלטונג זענען אויסגעוועהלט געווארען יעהר-ליך, אין חול המועד פסח, לויט א צוויי-פאלכיגען סיסטעם: פון די מתפללים פון אלע שוהלען האט מען לויט א גורל בעשטימט עטליכע בוררים (פון 9 ביז 15), וועלכע האבען שפעטער, נאך א פייערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פון דער קהל-פערוואלטונג. די דא-זיגע פארשטעהער פון דער פערוואלטונג האבען זיך געטיילט אויף גרופען: צוויי גרופען – ראשי-הקהל און טובי-העיר זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער פערוואלטונג און אנגעפיהרט מיט די אלגע-מיינע ענינים; נאך זיי זענען נעגאנגען די דיינים און די גבאים. די „ראשי“ און די „טובי“ זענען געוועזען דער עיקר פון דער פערוואלטונג און אין איינציגע קליינע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געוועזען. די טעטיגקייט פון קהל איז געוועזען גאנץ בריט. דער קהל האט געדארפט איינמאהנען אין זיין ראיאן די מלוכה-פאדאטקעס און צושטעלען דאס דער רעגירונג, ער האט פונאנדערגע-טיילט די אלגעמיינע ספעציעלע שטייערען, פערוואלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית-עלמין'ס און אנדערע אנשטאלטען, רעגולירט אלע אנגעלעגענהייטען פון קינדער-ערציהונג, צדקה, האנדעל און מלאכה,

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אלע רע־ליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאר אין אלע אנדערע ענינים איז ער געווען אבהענגיג פון דער קהל־פערוואלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאדען און בעשטימען אלס רב אויף א געוויסער צייט. נאר די בעריהמטע רבנים, וואס האבען געהאט א גרויסען אויטאריטעט אין דער יודישער וועלט, האבען געקענט האבען א איינפלוס אויך אויף די געזעלשאפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאכט פון יעדען קהל האט זיך פערשפרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די ארומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז ניט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל־פערוואלטונג. אויסערדעם האבען די געמיינדע־פערוואלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאט א שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראיאן. אזויערנאך זענען ענטשטאנען די געמיינדע־ראיאנען, אדער גלילות, וואס האבען געהאט אונטער זיך א רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאמענפאהרען אדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע־פארשטעהער. ענטשטאנען זענען די ועדים אויף אזא אופן: דער משפט פון די רבנים, וואס האבען געהאט בריימע רעכטען צו פיהרען אלערליי פראצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד׳ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאראויסגעזעהן כמעט אלערליי מעגליכע פראגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אבער אין דער גרויסער און קאמפליצירטער יודישער געזעצ־געבונג געפינען זיך אפט צוויפעלהאפטע פראגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין ניט גענוג די קאמפעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אפט מאכען, אז איינער פון די צדדים, וואס האבען זיך גע׳משפט, איז ניט געווען צופרידען מיט׳ן פסק דין און אפעלירט צום געריכט פון א צווייטען רב, וואס האט מעהר אויטאריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאדט. ניט זעלטען זענען אויך פארגעקומען סכסוכים צווישען גאנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פעריזאן און א גאנצע געמיינדע א. אז. וו. ביי אזעלכע עקסטרע פאלען פלעגען צו־נויפגערופען ווערן צוזאמענפאהרען פון רבנים און געמיינדע־פארשטע־הער, וואס האבען געשפיעלט די ראליע פון א העכסטער געריכטס־אינסטאנץ. אזעלכע צוזאמענפאהרען פלעגען פארקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, ווארהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פון פערשידענע שטעדט. דער הויפט־פונקט איז געווען דער לובלינער יריד, ווייל אין לובלין האט דעמאלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט ר' שכנא. אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאהר־הונדערט, ווען אזעלכע צוזאמענפאהרען זענען פארגעקומען אפט, זענען זיי שוין פערוואנדעלט געווארען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואס ווערן צונויפגערופען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פארשטעהער פון אלע גרעסערע שטעדט אין גאנץ פוילען. אויף אזא אופן זענען ענטשטאנען די ועדים און ביסלעכווייז זענען זיי פערוואנדעלט געווארען פון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אדמיניסטראטיווע. אויף זיי פלעגען אויסגעארבייט ווערן פערשידענע תקנות, די ארדנונג פון די וואהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט געווארען די גרעניצען פון דער רבנישער קאמפעטענץ, עס איז נארמירט געווארען דאס רעכט פון דרוקען ביכער א. או. וו. אמאל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געווארען די פעראָרדנונגען פון פוילישען קעניג, וועלכע האבען א דאנק דעם בעקומען א גרעסערע קראפט. אזוי, למשל, האט דער צוזאמענפאהר אין לובלין אין 1580 פייערליך בעשטעטיגט דאס געזעץ פון קעניג, לויט וועלכען יודען ווערט פערבאטען צו פערנעהמען זיך מיט ארענדירען די מלוכה־צאל און אנדערע מלוכה־הכנסות, ווייל „מענשען, וואס ווילען נתעשר ווערן דורך גרויסע ארענדעס, קענען אריינברענגען פיעל אין א גרויסער סכנה".

אין ענדע פון 16־טען יאהרהונדערט האבען די יריד־צוזאמענפאהרען בעקומען א פעסטערע ארגאניזאציע. אין זיי האבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל־פארשטעהער פון פאלגענדע ראיאנען: גרוים־פוילען (די הויפט־געמיינדע — פוזנא), קליין־פוילען (קראקוי, לובלין), פאדאליען (לעמבערג), וואהלין (אסטראה אדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אדער גראדנא). די ערשטע צייט האט דער צוזאמענפאהר נישט געהאט קיין בעשטימטען נאמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאמענהאנג מיט דער צאהל ראיאנען, וואס האבען געשיקט פארשטעהער: אמאל האט דער צוזאמענפאהר געהייסען צוזאמענפאהר פון 3, אמאל פון 4, אמאל פון 5 ראיאנען, נאר שפעטער, ווען ליטא האט זיך אבגעטיילט פון פוילישען קהל־פערבאנד און געווארען א אייגענער פערבאנד, און די 4 ראיאנען פון פוילען האבען אנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פארשטעהער, האט דער צוזאמענפאהר בעקומען א שטענדיגען נאמען „ועד ארבע ארצות". אין ועד האבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפט־רבנים

פון פוילען און צו איין דעלעגאט פון דער צאהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך=הכל, א מאן 30. זיי פלעגען זיך צונויפפאהרען פעריאָדיש, איין מאל אָדער צוויי מאל אין יאהר, איין מאל אין לובלין, דאס צווייטע מאל אין יאראָסלאוו. געוועהנליך פלעגט דער צוזאמענפאָהר אין לובלין פאָרקומען צווישען פורים און פסח, און אין יאראָסלאוו — אין ענדע זומער, פאר סוכות. איינער פון די היסטאָרישע כראָניקער פון יענער צייט בעשרייבט אזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פערזאמלונג פון די פרנסים פון די 4 ראיאָנען האט דערמאָהנט דעם סנהדרין, וואס איז געזעסען אין לשכת הגזית פון בית=המקדש. זיי האבען גע'משפט אלע יודען פון פוילישען קעניגרייך, האבען ארויסגעגעבען פערפליכטונגען און תקנות און ארויפגעלעגט שטראפען לויט זייער אנזעהן. יעדע הארבע שאלה איז פאָרגעשטעלט געוואָרען אויף זייער משפט. כדי צו פערלייכטערן זיך די ארבייט, האט דער ועד אויסגעקליבען א ספעציעלע קאָמיסיע פון אזוי גערופענע „גליל=ריכטער", וואס האבען בעטראכט די געלד=פראָצעסען; אליין ווידער האבען זיי בעטראכט די קרימינעלע פראגען, די פראגען וועגען חזקה און אנדערע שווערע פראָצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאנען אויף דער וואך פון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פלעגט שיקען זיינע שתדלנים קיין ווארשא און אין אנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פוילישע סיימען, מיט'ן ציעל צו בעמיהען זיך פאר'ן קעניג וועגען בעשטעטיגען די אלטע יודישע פריווילעגיעס, וואס ווערן נישט ערפילט דורך דער ערטיגער אדמיניסטראציע, אָדער זיי פלעגען בעצייטענס פערהיטען פון נייע גזירות, וואס האבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפטאויפגאבע פון ועד איז אבער בעשטאנען אין רעגולירען דאס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאנט זענען די תקנות, וואס זענען אויסגעארבייט געוואָרען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פאלק הכהן, לויט דער בעפאָלמעכטיגונג פון ועד. כדי צו פערפעסטיגען די גוטע סיחרישע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האט דער ועד בעפוילען בעזונדערס אכטונג צו געבען, אז יודען זאלען ערפילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטארען ווי וויים מעגליך, אז יודען זאלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראנפען צוזאמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זארגען וועגען דער צניעות פון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפער, וואו די יודישע

ארענדאַרען זענען צעוואָרפען צווישען די קריסטען. עס זענען אויך פערפאַסט געוואָרען תקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פון די פּראָצענטניקעס און וואָלערניקעס.

אין 1623 האָבען די ליטווישע קהלות זיך אָבגעטיילט פון „ועד ארבע ארצות" און געגרינדעט אַ בעזונדער צענטראַל-אָרגאַן אין דער פאָרם פון אַ צוזאַמענפאָהר פון פאָרשטעהער, וואָס ווערן געשיקט פון דריי הויפּט-קהלות: גראָדנאָ, בריסק און פּינסק. שפּעטער זענען צו זיי אויך צוגעשטאַנען די קהלות פון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישער צוזאַמענפאָהר האָט זיך גערופען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא". אויפ'ן ערשטען צוזאַמענפאָהר זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען אַ רייהע תקנות, וואָס האָבען געדאַרפט רעגולירען דאָס גייסטיגע און געזעלשאַפטליכע לעבען פון די יודען: עס זענען פעסטגעשטעלט געוואָרען די געגענזייטיגע בעציהונגען פון די געמיינדעס; די מיטלען פונאַנדערצוטיילען די פּאַדאַטקעס צווישען די געמיינדעס; די בעציהונג צו די מלוכה-סיימען, צו דער אָרטיגער מאַכט, צו דער שליאַכטע און צו די שטאָדטישע שטאַנדען; די פאָרמען פון די וואַהלען אין די קהלות און פון דער קינדער-ערציהונג. דער ליטווישער ועד פלעגט צונויפגערופען ווערן איינמאָל אין דריי יאָהר, נאָר עס פלעגען אויך פאָרקומען עקסטרע צוזאַמענפאָהרען, ווען די אומשטענדען האָבען געברױכט דערצו.

אויף אַזאַ אופן האָבען סיי די פּוילישע, סיי די ליטווישע יודען געהאַט זעלבסטשטענדיגע געמיינדע-פערוואַלטונגען מיט צענטראַל-אָרגאַנען. די געמיינדעס פון יעדער געוויסען ראיאָן פלעגען האָבען זייערע צוזאַמענפאָהרען, אויפ'ן אָרט פון די פּוילישע „סיימיקעס", וואָס זענען געווען די פערמיטלער צווישען די איינצעלנע געמיינדעס און דעם צענטראַל-אָרגאַן — דער „ועד ארבע ארצות". די דאָזיגע סיסטעמאַטיזירטע גוט-איינגעאָרדענטע אָרגאַניזאַציע פון דער יודישער זעלבסט-פערוואַלטונג האָט געדאַרפט היטען די דיסציפּלין צווישען דער יודישער בעפעלקערונג. זי האָט געדאַרפט שאַפען פאַר דעם פאָלק, וואָס האָט געלעבט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, אויסערהאַלב דעם ארומיגען מלוכה-לעבען, אייגענע נאַציאָנאַל-פּאָליטישע נאָרמען, ענטוויקלען אין פאָלק זיין אייגענע קולטור און אָבהיטען זיינע אייגנאַרטיגע געזעלשאַפטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אַזוי האָבען די יודישע געמיינדעס אָרגאַניזירט דאָס געזעל-

שאפטליכע לעבען, וואס איז געווען אין זייערע הענד? וואס האבען זיי געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ׳ן ערשטען פלאן איז געשטאנען די קינדער־ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רע־גירונג“ האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בע־שטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ״ך און גמרא מיט מפרשים, אין איניגע חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ׳ען. די חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען קינדער. דאך האט די קהל־פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז אויף איהרע אייגענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער (תלמוד־תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעאר־דענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר־למוד, די לענג פון לעהר־טאג (פון 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין אינגאנצען געווען אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנק־ציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאל־טען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע“. דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט גע־ווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאל־מאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר“ (ראש־ישיבה). אין 1571 האט דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמ־בערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען) אנערקענען פאר זייער עלטסטען“, צו עפענען יודישע שולען אין פער־שידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען געגרינדעט געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש־ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדער בעריהמטע פערזאן. דער ראש־ישיבה איז געווען כאלקאמער בעל־

הבית אין זיין ישיבה; ער האט געהאט א אונבעגרענצטע מאכט אויף זיינע תלמידים, האט זיי געהאלטען אין שטרענגער דיסציפלין און זיי גע'משפט און בעשטראפט לויט זיין אייגענעם ווילען.

דער דעמאלטיגער היסטאריקער ר' נטע האנאווער פון זאסלאוו גיט א קלאר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צייט:

„עס איז נישטא אזא לאנד, וואו די הייליגע לעהרע זאל זיין אזוי פערשפרייט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פוילען. אין יעדער קהלה האט עקזיסטירט א ישיבה, וואס דער פערוואלטער איהרער פלעגט בעקומען א גוטע פענסיע פון קהל-געלד, כדי ער זאל קענען לעבען אין הרחבה און אימשטאנד זיין איננאנצען זיך אבגעבען זיין טעטיגקייט. די געמיינדעס פלעגען אויך אויסהאלטען אויף זייער חשבון בחורים, וואס פלעגען בעקומען יעדע וואך א בעשטימטע פענסיע, כדי די בחורים זאלען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האט געהאט אונטער זיך נישט ווייניגער פון צוויי קליינע יונגלעך, מיט וועלכע ער האט געלערנט, כדי ער זאל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו וכוחים. די ארימע יונגלעך האט מען אויסגעהאלטען אויפ'ן חשבון פון דער צדקה-קאסע אדער פון דער געזעלשאפטליכער קיך. אויב די קהלה איז בעשטאנען פון 50 פאמיליעס, האט זי אויסגעהאלטען נישט ווייניגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערביי האט יעדער בחור צוזאמען מיט זיינע צוויי יונגלעך-תלמידים געגעסען ביי איינעם פון די איינוואוינער און נערעכענט געווארען, ווי א אייגען קינד... און עס איז נישט געוועזען קיין איין יודיש הויז אין גאנץ פוילען, וואו דער בעל-הבית, אדער זיין זוהן, אדער דער איידים, אדער דער ישיבה'ניק, וואס האט דארט געגעסען קעסט, זאל נישט קענען קיין תורה; אפטמאל ווידער פלעגען אלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער געמיינדע געוועזען פיעל למדנים. אזוי, למשל, אין א קהלה פון 60 פאמיליעס האבען זיך געפונען 20 למדנים, וואס האבען געטראגען דעם טיטול „מורנו" אדער „חבר". אבער העכער פון אלע איז געשטאנען דער ראש-ישיבה; אלע האבען איהם געפאלגט און געקומען הערן תורה פון איהם.

די ארדנונג פון לערנען אין פוילען איז געוועזען אזעלכע: דער זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געוועזען מחויב צו לערנען אין דער ישיבה, האט געדויערט זומער פון אנהויב חודש אייר ביז מיטען אב, און ווינטער פון אנהויב חשוון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צייט האָבען די שילער געהאַט דאָס רעכט צו לערנען, וואו זיי ווילען. אין אָנהויב פֿון זמן האָט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פֿלייסיג גמרא מיט רש״י און תוספות. יעדען טאָג פֿלעגען זיך פֿערזאַמלען די חכמים פֿון דער קהלה, יונגע לייט, און בכלל אַלע, וואָס האָבען געהאַט אַ שיכות צו תורה, אין דער געביידע פֿון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף אַ בענקעל דער ראש־ישיבה און אַרום איהם זענען געשטאַנען די פֿיעל תלמידים. ביז דעם אָנקומען פֿון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפּלפּל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש־ישיבה האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף זיין אָרט, האָט יעדער פֿון די תלמידים געקענט איהם פֿאָרלעגען עפּעס אַ האַרבע קשיה אין תלמוד, אָדער פֿרעגען פּשט אויף עפּעס אַ שווערער סוגיא, און דער ראש־ישיבה האָט אַלעמען געענטפֿערט און געגעבען ערקלערונגען. נאָך דעם איז שטיל געוואָרען און דער ראש־ישיבה האָט געלייענט זיין געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זיינע אייגענע הוספות און פּירושים. נאָך דער לעקציע האָט ער איינגעאָרדענט אַ דיספּוט (חילוק), וואָס איז בעשטאַנען אין פֿאָלגענדעס: ער האָט אַוועקגעשטעלט פֿערשידענע שטעלען פֿון תלמוד אָדער מדרשים, וואָס זענען סותר איינע די צווייטע. די דאָזיגע סתירות זענען ווי־עס־איז פֿערענטפֿערט געוואָרען דורך אַנדערע שטעלען, דערנאָך האָט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואָס זענען ווידער פֿערענטפֿערט געוואָרען דורך נייע ציטאַטען, און אַזוי ווייטער, ביז וואַנען די האַרבע פֿראַגע איז שוין אינגאַנצען פֿערענטפֿערט געוואָרען. זומער פֿלעגען די דאָזיגע פּלפּולים זיך נישט ענדיגען פֿריהער פֿון 12 בייטאָג. ווינטער פֿלעגט דער ראש־ישיבה זיך ווינציגער פֿערנעהמען מיט פּלפּול, נאָר געלייענט פֿאַר די למדנים „טורים" מיט מפרשים און פֿאַר די תלמידים „אלפסי" וכדומה. מיט עטליכע וואָכען פֿאַר דעם סוף זמן האָט דער ראש־ישיבה בעשטימט פֿאַר די תלמידים דיספּוטען און דערביי אַליין אין זיי זיך בעטייליגט.

ביי יעדען ראש־ישיבה האָט זיך געפֿונען אַ בעדינטער, וועלכע פֿלעגט יעדען טאָג אַרומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אַ די קינדער, סיי די אָרימע, סיי די רייכע, זאָלען פֿלייסיג לערנען און נישט אַרומגעהן לעדיג. איינמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבען די תלמידים פֿון די חדרים געדאַרפֿט קומען צום גבאי, וועלכער האָט זיי עקזאַמענירט אין דעם, וואָס זיי האָבען אָבגעלערנט פֿאַר דער וואָך, און

אויב איינער פון די תלמידים האט נישט געקענט דאס, וואס ער האט געלערנט, האט דער בעהעלפער לויט דעם בעפעהל פון גבאי איהם שטארק געשמיסען און פון איהם הזק געמאכט אין די אויגען פון די איבעריגע קינדער, כדי ער זאל געדענקען און די צווייטע וואך בעסער לערנען. איינמאל אין וואך ווידער, פרייטאג, פלעגט די קינדער עקזא־מענירען דער ראש־ישיבה אליין, און דעריבער האבען זיי געציטערט און געשראקען זיך און פלייסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פלעגט מען אבגעבען פיעל כבוד און דאס פאלק האט זיי אין אלץ געפאלגט; דעריבער האבען פיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אזא אופן איז דאס לאנד פול געווארען מיט תורה".

„דאס לאנד איז פול געווארען מיט תורה" — דעריין איז קיין גוזמא ניטא. ווירקליך, איז פוילען אין יענער צייט געוועזען פול מיט תורה און עס איז כמעט שווער געוועזען צו טרעפען א עם־הארץ צווי־שען יודען. די פוילישע ישיבות זענען אין יענער צייט געווארען דער צענטר פון יודענטום נישט בלויז אין פוילען, נאר אויך אין אלע לענדער, וואו יודען האבען געוואוינט. האט איינער געוואלט, אז זיין זוהן זאל זיין בקי אין תורה, האט ער איהם געשיקט קיין פוילען אין א ישיבה; פון דייטשלאנד, מעהרען, האלאנד און איטאליען פלעגט מען זיך ווענדען צו די פוילישע רבנים מיט יעדער הארבער שאלה און פאר'ן אויטאריטעט פון די פוילישע לומדים האבען געציטערט אלע יודען. תורה, ד. ה. תלמוד מיט מפרשים אויפ'ן שטייגער פון די בעלי־פלפול — דאס איז געוועזען די איינציגע שטרעבונג פון די פויל־ישע יודען; דער גרעסטער וואונש פון די טאטעס און מאמעס איז דאן געוועזען, אז זייער זוהן זאל ווערן א מפורסם אין תורה און בעקומען דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פון די פוילישע יודען, וואס האבען געלעבט בהרחבה, האבען אבגעגעבען זייערע בעסטע יאהרען אויף לערנען תורה, און איבער דעם גאנצען לאנד האט זיך פערשפרייט א נעץ פון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראליע האבען דא געשפיעלט די רבנים. זיי זענען געוועזען די גייסטיגע מנהיגים פון פאלק, זיי זענען אויך געוועזען די ראשי־הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים, גע־זעצגעבער און ריכטער, מיט א אונבעגרענצטער מאכט געהערשט אויף ישיבות, שוהלען און חדרים, רעגולירט דאס אינערליכע און געזעל־שאפטליכע לעבען. געגעבען דעם טאן אויך אין דעם פריוואטען לע־בען. איבעראל האט געהערשט דער רב און דער רבנישער גייסט.

אמת, עס זענען געוועזען אויך איינצעלנע יודען, וואס האבען זיך פערנומען אויך מיט וועלטליכע וויסענשאפט. נאך אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם ערשטען פלעגען יודישע יונגע לייט צוזאמען מיט די שליאכטישע קינדער פאהרען לערנען אין די דייטשע און איטאליענישע אוניווערזיטעטען. נאך מעהר: אין פוילען זעהען מיר א זעלטענע ערשיינונג, וואס איז נישט געוועזען אין גאנץ אייראפא צו יענער צייט: יודישע קינדער זיצען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער אויף איין באנק אין די פוילישע אנפאנגס-שולען.—עס זענען אויך דא פיעל בעווייזען, אז פון אנהויב דעם 16-טען יאהרהונדערט האבען יודען זיך פיעל פערנומען מיט מעדיצין און אנדערע וויסענשאפטען. אבער לויט די אלגעמיינע בעדינגונגען פון פאליטישען לעבען אין פוילען פון יענער צייט איז געוועזען אונמעגליך, אז צו יודען זאל אריינדרינגען אלגעמיינע בילדונג אין גרויסען מאסשטאב. אויסער האנדעלס-בעציהונגען זענען יודען אינגאנצען געוועזען אבגעטיילט פון אלע אנדערע קלאסען פון דער בעפעלקערונג. לערנען אין די פוילישע שולען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער איז געוועזען אונמעגליך, ווייל דער יעזואיטישער גייסט האט דאן געהערשט אין אלע קאטוילישע שולען; קיין פראקטישע נוצען האבען אויך די יודען נישט געקאנט האבען פון זייער וועלטליכע וויסענשאפט, ווייל צו קיין רעגירונגס-שטעלען האט מען זיי נישט צוגעלאזט, און די קלעריקאלע גייסטליכע האבען נישט געלאזט יודען זיך פערנעהמען מיט מעדיצינישער פראקטיק צווישען קריסטען. אויף אזא אופן האבען יודען געמוזט בלייבען אבגעזונדערט פון דער ארומיגער וועלט און די שטרעבונג צו וועלטליכע קענטניסען האט געמוזט דערשטיקט ווערן. די רבנישע הערשאפט צווישען די פוילישע יודען האט געהאט פיעל שלעכטע זייטען, ווייל דורך דער צו-גרויסער שטרעבונג צום טיטול למדן זענען יודען געווארען צו-פיעל קאפ-מענשען, וואס פערברענגען אלע יאהרען נאר אין לערנען און זענען ווייט פון דער גרויסער וועלט, פון יעדען לעבעדיגען אונמיטעלבארען געפיהל. די מעטארען, לויט וועלכע מען האט דעמאלט געלערנט אין די ישיבות, זענען אויך געוועזען ווייט פון פערפאלקאמענהייט, ווייל א דאנק דעם פלפול, וואס האט זיך דארט פראקטיצירט, האט זיך ענטוויקעלט דער בעריהמטער יודישער טיפ פון טרוקענעם ביכער-מענש מיט זיין קרומען, שפיציגען שכל, מיט זיין „גראבען פינגער" און צוקאליעטשעטע געפיהלען. מען מוז אבער מודה זיין, אז לויט דעם גלאנץ און גייסטיגער קראפט זענען די פוילישע

יודען פון יענער עפאכע געשטאנען העכער פון אנדערע יודען און אין זייער אבגעשלאסענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האבען זיי ארויס-געוויזען נישט ווייניג גאונות.

דריי גרויסע מענער האבען דעמאלט פערמאגט די פוילישע יו-דען: ר' שלום שכנא, דער רמ"א און רש"ל, וואס זענען גערעכענט געווארען פאר די גרעסטע גאונים פון זייער צייט, פאר די זיילען פון דעמאלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פון זיי איז געווען ר' שלום שכנא (געלעבט אין 58—1500 אנ'ערך). וועגען איהם איז נאר בע-וואוסט, אז ער האט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפעהל פון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געווארען אלס עלטסטער רב פון קליין-פוילען און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער ישיבה, פון וועלכער עס זענען דערנאך ארויסגעקומען פיעל בעריהמטע גאונים. נאר מעהר פון איהם איז געווען בעוואוסט זיין תלמיד ר' משה איסערליס, וואס איז בעקאנט מיט זיין פערקירצטען נאמען רמ"א (72—1520).

ר' משה איסערליש איז געווען א זוהן פון א רייכען יודען, א מיט-גליד פון דער געמיינדע-פערוואלטונג. נאך אין די יונגע יאהרען איז ער בעריהמט געווארען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאנען אין דער שפיץ פון דער קראקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף" פון בעריהמטען ר' יוסף קארא, אלס א פירוש צום „טורים", האט ר' משה איסערליס ארויסגעלאזט זיין ספר „דרכי משה", אין וועלכען ער האט בעדייטענד פערגרעסערט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואס ר' יוסף קארא האט צונויפגעזאמעלט אין זיין ווערק. דער רמ"א האט זיינע הוספות געמאכט אויף'ן גרונד פון נייע קוועלען און דאס האט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, וויל גע-מיינט האט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פון „שלחן ערוך" האט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען. שפעטער, ווען ר' יוסף קארא האט ארויסגעלאזט זיין „שלחן ערוך", האט דער רמ"א בעמערקט, אז אלס ספרדי האט דער מחבר פון „שלחן ערוך" פערזעהן פיעל קוועלען פון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פיעל איינגעווארצעלטע מנהגים פון די פוילישע יודען. דער רמ"א האט דעריבער צוגעגעבען צום קאדעקס „שלחן ערוך" פיעל נייע דינים אויף'ן גרונד פון די פאלקס-מנהגים און פראקטיק פון די פוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האט דער רמ"א צוגעגעבען צום טעקסט פון „שלחן ערוך", מיט דעם נאמען „מפה". אין 1578 איז

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינען אין קראקוי מיט די הוספות פון רמ"א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר' שלמה לוריא, וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען מהרש"ל (1510—73), איז געווען א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד. אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א גרויסער געגנער פון די בעלי־פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס מוסטער די מעטאדע פון די בעלי־התוספות, וואס איז בעשטאנען אין א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער רש"ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואוינען און קריטיקירט. ער איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצוטרעטען וועגען אויטאריטעט פון גרויסען ר' יוסף קארא, וועלכער איז געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. וועגען „שולחן־ערוך" און זיין מחבר האט דער רש"ל זיך אבגערופען מיט א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר' יוסף קארא האט זיך בענוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צווייפעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין אייגענע ריזיק געלעזען לויט זיין אייגענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה", וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש"ל זיך געהאלטען אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש"ל וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום תלמוד אליין. אין אייניגע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען, אז דער רש"ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש"ל האט געמוזט בעהאלטען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס דעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש"ל געהאט געגען זיך פיעל שונאים און געמוזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550־ער

יאָהרען איז ער געוואָרען רב אין אָסטראָה, וואָהלין, און מיט זיינע תלמוד'ישע לעקציעס, וועלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פון אַלע שטעדט ארום, איז אָסטראָה געוואָרען דער צענטר פון וואָהלינער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זיינע האָט ער פערבראַכט אין לובלין, וואו עס עקזיסטירט נאָך יעצט א שוהל, וואָס טראָגט זיין נאָמען.

דער רמ"א און דער רש"ל זענען געווען די זיילען פון רבניזם אין פוילען; צו זיי פלעגט מען זיך ווענדען מיט שאלות פון אַלע עקען וועלט. זייערע ענטפערען אויף די שאלות זענען פערעפענטליכט געוואָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ"א ורש"ל". ביידע רבנים האָבען צווישען זיך געפיהרט א קאָרעספּאָנדענץ און געווען בעפריינדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשייד פון זייערע כאַראַקטערען האָבען זיי שטענדיג געפיהרט צווישען זיך הייסע דיספּוטען. דער רש"ל איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קלאָרען קריטישען שכל, געווען גענייגט צו קבלה; דער רמ"א ווידער איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קאָנסערוואַטיווען שכל, געווען שטאַרק גענייגט צו פילאָזאָפיע. ביידע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פאָרוואורפען איינער דעם צווייטען אויף זייערע „חטאים". דער רש"ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעווייזען זיין פריינד, אז די חכמה פון „ערל אריסטו" וועט צו קיין גוטס נישט פיהרען, און דער רמ"א האָט בעוויזען, אז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פיעל מעהר געפעהרליך פאַר דער אמונה, איידער די פילאָזאָפיע.

אין פוילען איז די רבנישע וויסענשאַפט געווען פערבונדען מיט'ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמיינדעס געהאַט זייער אייגען געריכט, דאָרט האָט פונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט געדאַרפט לעזען פיעל יורידישע און רעליגיעזע פראַגען אויפ'ן גרונד פון תלמוד און זיינע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אַנגעווענדעט אין פּראַקטישען לעבען. דער דאָזיגער פּראַקטישער צוזאַמענהאַנג צווישען לעבען און בוך האָט ארויסגערופען אויף דער סצענע פיעל לומדים, וועלכע האָבען זיך הויפּטזעכליך פערנומען דערמיט, וואָס זיי האָבען אַלץ מעהר געלייטערט און סיסטעמאַטיזירט די פערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פאַר זיך א פּראַקטישען וועגווייזער אין אַלע שאלות, וואָס קומען פאָר אין רעליגיעזען לעבען.

איינער פון די רבנים פון דעם סאָרט איז געווען ר' מרדכי יפה

געשטארבען אין 1612). ער האט געשטאמט פון בעהמען און פערנומען די שטעל פון רב פריהער אין גראדנא, דערנאך אין לובלין, קרעמעניץ, פראג און פוזנא. ער איז אויך נישט איינמאל געווען פארזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג א תלמיד פון רמ"א, האט ר' מרדכי יפה דאך זיך נישט בעגוגענט מיט זיינע ספרים און געהאלטען, אז זאגאר די הוספות פון רמ"א צום „שלחן ערוך" זוגען נאך נישט דאס לעצטע ווארט און אז עס איז נאך דא פיעל אויפצוטאן אין סיסטעמאטיזירען די דינים. ער האט דעריבער פערפאסט א נייעם קאדעקס „לבושים", וואס האט זיך אונטערשיידעט פון דעם סיסטעם פון „שלחן ערוך" און „מפה" דערמיט, וואס דארט, אין „לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען א לאנגע טעארעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פון יעדען געזעץ. דער „לבושים" האט שיער נישט ארויסגערופען קיין שפאלטונג אין דער רבנישער וועלט, וויל צוערשט האבען פיעל געוואלט אבשטעהן פון „שלחן ערוך" און זיך האלטען נאר אין „לבושים", אבער סוף כל סוף האט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אנערקענט געווארען אלס דער איינציגער אויטאריטעטישער קאדעקס אין דער פראקטיק. — אונטער דעמזעלבען נאמען „לבושים" האט ר' מרדכי יפה אנגעשריבען נאך 5 טיילען, וואו עס געפינען זיך פירושים צום תנ"ך, בעמערקונגען צום „מורה נבוכים", דרשות און קבלה-חקירות.

דער שטעל-פערטרעטער פון ר' מרדכי יפה אלס עלטסטער רב און פארזיצענדער פון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר' יהושע פאלק הכהן (געשטארבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאך ראש ישיבה אין לעמבערג. ער איז בעריהמט געווארען מיט זיין ווערק „ספר מאור עינים", אדער סמ"ע, א פירוש צום „חשן משפט" פון ר' יוסף קארו. ער איז אויך געווען דער פערפאסער פון דעם רוב תקנות, וואס דער „ועד ארבע ארצות" האט ארויסגעגעבען פאר די יודישע געמיינדעס. ר' מאיר פון לובלין (1554—1616), וואס איז בעקאנט מיט זיין נאמען מהר"ם מלובלין, האט זיך געהאלטען אין א אנדער סיסטעם. ביי איהם איז געווען דער עיקר נישט די פראקטישע נוצען פון דער תורה, נאר די חקירה און פלפול אליין און דעריבער האט ער זיך בעצויגען מיט א געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר' יוסף קארו און דער רמ"א, וואס פערנעהמען זיך מיט אזעלכע קלייניגקייטען, ווי סיסטעמאטיזירען דעם גרויסען בארג דינים און הלכות. אלס רב פון קראקוי,

לובלין און לעמבערג האט דער מהר"ם געלייענט לעקציעס פאר א גרויסען אוידיטאריום און דא האט ער ארויסגעוויזען פיעל שארפזין און זעהר-קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען שארפזין האט ער ארויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים" און „שאלות ותשובות מהר"ם", נאר אומעטום האט דער מהר"ם געשטרעבט ניט צו פראקטישע נוצען, נאר צו חקירה לשם חקירה. אין זיינע פארשונגען געפינען זיך דעריבער ניט ווייניג קוריאזען. אזוי, למשל, האט דער מהר"ם געפונען פאר נויטיג זאגאר אנשרייבען א גאנצע חקירה וועגען דער פראגע, צי קען מען האלטען פאר א עבירה, ווען א פרוי האט געהאט בעציהונגען מיט א שד, וואס איז צו איהר געקומען פריהער אין געשטאלט פון איהר מאן און דערנאך אין געשטאלט פון א פוילישען פריץ. — אזא ליבהאבער פון זיינע חקירות איז אויך געווען דער מהרש"א, ר' שמואל איידליש, רב אין פוזנא, לובלין און אסטראה. זיינע פירושים צו אלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע קשיות און תירוצים און זענען נאך ביז יעצט זעהר פאפולער. דער גרעסטער טייל רבנים האט זיך אבער ווייטער געהאלטען אין דעם וועג, אין וועלכען עס זענען געגאנגען דער רמ"א און ר' מרדכי יפה. דער אויטאריטעט פון „שלחן ערוך" איז אין פוילען אלץ געבליבען גרויס און די רבנים האבען פארטגעזעצט די ארבייט פון ר' יוסף קארא און ווייטער געפיהרט די ארבייט פון סיסטעמאטיזירען די דינים. איינער פון די אנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר' יואל סירקים, רב אין בריסק און אין קראקוי, האט אנגעשריבען א פירוש צום „טורים" „בית חדש" (קורץ: ב"ח), וואו ער האט געגעבען זיינע אייגענע הוספות צו די פארשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אנגעזעהענע געלעהרטע פון יענער צייט האבען זיך פערנומען אויסשליסליך מיט דער בעארבייטונג פון „שלחן ערוך", בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה", וואו עס ווערן בעהאנדעלט די פראגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה": איינער פון זיי, מיט'ן נאמען „טורי זהב", איז פערפאסט דורך דעם רב ר' דוד הלוי; דער צווייטער, מיט'ן נאמען „שפתי כהן", איז פערפאסט געווארען דורך דעם ווילנער גרויסען למדן ר' שבתי כהן. ביידע קאמענטאריעס זענען געדרוקט צוזאמען מיט דעם „יורה דעה" אלס א ארגאנישער טייל פון איהם (בעקאנט אונטער די ראשי תיבות ט"ז און ש"ך).

צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראטור

האָבען זיך שטאַרק ענטוויקעלט די ביכער-דרוקעריַיען אין פוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פערנומען איינעם פון די ערשטע פּלעצער אין איירָאָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאָהר-הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקעריַיען, וועלכע האָבען געדרוקט פיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט געגעבען דעם יודען לעווית מאָנאָפּאָל-רעכט אויף אַריינצופיהרען קיין פוילען יודישע ספרים פון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפיהרען ספרים פון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פון קעניג באַטאָרי אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צוליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים-דרוקען אין פוילען זיך נאָך פערגרעסערט און די פוילישע דרוקעריַיען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פאַר די פוילישע יודען, נאָר אויך פאַר די יודען פון אַנדערע לענדער.

זעכסטער קאַפּיטעל.

פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט.

ניט די אכזריות פון טאָרקוועמאַדאַ, ניט דער גירוש פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע יודען האָבען ניט געקענט אויסוואָרצלען די מאַראַנען, און זיי מאַכען פאַר טרייע דיענער פון דער „הייליגער קירך". די יודען האָט מען פערטריבען, אָבער עס זענען פערבליבען די מאַראַנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואָס זענען מיט געוואַלד געמאַכט געוואָרען פאַר קריסטען, זענען אין הארצען דאָך געבליבען טרייע זיהן פון זייער פאָלק און פון דור צו דור האָבען די פערבאָרגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אז זיי זאָלען בלייבען יודען אין הארצען און ניט פערגעסען אין זייער שטאַם און רעליגיע. שוין כמעט דריי דורות זענען אוועק, זינט יודען זענען פער־טריבען געוואָרען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל און די מאַראַנען זענען געבליבען עלענד און אליין — און דאָך האָט זיך ניט איבערגעריסען דער פערבאַנד צווישען די מאַראַנען און דער גער'ודפטער יודישער נאַציע. אין געזעלשאַפטליכען און עקאָנאָמישען לעבען זענען די מאַראַנען געוואָרען אָרגאַניש צוזאַמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אדעליגע, בעאַמטע, זאָגאַר גייסטליכע און אומעטום פערנומען א אָנגעזעהענעם אָרט, אָבער דאָך האָבען פיעל פון זיי ניט אויפגעהערט גלויבען, אז עס וועט קומען א צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאָס יודישע פאָלק האָט א איבע־ריגעס מאָל ארויסגעוויזען זיין וואונדערבאַרע פעהיגקייט זיך צו צופּאַסען

צו די ארומיגע בעדינגונגען און אבהיטען זיין אינערליכע זעלבסטשטענדיגקייט. ביי אזא גיהנם פון צרות און רדיפות, ביי דער הערשאפט פון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאך אזוי פיעל יאהרען פון גלגולים און וואנדערן האבען דאך די מאראנען בעוויזען די פעהיגקייט אויסערליך זיך צוגויפצופאסען מיט דער ארומיגער בעפעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפות האבען נאר פערהייליגט פאר די מאראנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן און נאר פערשטארקט אין זיי די בענקשאפט נאך מערטירערײ. די מאראנען האבען געהאט א בעזונדער פערגניגען, זיי זאלען זעהן ווי גלייך פון דער קירך אוועק ערגעץ אין א פערבארגענעם ווינקעל און דארט אויסגעגאסען זייער הארץ פאר דעם גאט, אין וועלכען זיי האבען געגלויבט. די געפאהר ארום איז געוועזען גרויס, די מאראנען האבען געוואוסט, אז ארום לויערען די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע און זיי דראהט יעדע מינוט די געפאהר ארעסטירט צו ווערען און בעצאהלען מיט׳ן לעבען, נאר דאס האט זיי נישט אבגעהאלטען און די שטענדיגע געפאהר האט נאר ארויפגעלעגט א שטעמפעל פון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאכט טייערער און שענער אין די אויגען פון די מערטירער. לאנג, לאנג האט געדויערט דער קאמפף מיט די מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פון יודען האט די יודענפראגע פאר שפאניען און פארטוגאל זיך נאך נישט געענדיגט, אין פערלויף פון פיעל יאהרען נאך דעם גירוש געהט נאך א העלדישער קאמפף צווישען דער קירך און די מאראנען; די ערשטע קעמפפט מיט דעם שווערד אין דער האנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפש, נאר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאך פיעל טראגישע אקטען שפיעלען זיך אב אין די לענדער, איידער זיי ווערן פטור פון די פער׳עקשנ׳טע מאראנען.

אין שפאניען האט די ארבייט פון טארקוועמאדא פארטגעזעצט זיין פערטרעטער, דער גענעראל-אינקוויזיטאר דעזא. אליין איז ער געוועזען פון יודישער אבשטאמונג (לויט דער מוטערס צד — א אייניקעל פון מאראנען), נאר צו די מאראנען האט ער ארויסגעוויזען נישט ווינציגער אכזריות, איידער טארקוועמאדא. אין פערלויף פון איין יאהר 1501 האט דעזא געמאכט פאלגענדע אויטא-דע-פע׳ס: אין טאלעדא האט ער דעם 5-ען מערץ פערברענט 38 מאראנען, אויפ׳ן צווייטען טאג — 67 מאראנישע פרויען; אין א קליינע צייט שפעטער האט ער אין דערזועלבער שטאדט

פערבערענט 9 מענער און פער־משפט צו אייביגע תפיסה 140 יונגע מענער און פרויענצימער. אין קארדאווא האט ער אין דעמזעלבען יאהר פערברענט אנ׳ערך 90 מאראנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האנד פון דעזא איז געוועזן דער קארדאווער אינקוויזי־טאר לוצערא, דער ליעבלינג פון קעניג פערדינאנד. לוצערא׳ס סיסטעם איז געוועזן אריינצודרינגען אין די רייהען פון דער העכסטער שפאנישער אריסטאקראטיע, דארט ענטדעקען מאראנען, אדער אזעלכע, וואס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, ארעסטירען, פייניגען, פער־משפט׳ן צום טויט, דערנאך דערלאנגען דעם קעניג א טייל פון דעם פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען ביי די פער׳מש׳פטע, און דערביי, נאטירליך, נעהמען פאר זיך אויך א שענעם חלק. בעזונדערס פלייסיג האט לוצערא געארבייט, אום אויסצעווארצלען די אפיקורסישע עלעמענטען צווישען די גייסטליכע. אזוי האט ער געפייניגט איינעם א זוהן פון א מאראן קאסטרא, וואס האט פערנומען די שטעל פון א גייסטליכען, האט דורך ענוים איהם געצוואונגען זיך מודה זיין אין „אונגלויבען", דערנאך איהם פער׳משפט צום טויט און קאנפיסקירט זיין גאנץ פערמעגען. אזוי איז אויך פער׳משפט געווארען צום טויט דער טעאלאג מעמברען, וואס איז בעשולדיגט געווארען אין פרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפענטליך פערברענט געווארען צוזאמען מיט די 107 פערזאן, וואס האבען אויסגעהערט זיינע דרשות. לוצערא האט בעשולדיגט אין יודישקייט זאגאר דעם ארציבישאף טאלעווערא, דעם געוועזענעם גייסטליכען פון דער קעניגין. מען האט ארעסטירט זיינע קרובים, וואס האבען אבגעשטאמט פון יודען, זיי אריינגעזעצט אין תפיסה, און איהם אליין האט מען געצוואונגען צו געהן איבער דער שטאדט צוזאמען מיט נאך מאראנען אין א פראצעסיע, בארוועס און אהן א היטעל, אלס תשובה אויף זיינע זינד. דער ארציבישאף האט נישט אריבערגעטראגען דעם בזיון און אין עטליכע טעג ארום איז ער געשטארבען.

די אכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געוועזן אזוי שטארק, אז די מאראנען האבען זיך געפרובט ביים קעניג פועל׳ן פאר 100 טויזענד דוקאטען אבשטעלען די אינקוויזיציע ווינציגסטענס אויף א קליינע צייט. דאס האט נישט געווירקט, אבער דער פארהאבען געווירקט די פראטעס־טען פון די אנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האבען שוין נישט געקענט אריבערטראגען די אכזריות׳דיגע מעשים פון לוצערא. דער קעניג האט

געמוזט אָבזאָגען פון זיין שטעל דעם גענעראל־אינקוויזיטאָר דעזא און צוזאמען מיט איהם איז אויך געפאלען דער ביזער לוצערא. איהם האָט מען אריינגעזעצט און טורמע און בעפרייט אלע ארעסטירטע, וואָס מען האָט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אַנשטאָט דעזא איז אלס גענעראל־אינקוויזיטאָר בעשטימט געוואָרען חימענס, דער ארציבישאף פון טאָלעדאָ. ער האָט זיך אָבגעזאָגט פון סיסטעם צו ארעסטירען און משפט'ן מענשען אָהן שום גרונדליכע בעווייזען, בלויז אלס פערדעכטיגע, אָבער דערפאַר בנוגע צו די, געגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווייזען, איז חימענס נישט געווען בארמהערציגער, איידער דעזא, און ער האָט אייניגע גע'משפט מיט פייער, אנדערע פערזעצט אין די טורמעס און ארויפגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראָפען.

ווען נאָכ'ן טויט פון קעניג פערדינאַנד (1516) איז דער שפּאנישער טראָן איבערגעגאנגען צו זיין אייניקעל קארל דער 1־טער, שפּעטער קייזער פון דייטשלאַנד, האָבען די מאראַנען געפּרובט איבערקויפען דעם יונגען הערשער. זיי האָבען אוועקגעשיקט צום קעניג א דעפּוטאַציע מיט א ביטע, אז ער זאָל בעגרענצען די רעכטען פון דער אינקוויזיציע און איינפיהרען בעשטימטע גאַראַנטיעס פון א גערעכטיגען משפט; דערפאַר האָט מען דעם קעניג פאָרגעלעגט 800 טויזענד טאַלער גאָלד. אין דערזעלבער צייט האָבען די שתדלנים פון די מאַראַנען זיך געפּרובט ווירקען אויפ'ן פּויפּסט אין רוים. דער טאָלעראַנטער פּויפּסט לעאָ דער 10־טער איז שוין איינגעגאַנגען צו ערפילען די ביטע פון די מאראַנען און ארויסגעגעבען א געהעריגען בעפעהל, נאָר דער קעניג, וואָס איז ערצויגען געוואָרען אין גייסט פון דער אינקוויזיציע, האָט מודיע געווען דעם פּויפּסט, אז די אָנקלאָגען פון די מאַראַנען פערדינען נישט קיין צוטרוי, אז די מאַראַנען האָבען איהם געוואלט אונטערקויפען און אז די אינקוויזיציע פיהרט זיך מיט גערעכטיגקייט. דער פּויפּסט האָט געמוזט נאָכגעבען און די אינקוויזיציע האָט ווייטער אָהן שטערונגען געפיהרט איהר ארבייט. די אינקוויזיציאָנס־געריכטען האָבען דעמאָלט עקזיסטירט אין קאָרדאָווא, טאָלעדא, סאַראַגאָסא, סעווילע, גראַנאַדאַ און אַנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאַראַנען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. בעזונדערס האָט די אינקוויזיטאָרען נישט געלאָזט רוהען דער געדאַנק, אז פיעל אייניקלעך פון די מאַראַנען פערנעהמען הויכע שטעלעס אלס

גײסטליכע, און די גאנצע ענערגיע איז אנגעװענדעט געװארען דערױף,
אז מען זאל אבריינגען די קירך פון דעם גיפט פון יודענטום. פריהער
האט מען אױפ'ן גרונד פון דאקומענטען און ארחיװ פון דער אינקװי-
זיציע פערעפענטליכט א בוך, װאו עס זענען אױסגערעכענט געװארען
אלע פאמיליעס פון די מאראנען, װאס האבען געדארפט געפינען זיך
אין שטארקען פערדאכט. דערנאך האט מען אנגעװענדעט א ניי מיטעל:
פובליקירט א געפעלשטע קארעספאנדענץ צװישען די מאראנען און די
קאנסטאנטינאפאלער יודען און דאס האט געדארפט שטארק קאמפראמי-
טירען די מאראנען. די בלבול-מאכער האבען אין זייער חשבון זיך נישט
גענארט. די געפעלשטע קארעספאנדענץ האט װירקליך געמאכט א רושם.
אלס ענטפער אויף די בריעף פון די שפאנישע מאראנען, װאס האבען
זיך בעקלאגט אויף זייער שװערע לאגע, האבען די קאנסטאנטינאפאלער
יודען כלומר'שט געענטפערט: „איהר זאגט, אז דער שפאנישער קעניג
צװינגט אייך צו װערן קריסטען, — גיבט זיך אונטער, װייל קיין אנ-
דער ברירה האט איהר נישט. איהר זאגט, אז ביי אייך נעהמט מען אב
אייער גוטס, — מאכט אייערע קינדער פאר סוחרים, כדי זיי זאלען קענען
אבנעהמען ביי זיי (די קריסטען) זייער גוטס. זיי נעהמען ביי אייך צו
דאס לעבען, — װערט דאקטוירים און אפטעקערס, כדי איהר זאלט קע-
נען צונעהמען דאס לעבען ביי אייערע שונאים. זיי צערשטערען אייערע
שוהלען, — מאכט אייערע קינדער פאר גלחים און טעאלאגען, — און
איהר װעט צערשטערען זייערע קירכען. אייך פערשאפט מען אנדערע
יסורים, — סטארעט זיך, אז אייערע קינדער זאלען װערן אדװאקא-
טען, פראקורארען, נאטאריוסען און בעאמטע, כדי זיי זאלען זיך בע-
טייליגען אין די געזעלשאפטליכע ענינים, — און איהר װעט זיך נוקם
זיין אין אייערע פיינד דערמיט, װאס איהר װעט זיי פערשקלאפען און
בעהערשען דאס לאנד". די דאזיגע פאלסיפיקאציע איז געװען א קונ-
ציגע, װייל באמת האבען די מאראנען פערנומען א גרויסען פלאץ אין
דעם קולטורעלען לעבען פון די קריסטען און דער געפעלשטער ראט
פון די טערקישע יודען האט אויסגעזעהן ריכטיג. פיעל קריסטען הא-
בען דעריבער געגלויבט אין דער קארעספאנדענץ און די רדיפות אויף
די מאראנען האבען זיך נאך פערשטארקט. די מאראנען האבען אראפ-
געלאזט די קעפ, זיך צונויפגעדריקט װי א סטאדע שעפסען און שטי-
לער געװארען. די אונפארזיכטיגע מאראנען האט די אינקװיזיציע נאך
שטרענגער, װי פריהער, פערפאלגט; יעדעס יאהר פלעגען איינ-

געאָרדענט ווערן אויטאָ=דע=פֿע'ס, און פֿאַר די שפּאַניער איז דאָס געווען אַ יום=טוב, אויף וועלכען עס פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען אַנגעזעהענע קריסטען פֿון אַלע שטעדט. דער פּלאַץ, וואו עס זענען פֿאָרגעקומען די אויטאָ=דע=פֿע'ס, פֿלעגט זײַן איבערפֿולט מיט מענשען און פֿון די אַרומיגע הײַזער, פֿון די פֿענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע“, וואָס מען האָט געברענט אויפֿ'ן פֿײַער. פֿערלירענדיג די האָפֿנונג, אַז די לאַגע זאָל זיך פֿערבעסערן, האָבען פֿיעל מאַראַנען עמיגרירט קײַן טערקײַ, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אײניגע האָבען עמיגרירט קײַן אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צײַט נאָר וואָס ענטדעקט געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זײ בעגלײַט די שפּאַנישע אינקוויזיציע, און אין מעקסיקאַ און דרום=אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון שפּאַניען, זענען אײַנגעפֿיהרט געוואָרען די אינקוויזיציאָנס=געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פֿלײַסיג געאַרבײַט און אָבגעזוכט זײערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געווען די לאַגע פֿון די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען נאָר אַנדערש, אײדער די שפּאַנישע מאַראַנען. ווײַל אויב די שפּאַנישע מאַראַנען זענען אויסערליך שוין לאַנג געווען פֿערדעכענט אַלס אַ טײל פֿון דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג און ערפֿילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל געווען אײגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פֿאָרלויפֿיג אויף זיך אַרויפֿגענומען די מאַסקע פֿון קריסטען און דערנאָך כמעט אָפֿען אַראָבגעוואָרפֿען זי פֿון זיך. דאָס זענען געווען די שפּאַנישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פֿון שפּאַניען אין 1492 און פֿערהאָפֿט צו געפֿינען אין פּאָרטוגאַל אַ בית=מקלט אויפֿ'ן גרונד פֿון דער הבטחה פֿון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זײ פֿערזיכערט, אַז אין פֿערלויף פֿון 20 יאָהר וועלען זײ זײַן פֿרײַ פֿון דעם אינקוויזיציאָנס=געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען ערפֿילט די געבאָטען פֿון דער יודישער אמונה כמעט אָפֿען, פֿיעל דרײסטער, ווי זײערע ברידער אין שפּאַניען. אין אָנהויב פֿון 16=טען יאָהרהונדערט האָבען זײ אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זײער אײגענע שוהל און געלעבט אין אַ קאָמפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פֿון די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווײזײַטיגער ראָליע זײערער זענען די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פֿערהאַסט געווען אין די אויגען

פון די קריסטען. עס איז ענטשטאנען א טראגישע לאגע. ערלויבען די
מאראנען פריי זיך האלטען אין זייער רעליגיע און אינגאנצען אראב-
ווארפען פון זיך די קריסטליכע מאסקע — אזוי ווייט טאלעראנט און
גערעכטיג האט די פארטוגאלישע רעגירונג נישט געקענט זיין; ארוים-
טרייבען זיי פון לאנד האט די רעגירונג אויך נישט געוואלט, ווייל די
יודישע באנקירען, סוחרים, דאקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען
געווען זעהר נויטיג פאר דעם אָרימען אונקולטורעלען פארטוגאל און
דער קעניג האט זאגאר נישט דערלאזען יודען עמיגרירען אין אנדערע
לענדער. די מאראנען זענען פערבליבען אפיציעל קריסטען און אינער-
ליך יודען, מיט דער דאזיגער צווייזייטיגקייט אויפגעהעצט נעגען זיך
די קריסטליכע בעפעלקערונג און דאס האט זיך פערענדיגט מיט
א שרעקליכער קאטאסטראפע. אין 1506 האט מען אין ליסאבאן אין
יודישען יום-טוב פסח געפונען ביי איינינע מאראנען פלייש, מצה און
מרור. די פערדעכטיגע מאראנען האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך
בעפרייט לויט דעם בעפעהל פון קעניג. דאס האט שטארק פערדרא-
סען די פרומע קאטוילים און מען האט זיך גענומען ארגאניזירען
א פאגראם. אין פאסחא האבען די דאמיניקאנער מאנאחען ארויסגע-
שטעלט אין איינער פון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רע-
ליקוויען-קאסטען, פון וועלכע עס איז געגאנגען עפעס א געהיימניס-
פולע שיין. איינער פון די געבילדעטע מאראנען, וואס איז געווען
דאן אין קירך, האט זיך ערלויבט אבשפעטען פון דעם „נס" און גע-
זאגט, אז דער וואונדער ערקלערט זיך איינפאך: פון אונטען שטעהט
ערגעץ א לאמפ און פון דארט שלאגט זיך אב די שיין. לויט א אנדער
נוסח, האט דער מאראן געזאגט אין שפאס, אז אין יענער צייט, ווען
עס איז אויף די פעלדער קיין רעגענס נישט געווען, וואלט א וואסער-
נס געווען נויטיגער, איידער א פייער-נס. די אויפגעהעצטע קאטוילי-
קען האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם אפיקורסישען מאראן, איהם
ארויסגעשלעפט אויפ'ן גאס און דארט דער'הרג'עט. די דאמיניקאנער
האבען זיך דאן בענוצט מיט דער אויפרעגונג פון די מאסען און איינ-
געארדענט א שרעקליכע שחיטה. צוויי מאנאחען האבען זיך געלאזט
איבער די גאסען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אונ-
גלויבען, אונגלויבען!" אלע מאראנען, וואס מען האט אויפ'ן וועג בע-
געגענט, האט מען דער'הרג'עט. אין ערשטען טאג זענען בסך-הכל
דער'הרג'עט און פערברענט געווארען העכער 500 מאראנען. אויפ'ן

צווייטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אָנגעהויבען מיט נאָך מעהר האַסטיגקייט. מען האָט זיך אַרײַנגעריסען אין די הײַזער פֿון די מאַראַנען, אַרויסגעשלעפּט די אײַנוואוינער און אַלט און יונג געוואָרפֿען אויפֿ'ן פֿײַער. די מעוברת'ע פֿרויען האָבען די מערדער אַרויסגעוואָרפֿען דורך די פֿענסטער אויף דער גאַס אַרויס און דאָרט האָט מען זיי אונטערגעכאַפּט מיט שפּיזען. איבער די גאַסען זענען אַרומגעגאַנגען די מאָנאַכען מיט דעם קרײַץ אין די הענד און געשריען: „אַפּיקורסות! ווער עס איז פֿאַר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרײַץ, זאָל געהן מיט אונז, אום צו קעמפֿפֿען מיט יודען און פֿערטיליגען זיי".

אויפֿ'ן דריטען טאָג האָט דער פּאָגראָם זיך אַריבערגעטראָגען אין דער אומגעגענד פֿון ליסאַבאָן, וואוהין די מאַראַנען זענען ענטלאָפֿען. בסך־הכל זענען אין פֿערלויף פֿון די דרײַ טעג דער'הרג'עט געוואָרען העכער 2000 מאַראַנען, דערבײַ זענען פֿאָרגעקומען מיאוסע געוואַלדטהאַטען אויף פֿרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געוועזען קריסטען, וועלכע מען האָט בטעות אָנגענומען פֿאַר מאַראַנען. די רעגירונג איז געווען אויפֿגעבראַכט אויף דעם פּאָגראָם. פֿיעל פֿון די אונטערהעצער האָט מען געהאָנגען און געקעפּט, צוויי מאָנאַכען־אונטערהעצער האָט מען פֿערברענט אויפֿ'ן פֿײַער און אַנדערע האָט מען בעשטראָפֿט און קאָנפֿיסקירט זייער פֿערמעגען. נאָר פֿאַר יודען איז דאָס געווען אַ קנאַפּע נחמה און נאָך דער שרעקליכער שחיטה האָבען פֿיעל מאַראַנען אָנגעהויבען עמיגרירען פֿון פּאָרטוגאַל. דער קעניג האָט פֿריהער ערלויבט די עמיגראַציע, נאָר דערנאָך פֿערבאָטען זי. ער האָט צוגעזאָגט די מאַראַנען בעפֿרײַען זיי פֿון דער אינקוויזיציע נאָך אויף 16 יאָהר, נאָר זײַן וואָרט האָט ער נישט געהאַלטען, און שפּעטער האָט ער געפֿיהרט אונטערהאַנדלונגען מיט דעם פּויפּסט וועגען אײַנפֿיהרען אַ אינקוויזיציע פֿאַר די מאַראַנען. נאָר אויב עמאַנועל האָט זיך געהאַלטען בנוגע צו יודען פֿערהעלטניסמעסיג מיט חסד און זיי פֿון אינקוויזיציע פֿאָרט בעפֿרײַט, האָט זײַן זוהן יאָהאַן דער דריטער (1522—57) שוין זיך בעצויגען צו יודען פֿיעל שטרענגער און „פֿרומער", איידער זײַן פֿאָטער.

נאָך זייענדיג אַ אינפֿאַנט האָט יאָהאַן געהאַלטען, אַז זײַן פֿאָטער איז צו־גוט צו יודען. ווען ער איז אַרויפֿגעטרעטען אויפֿ'ן טראָן, האָט איהם די קעניגין יעקאַטערינאַ אָנגעהויבען אײַנרעדען, אַז ער זאָל אײַנפֿיהרען אַ אינקוויזיציע; פֿאַר דעם האָבען אויך שטאַרק אַגיטירט די דאָמיניקאַנער. דערצו האָט זיך נאָך געפֿונען איינער אַ פֿערדרעטער פֿון

די מאראנען אליין, הענריך נונעס, וועלכער האט מיטגעהאלפען דער דאזיגער אגיטאציע דורך שפיאנאזש. האבענדיג צוטריט אין פיעל מאראנישע הייזער, האט ער דארט נאכגעשפיאנירט די מאראנען און וועגען אלץ געמאלדען דעם קעניג. אויפ'ן גרונד פון די מסירות האט דער קעניג יאהאן ארויסגעשיקט נונעס'ן צום שפאנישען קעניג אויף צו פיהרען געהיימע אונטערהאנדלונגען וועגען איינפיהרען די אינקוויזיציע אין פארטוגאל. די מאראנען האבען זיך וועגען דעם דערוואוסט און בעשלאסען נקמה נעהמען פון דעם מוסר. צוויי פון זיי האבען זיך איבערגעקלייידעט אלס מאנאחען, דעריאגט דעם מוסר ביי דער שפאנישער גרעניץ, וואו זיי האבען איהם דער'הר'געט און אבגענומען ביי איהם די פאפירען, וואס ער האט געפיהרט. די מערדער האט מען אבער ענטדעקט און פער'משפט צו א שרעקליכען טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די הענד, צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפט זיי צום עשאפאט. דעם שפיאן נונעס האבען די גייסטליכע דערנאך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמארדונג פון נונעס'ן האבען זיך בענוצט די שונאים פון די מאראנען, און די אגיטאציע איז געווארען שטארקער. די קארטעסען (פארלאמענט) האבען זיך בעקלאגט פאר'ן קעניג, אז די מאראנען האבען פערכאפט אין זייערע הענד די ארענדע פון די גיטער און דעם תבואה-האנדעל, אז דער גרעסטער פראצענט דאקטוירים און אפטעקערס זענען יודען און אלס אזעלכע זענען זיי געפעהרליך פאר די קריסטען. די מאראנען האבען מיט אויפרעגונג געקוקט אויף דער אגיטאציע און געשפירט, אז א נייע חמארע רוקט זיך אן אויף זייערע קעפ.

אין יענער צייט האט אויף א ווייל זיך בעוויזען די שיין פון האפנונג פאר די פארטוגאלישע מאראנען: קיין פארטוגאל איז אנגעקומען דוד הראובני, וועלכער האט פעראינטערעסירט דעם פארטוגאלישען קעניג מיט זיין פאנטאסטישען פלאן וועגען א מלחמה מיט טערקיי בייַ דער שטיצע פון די יודען פון דער געהיימניספולער מלוכה. די מאראנען האבען געגלויבט אין די פאנטאזיעס פון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זייער מלאך הגואל. די משיח-בעוועגונג האט ארומגעכאפט די געפלאגטע יודען און אין דער שפיץ פון דער בעוועגונג האט זיך געשטעלט דער ענטוזיאסטישער ר' שלמה מולכו. די התלהבות האט די מאראנען אויפגעמונטערט אויף אזוי פיעל, אז א גרופע יונגע מאראנען איז אוועק מיט געוועהר אין די הענד אין דער

גרענעץ־ שטאַרט באַדאַיאָץ און זיך נעפּרובט בעפֿרײַען די אַרעסטירטע יודען. אָבער אין גיכען האָט יאָהאַן אויפֿגעהערט גלויבען אין דער מיסיע פֿון דוד הראובני, איהם דערווײַטערט פֿון ליסאַבאָן און די פֿראַגע וועגען אײַנפֿיהרען אינקוויזיציע איז ווידער אַרויפֿגעשוואומען.

אין 1531 האָט דער קעניג יאָהאַן בעפֿאָלמעכטיגט זײַן געזאַנדטען אין רוים זיך משתדל זײַן בײַם פּויפּסט וועגען גרינדען אַ אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל. אין ענטפֿער פֿון פּויפּסט צום קעניג איז מיט רמזים געווען געגעבען אָנצוהערעניש, אַז יאָהאַן איז ניט אַזוי אויסען די אינטערעסען פֿון דער קירכע, ווי זײַנע פּערזענליכע אינטערעסען, ווײַל אַ דאַנק דער אינקוויזיציע וועט ער קענען קאָנפֿיסקירען דאָס פֿערמעגען פֿון די מאַראַנען, נאָר דאָך האָט דער פּויפּסט סוף כל סוף מסכים געווען אויף דער בקשה פֿון קעניג. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָבען די מאַראַנען אויסגענוצט אַלערלײַ מיטלען, סײַ מיט געלד, סײַ מיט אַגיטאַציע דורך הויכגעשטעלטע לײַט און דער ווײַכהאַרציגער פּויפּסט האָט געביטען זײַן פֿריהעריגען בעשלוס. צוערשט האָט ער בעפֿוילען אויף אַ געוויסע צײַט ניט אָנווענדען די בולאַ וועגען דער אינקוויזיציע און דערנאָך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“, אין וועלכער ער האָט ערקלערט פֿאָלגענדעס: די יודען, וואָס זענען אַמאָל מיט געוואַלד אָבגעשמד'ט געוואָרען, קענען ניט גערעכענט ווערן אַלס מיטגלידער פֿון דער קירכע און דעריבער קען מען זיי אַלזאָ אויך ניט משפּט'ן פֿאַר אונגלויבען; זייערע קינדער ווידער, וואָס זענען געטויפֿט געוואָרען בײַם געבוירען, רעכענען זיך שוין פֿאַר קריסטען און דאַרפֿען אין דער רעליגיע פֿערבלײַבען; נאָר געהמענדיג אין אַכט, אַז זיי זענען ערצויגען געוואָרען בײַ דעם אײַנפֿלוס פֿון זייערע עלטערן־יודען, טאָר מען מיט זיי זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפֿאַר, וואָס זיי זענען נוטה צום יודענטום, נאָר מען דאַרף זיי מקרב זײַן מיט גוטען.

די דאָזיגע „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג“ האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג ניט פֿערפֿענטליכט און אָנגעהויבען זיך סטאַרען בײַם פּויפּסט וועגען מבטל מאַכען די בולאַ. אין מיטען דער אַגיטאַציע פֿאַר און נעגען דער אינקוויזיציע איז דערווײַל דער ליבעראַלער פּויפּסט קלימענט דער 7־ער געשטאָרבען און בײַ זײַן פֿערטרעטער פּאַאול דער דריטער האָט דער קאַמפֿף אָנגענומען נאָך אַ שאַרפֿערען כאַראַקטער. די פֿאַרשטעהער פֿון קעניג און די געשיקטע אַגענטען פֿון די מאַראַנען האָבען אין רוים אינטריגירט אײַנע נעגען די צווייטע. דער פּויפּסט האָט גע־

הײסען איבערגעבען די פֿראַגע אויף די בעטראַכטונג פֿון אַ קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך אַרויסגעזאָגט לטובת די מאַראַנען. דערווײַל האָט דער פּויפּסט בעקומען ידיעות פֿון פּאָרטוגאַל, אַז דער קעניג יאָהאַן האָט ניט קוקענדיג אויף דער „בולאַ פֿון פֿערצײַהונג" דאָך ניט בעפֿרײַט די אַרעסטירטע מאַראַנען און זאָגאַר געמאַכט נײַע אַרעסטען. פּאַאול דער דריטער האָט דאַן פֿאָרגעלעגט דעם קעניג, אַז ער זאָל געבען אַמנעסטיע אַלע מאַראַנען און ערלויבען זיי אין פֿערלויף פֿון אַ יאָהר צו פֿערלאָזען דאָס לאַנד. ווען יאָהאַן האָט אויך דעם בעפֿעהל ניט ערפֿילט, האָט דער פּויפּסט ווידער אַרויסגעלאָזט אַ בולאַ (1535), אין וועלכער ער האָט קאַטעגאָריש ערקלערט, אַז די מאַראַנען זענען פֿרײַ פֿון דעם אינקוויזיציאָנס־געריכט און אַלע אורטהײלען פֿון די טריבונאַלען געגען זיי האָבען קײן קראַפֿט ניט. דאַסמאָל האָט דער קעניג געמוזט נאָכגעבען און ער האָט בעפֿרײַט אַנ׳ערך 1800 אַרעסטירטע מאַראַנען.

נאָכדעם האָבען די אונטערהאַנדלונגען מכּח דער אינקוויזיציע זיך ווידער אָנגעהויבען. דער פּויפּסט האָט מסכּים געווען אײַנצופֿיהרען די אינקוויזיציע אויף פֿאָלגענדע בעדינגונגען: אַז מען זאָל ניט פֿערפֿיהרען קײן אויספֿאָרשונג וועגען רעליגיעזען פֿערראַט בלויז אויפֿ׳ן גרונד פֿון עדות־זאָגען פֿון די הויז־בעדינטע אָדער פֿינסטערע לײַט; אַז די עדות זאָלען אויסגעהערט ווערען ניט געהײם, נאָר אין אָנוועזענהײט פֿון די אַרעסטירטע; אַז מען זאָל דערלאָזען די אַרעסטירטע זעהן זיך מיט זײערע אײגענע; אַז דאָס פֿערמעגען פֿון די פֿער׳משפּט׳ע מאַראַנען זאָל ניט קאָנפֿיסקירט ווערען לטובת דער מלוכה, נאָר איבערגעגעבען ווערן די געזעצליכע יורשים; אַז אויף דעם אורטהײל פֿון דעם אינקוויזיציאָנס־געריכט זאָל מען קענען אָנגעבען אַנ׳אַפּעלאַציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאָהאַן האָט אויף אַזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האָט זיך געווענדעט נאָך שטיצע צום אַלמעכטיגען דײַטשען קייזער קאַרל דער 5־ער, וועלכער איז געוועזען אַ אָנהענגער פֿון אַ פֿאָלקאָם־פֿרײַער אינקוויזיציע לויט דעם שפּאַנישען מוסטער. קאַרל דער 5־ער האָט צו יענער צײַט ערשט געהאַט אָבגעהאַלטען זײַן גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, אַרײַנגעטרעטען קײן רוים אַלס מנצח און דער פּויפּסט האָט ניט געהאַט די דרײַסטקײט אָבצוזאָגען זײַן בקשה. ער האָט געמוזט מסכּים זײַן אײַנצופֿיהרען די אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל און נאָר אויסגעדונגען פֿאָלגענדע הגחות פֿאַר די מאַראַנען: אַז די ערשטע דרײַ יאָהר זאָלען די אינקוויזיציאָנס־געריכטען אָבהיטען די פֿאָרמען פֿון די

ציווילע געריכטען; אַז די נעמען פון די בעשולדיגער און די עדות זאָלען בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אַז די ערשטע 10 יאָהר זאָל דאָס פערמעגען פון די פער'משפט'ע נים קאָנספיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה.

דער ערשטער גענעראַל-אינקוויזיטאָר פון פּאָרטוגאַל, דיעגאָ-דאַ-סילוואַ, האָט זיך נאָך געפיהרט מיט חסד און ווי ווייט מעגליך אויסגעמיטען אכזריות'דיגע מעשים בנוגע צו די מאַראַנען. די מאַראַנען פון ליסאַבאָן האָבען ווידער געשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים און פאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אַן ערקלערונג, וואָס איז געשריבען געוואָרען אין אַ ענערגישען דרייסטען טאָן. „אויב אייער דורכלויכט — האָט זיך געזאָגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אָבווענדען פון די בקשות און טרעהרען פון יודישען פאָלק, אָדער, וואָס מיר ערוואַרטען נישט, וועט זיך אָבזאָגען צו בעזייטיגען דאָס שלעכטס, פּראָטעסטירען מיר פאַר גאָט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר אַרויסטרעטען פאַר דער גאַנצער וועלט. אַזוי ווי מיר האָבען נישט קיין איין אָרט, וואו מיר זאָלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אַריינטרעטען אין דער קריסט-ליכער געזעלשאַפט; אַזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע קינדער געפינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דעריף, וואָס מיר האָבען זיך געסטאַרעט (אויסערליך) זיך אָבהאַלטען פון יו-דענטום, — דעריבער, אויב די טיראַניע וועט נישט אויפהערן, וועלען מיר טאָן דאָס, וואָס קיינער פון אונז וואָלט ביי אַ אַנדער לאַגע נישט געטאָן: מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און זיך אָבזאָגען פון קריסטענטום... מיר אַלע וועלען פערלאָזען אונזערע אַלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פאַר זיך שטיצע און זיכער-הייט צווישען ווינציגער-בייזע פעלקער". די דאָזיגע ערקלערונג האָט געווירקט און דער פּויפּסט האָט אַרויסגעשיקט קיין ליסאַבאָן אַ נייעם שליח, וועלכער האָט געדאַרפט אַכטונג געבען, אַז די מאַראַנען זאָל מען נישט אָנטאָן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאָזען פריי עמיגרירען. נאָר אין גיכען איז פאָרגעקומען אַ צופאַל, וואָס האָט ווי-דער פערערגערט די לאַגע. אין פעברואַר 1539 האָט מען אויף די טויערען פון פיעל קירכען אין ליסאַבאָן געפונען אויפגעקלעבט פּלאַ-קאַטען מיט אַזאַ אויפשריפט: „משיח איז נישט געקומען; יעזוס איז נישט געוועזען קיין אמת'ער משיח". דאָס פאָלק איז אויפגערעגט געוואָ-רען און דער קעניג האָט מודיע געוועזען, אַז ער וועט געבען אַ גרויסע

מתנה דעם, וואָס וועט ענטדעקען דעם אויטאָר פון דער דאָזיגער גאָט-לעסטערנדער אויפשריפט. כדי אָבצוציהען פון זיך די אויפמערקזאַמקייט, האָבען די מאַראַנען געהייס אַרויסגעהאַנגען אויף די קירכען אַזאַ מעלדונג: „איך, דער אויטאָר, בין ניט קיין שפּאַניער, ניט קיין פאָרטוגעזער, נאָר אַ ענגלענדער, — און ווען איהר זאָלט אפילו אָנשטאָט 10 טויזענד בעשטימען 20 טויזענד קרוזאַד אלס נאַגראַדע, וועט איהר מיין נאָמען ניט ענטדעקען". ניט קוקענדיג אויף דעם קונץ-שטיק, האָט מען דעם אויטאָר דאָך ענטדעקט: דאָס איז געוועזען אַ מאַראַן מיט'ן נאָמען מאַנועל דאַ-קאָסטאַ. ער האָט זיך מודה געוועזען אין פערברעכען און מען האָט איהם עפענטליך פערברענט. פון דעמאָלט אָן האָט די שנאה צו די מאַראַנען זיך פערשטאַרקט. דער וויילהערציגער אינקוויזיטאָר דאַ-סילוואַ איז אַראָב פון דער שטעל און אויף זיין אָרט איז בעשטימט געוואָרען דער ברודער פון קעניג, הענריך, אַ פערביטערטער שונא פון די מאַראַנען. די טורמעס זענען פול געוואָרען מיט אַרעסטירטע, די שייטערהויפענס האָבען געפלאַקערט. אומזיסט האָט דער פויפסט פראָטעסטירט און גע'טענה'ט, אַז ער האָט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע נאָר ביי געוויסע גאַראַנטיעס פון גערעכטיגקייט; עס האָבען ניט געהאָלפען די טענות, און דער גענעראַל-אינקוויזיטאָר האָט זיך געטאָן וואָס זיין האַרץ האָט געגלוסט. די פאָרטוגאַלישע מאַראַנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט געוואָרען אין די רעכטען מיט זייערע ברידער אין שפּאַניען.

וואָס עס האָט זיך דעמאָלט אָבגעטאָן אין פאָרטוגאַל, קען מען זעהן פון דער גרויסער שריפטליכער ערקלערונג, וואָס אַ דעפּוטאַציע פון די מאַראַנען האָט פאָרגעשטעלט דעם פויפסט אין 1544. די אַרעסטירטע מאַראַנען האָט מען געהאַלטען פערשמאַכט אין פינסטערע קעלערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האָט געצוואונגען די אומגליקליכע זיך מודה זיין אין פערברעכען, זענען בעשטאַנען דערין, וואָס די אַרעסטירטע פלעגט מען שלאָגען מיט שטעקענס, אַראָבשינדען די הויט, אונטערברענען די פיאַטעס און נאָך אַזעלכע אכזריות'דיגע מיטלען. דער הויפט-אינקוויזיטאָר פון ליסאַבאָן איז דעמאָלט געווען יאָהאַן דע-מעלאָ, און ער האָט געהאַט אמת פערגניגען, ווען ער האָט געקאָנט שיקען אַ מאַראַן אויפ'ן פייער. דאָס קאָן מען זעהן פון דעם טאָן, אין וועלכען ער בעשרייבט אין אַ בריעף צום קעניג די פייערליכע אויטאָ-דע-פע: „די פּראָצעסיע איז בעשטאַנען פון אַן ערך 100 פער'משפט'ע.

זוען מען איז צוגעקומען צום ארט פון דעם טויט-שטראף, האט מען אנגעהויבען זינגען דעם הימן: ! Veni creator spiritus.

איין מאנאך איז ארויף אויף דער ביהנע, די דרשה איז געווען קורץ, וויייל אין דעם טאג איז נאך פארגעשטאנען פיעל ארבייט. מען האט אנגעהויבען לייענען די אורטיילען, פריהער פון די, וואס זענען פער'משפט געווארען אויף פערשיקונג, דערנאך פון די פער'משפט'ע אויף צייטווייליגע אדער אייביגע תפיסה און ענדליך פון די פער'משפט'ע צום טויט. אזעלכע זענען געוועזען 20. 7 פרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבונדען געווארען צו סטויפעם און לעבעדיגערהייד פערברענט געווארען. נאר איין פרוי, וואס האט אינגאנצען תשובה געטאן, איז בעגנעדיגט געווארען". — דער שפיאנאזש האט זיך פערשפרייט איבער'ן גאנצען לאנד און פיעל מאראנען זענען פער'משפט געווארען בלויז אויפ'ן גרונד פון די שפיאנישע עדות. איינער פון די שפיאנען, א געוועזענער קאטארזשניק, זשול, פלעגט בענוצען אזעלכע מיטלען: אין קירך, בשעת זי איז געווען איבערפולט מיט מענשען, האט ער פלוצלינג פערמאכט די טהירען, בעפוילען די קריסטען זיך אבטיילען פון די מאראנען און שטרענג געפאדערט פון די קריסטען, אז זיי זאלען דערצעהלען אלץ, וואס זיי ווייסען וועגען די מאראנען. אויב נאר עס האט זיך געפונען איינער, וואס האט עפעס געפונען א חטא אויף א מאראן, האט מען דעם לעצטען גלייך פון קירך ארויסגעשלעפט אין טורמע אריין. אויב עס זענען נישט געווען קיין שום בעווייזען, זאגאר פאלשע, געגען די בעשולדיגטע, האט מען געפונען אנדערע מיטלען. אזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאר האט בעשלאסען פערברענען דעם רייכען מאראן שמעון אלווארעס און זיין פרוי און עס איז, צום פערדרום פון די ריכטער, פארט נישט געווען אפילו קיין איין עדות, וואס זאל זאגען שלעכטס אויף די בעשולדיגטע, האט מען גענומען דאס 6-יעהריגע מיידעלע פון אלווארעס, אוועקגעשטעלט פאר איהר א שאל מיט אנגעגליהטע קויהלען און געסטראשעט זי צו פערברענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויב זי וועט נישט זאגען, אז זי האט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האבען געשלאגען מיט א שטעקען די פיגור פון געקרייצטען יעזוס. דאס מיידעלע האט געזאגט אלץ, וואס מען האט פון איהר געפאדערט, און אויפ'ן גרונד פון דעם עדות-זאגען האט מען די אומגליקליכע עלטערן פערברענט אויפ'ן פייער.

דער פויפסט פאאול דער דריטער האט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אנגעהויבען ענערגיש פאדערן, אז עס זאלען אבגעהיט ווערן די גאראנטיעס לויט דער בולא פון 1536. דער קעניג האט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאמיסיע פון 4 מאראנישע פארשטעהער, וועלכער זאלען אויסארבייטען א פראיעקט, ווי אזוי איינצוארדנען די לאגע פון די מאראנען. די קאמיסיע האט אוועקגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אלגעמיינע אמנעסטיע פאר די ארעסטירטע און ניט דערלאזען קיין פאלשע אדער געפעלשטע עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אלס א מיטעל צו צווינגען דעם בעשולדיגטען, ער זאל זיך מודה זיין. אויף די דאזיגע בעדינגונגען האט דער קעניג נישט געוואלט איינשטימען און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינגעגאנגען אויף אזא פשרה: אלע בעשולדיגטע מאראנען, וואס וועלען זיך עפענטליך מתודה זיין אין זייער חטא און צוזאגען, אז אויף וויטער וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאלען בעפרייט ווערן, נאר דער פאר אויב זיי „זינדיגען" נאך א מאל, געהערען זיי שוין צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, וואס דארף זיך מיט זיי נישט צערעמאניען. אויפ'ן גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראנען בעפרייט געווארען פון תפיסה. אבער אין עטליכע יאהר ארום האבען זיך ווידער געפונען זינדיגע צווישע די מאראנען, וואס האבען תשובה געטאן, און דאסמאל האט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאכט קיין לאנגע שהיות און די שייטערהויפענס האבען ווידער זיך פונאנדערגעפלאקערט. בעזונדערס האט זיך פערערגערט די לאגע ביים פויפסט פאאול דער 4-ער, וועלכער האט געהאלטען מיט דער רעאקציע און געווען אין אלץ איינס מיט די פארטוגאלישע קלעריקאלען. נאכ'ן טויט פון יאהאן, אין 1557, איז קעניג פון פארטוגאל געווארען זיין ברודער דער געוועזענער גענעראל-אינקוויזיטאר העענריק און ראן איז די גאנצע מלוכה-פיהרונג איבערגעגאנגען אין די הענד פון די דאמיניקאנער און יעזואיטען, וועלכע האבען בעקומען פרייע פליגלען. ביים קעניג סעבאסטיאן האבען די יודען אבגעקויפט פאר א פיערטעל מיליאן דוקאטען די גאראנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאהר. נאך דער פעראייניגונג פון פארטוגאל מיט שפאניען אונטער דער מאכט פון טיראן פיליפ דער צווייטער (1580) האט די הערשאפט פון דער אינקוויזיציע דער גרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראנען האבען שוין קיין קאפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך.

קײן שום האָפֿנונג אויף אַ בעסערע צוקונפֿט איז שוין נישט געװען און דאַן האָבען די מאַראַנען אָנגעהויבען מאַסענװײַז עמיגרירען קײן איטאַליען, טערקײַ, אַפֿריקאַ און אַנדערע לענדער.

פּונקט אין יענער צײַט פֿון אומערטרעגליכע רדיפֿות אויף יודען, װען עס האָט זיך אויסגעװיזען, אַז עס איז שוין נישטאָ קײן אײן לאַנד, װאו יודען זאָלען קענען זײַן זיכער מיט זײער לעבען און פֿערמעגען, איז די הילף געקומען אומערװאַרטעט גאָר פֿון אַ אַנדער זײַט, פֿון אַ לאַנד, װאו יודען האָבען קײנמאָל ביז יעצט גאָר נישט געװאוינט. דאָס איז געװען דאָס קלײנע לאַנד האָלאַנד, װאו יודען האָבען צום ערשטען מאָל אָנגעהויבען געניסען פֿון כמעט פֿאָלקאָמער גלײַכבערעכטיגונג.

אין דאָזיגען קלײנעם װינקעל פֿון אײראָפּאַ איז ביז דעם 16-טען יאָהרהונדערט כמעט קײן יודישער פֿוס נישט געװען. נאָר זעלטען פֿלעגען אַהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפֿט, נאָר פֿון די האָט די געשיכטע אונז קײן זכר נישט איבערגעלאָזט. װען נידערלאַנד (האָלאַנד און בעלגיען) איז אײַנגענומען געװאָרען דורך דעם שפּאַנישען קעניג קאַרל דער 5-טער, זענען דאָרט אײַנגעפֿיהרט געװאָרען די אַלע רעאַקציאָנערע מלוכה-יסודות, אויף װעלכע עס איז געשטאַנען די שפּאַנישע מלוכה, און צוזאַמען דערמיט איז אַהין אַרײַנגעפֿיהרט געװאָרען אויך די פֿערברענטע שנאה צו יודען. קאַרל האָט אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אַרײַנלאָזען קײן נידערלאַנד און דאָס ביסעל יודען, װאָס געפֿינען זיך שוין דאָרט, זאָלען תיכף אַרויסגעטריבען װערען. יעדער בירגער איז געװען מחויב צו מעלדען דעם קעניג װעגען יעדען יודען, װאָס װעט זיך דאָרט בעװײַזען געגען געזעץ. די מאַגיסטראַטען פֿון נידערלאַנד האָבען זיך געסטאַרעט פּינקטליך צו ערפֿילען די גזירות פֿון קעניג, װײַל זײ האָבען מורא געהאַט, אַז צוליעב יודען װעט אויך אין נידערלאַנד אײַנגעפֿיהרט װערן די אינקװיזיציע, װעלכע האָט אַרויסגעװאָרפֿען אַ שרעק אויך אויף אַלע קריסטען. אָבער אין גיכען האָט נידערלאַנד אָנגעהויבען אַ מלחמה מיט שפּאַניען און אײנע פֿון די הויפּט-סיבות פֿון דעם אויפֿשטאַנד איז געװען דער פּחד פֿאַר דער שרעקליכער אינקװיזיציע און די פּראָטעסטאַנטישע לעהרע, װאָס האָט זיך אײַנגעװאָרצעלט אין די מדינות פֿון נידערלאַנד. די דאָזיגע קלײנע מלוכה איז צו יענער צײַט געװאָרען אַ נעסט פֿאַר'ן פּראָטעסטאַנטיזם און צװישען דעם פֿרײַען, נאָר אָרימען נידערלאַנד און דעם שטאַרקען, נאָר פֿינסטערען שפּאַניען האָט זיך אָנגעהויבען אַ פֿערביטערטער

טער קריעג, וואס האט געדויערט צעהנדליגער יאהרען. די וועלט האט פאר זיך א וואונדער געזעהן און ערשטוינט געווארען: די אל-מעכטיגע שפאנישע מלוכה האט נישט געקענט איינגעהמען דאס ארימע און קליינע פאלק פון נידערלאנד, וועלכעס איז געווען ארים אין געלד און אין מענשען, אבער רייך אין גייסט און אין העלדענטום. פון דעם דאזיגען לאנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפאניען און קליינעם נידערלאנד האבען אויך יודען פיעל אויסגעשפיעלט: נידערלאנד איז געווען די ערשטע מלוכה, וואס האט יודען אויפגע-נומען באמת גאסטפריינדליך און זיי געשאנקען כמעט גלייכע רעכטען. פון דער צווייטער זייט האבען אויך די יודען, וואס האבען זיך דארט בעזעצט, מיט זייער רייכטום און בילדונג פיעל מיטגעהאלפען דער אויפבליהונג פון נידערלאנד און דעם נצחון איהרען אויף שפאניען. דער דעספאט פיליפ דער צווייטער האט געקוקט אויף דעם דאזיגען פערבאנד צווישען די געפלאגטע יודען און דעם פראטעסטאנטישען נידערלאנד מיט כעס און פערביטערונג, נאר ער האט גארנישט געקענט אויפטאן. יודען האבען געמעגט זיין העלסט צופרידען מיט זייער נקמה, וואס זיי האבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאס אל-מעכטיגע שפאניען האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידע-דיגער און האלט נאך אין פאלען אויך ביי דער יעצטיגער צייט, וועה-רענד דאס קליינע נידערלאנד האט א דאנק יודען אנגעהויבען בליהען אלץ מעהר און מעהר און געווארען א מלוכה פון ערשטען ראנג.

די מאראנען אין פארטוגאל און אין שפאניען האבען שוין לאנג געהאט געווארפען א אויג אויף נידערלאנד. נאך אין דער צייט, ווען נידערלאנד האט געפיהרט דעם קאמפף פאר דער פרייהייט מיט שפאניען, האט איינער א אנגעזעהענער יוד, שמואל פאלאחי, דער קאנסול פון מאראקא אין נידערלאנד, פארגעלעגט דעם מאגיסטראט פון מידעלבורג, אז זיי זאלען ערלויבען בעזעצען זיך דארט יודען, וועלכע ויעלען געווים מיט זייער עשירות און האנדעלס-פעהיגקייטען רייך מאכען די שטאדט. די שטאדט-געמיינדע האט דערויף גערן מסכים געווען, אבער געגען דעם זענען געווען די פאסטארען, וועלכע האבען געקעמפפט מיט דעם קאטוליציזמוס און דאך אליין געווען פא-נאטיקער און זיך געהאלטען אין די אלטע אבערגלויבענס וועגען יודען. ערשט ווען נידערלאנד האט ענדליך געזיעגט אין קאמפף מיט שפאניען און די האלענדישע שטאטען האבען זיך פעראייניגט אין א פרייע רע-

פּובליק אונטער דער פֿיהרונג פֿון פּרינץ הענריך פֿון אָראַניען,,(1579), איז האָלאַנד ביסלעכווײַז געוואָרען אַ מקלט פֿאַר די געפּלאָגטע און געדודפּ׳טע מאַראַנען.

די ענטשטעהונג פֿון דער יודישער קאָלאָניע אין אַמסטערדאַם, דער צענטר פֿון האָלאַנד, איז פֿאָרגעקומען כמעט אויף אַ ראָמאַנטישען אופֿן. וועגען דעם דערצעהלט מען אַזוי. אַ שיף מיט אַ קלײנער גרופּע ענטלאָפֿענע מאַראַנען איז געשוואומען פֿון פּאָרטוגאַל אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון אײנעם פֿון זײ, יעקב טיראַדאָ. די ענטלאָפֿענע האָבען זיך געלאָזט, וואוהין די אויגען האָבען געטראָגען, אָהן אַ ציעל (1593). אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע שיטגליעדער פֿון אַ רײַכער אַריסטאָקראַטישער פֿאַמיליע: מאַנועל־לאָפּיעץ פּערײַראַ, זײַן שוועסטער אַ בעריהמטע שענהײַט מאַריאַ נונעס און זײער פֿעטער לאָפּיעץ האָמען, אַלע מאַראַנען. אויפֿ׳ן וועג איז זײער שיף געפֿאַנגען געוואָרען דורך ענגלענדער און געפֿיהרט געוואָרען קײַן לאָנדאָן. דער שיפֿס־קאַפּיטאַן, אַ ענגלענדער, איז געוועזען אַזוי בעצויבערט פֿון דער שענהײַט פֿון מאַריאַ, אַז ער האָט איהר פֿאָרגעלעגט חתונה האָבען מיט איהר; נאָר דאָ האָט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אַז זי איז נישט קײַן שפּאַניערין, נאָר אַ יודיש קינד, וואָס איז ענטלאָפֿען פֿון דער אינקוויזיציע. אין לאָנדאָן איז די שענע מאַריאַ אַרײַנגעפֿאַלען אין די אַריסטאָקראַטישע קרײַזען און דאָרט בעריהמט געוואָרען. וועגען איהר האָט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האָט זי אײַנגעלאַדען צו זיך אויף אַ אודיענץ און דערנאָך געפֿאָהרען מיט איהר אין אַ אָפֿענער קאַרעטע איבער די גאַסען פֿון לאָנדאָן. ווי עס ווײַזט אויס, האָט אָבער מאַריאַ אויסגעבעטען פֿאַר זיך און איהר משפּחה אַ ערלויבניש צו פֿאָהרען ווײַטער. זײ האָבען זיך געלאָזט קײַן האָלאַנד. נאָך אַ שווערען וועג אויפֿ׳ן ים איז זײער שיף אָנגעקומען אין פּאָרט פֿון קלײנעם שטעדטעל עמדען. דאָרט האָבען זײ זיך אָבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאַסען פֿון שטעדטעל האָבען זײ אויף אײנעם פֿון די הײַזער בעמערקט אַ אויפֿשריפֿט אויף העברעאיש און דערפֿון פֿערשטאַנען, אַז דאָרט וואוינט אַ יוד. דאָרט האָט געוואוינט דער רב ר׳ אורי הלוי. די וואַנדערער האָבען איהם דערצעהלט, וואָס מיט זײ האָט פּאַסירט, און געבעטען, אַז ער זאָל זײ מגייר זײַן. דער רב האָט אָבער זײ ערקלערט, אַז דאָ איז אַ געפֿאַהר דאָס צו טאָן, ווײַל דאָס שטעדטעל איז קלײן, און די קריסטליכע בעפֿעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען וועגען דעם; ער האָט זײ געראַטען פֿאָהרען קײַן אַמסטערדאַם.

וואו די פרייהייט איז א גרעסערע און קיין סכנה איז נישטא, צוזאגענדיג זיי, אז נאכדעם וועט ער אליין אויך זיך אריבערציהען אהין. די וואנדערער זענען אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם, אהין זענען אויך באלד געקומען זייערע קרובים און נאהענטע, אהין איז אויך געקומען ר׳ אורי הלוי און אויף אזא אופן איז דארט געגרינדעט געווארען די ערשטע יודישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געוועזען ר׳ אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוועהנהייט צו בעהאלטען זיך פון פרעמדע אויגען, האבען די מיטגלידער פון דער געמיינדע אויך אין אמסטערדאם נישט ארויסגעטרעטען אלס אפענע יודען. די האלענדער האבען פריהער געמיינט, אז דאס זענען שפאנישע קאטוליקען, נאר די געהיימניספולע און פערבארגענע מאניערען האבען ארויסגערופען א חשד, אז זיי זענען פערמאסקירטע פאפיסטען פון שפאניען, און מען האט אנגעהויבען זיי נאכשפירען. איינמאל, אין יום־כפור, ווען די מאראנען האבען זיך פערזאמעלט תפלה צו טאן, האבען זיך אין זייער שוהל אריינגעריסען סאלדאטען, געמאכט א רעוויזיע און ארעסטירט דעם רב ר׳ אורי הלוי. דעמאלט איז יעקב טיראדא אוועק צו דער אמסטערדאמער מאכט און אויף לאטייניש מיט זיי זיך צונויפגערעדט, ערקלערענדיג, אז די עמיגראנטען זענען נישט קיין קאטוליקען, נאר יודען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע, אז זיי האבען מיטגעבראכט מיט זיך גרויסע קאפיטאלען, און אז נאך זיי וועלען קומען פרישע פארטיעס עמיגראנטען, וואס וועלען מיטהעלפען דער אויפבליהונג פון האלענדישען האנדעל. דאן האט מען דעם ארעסטירטען רב בעפרייט און אנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאראנען מיט מעהר צוטרוי. די עמיגראנטען וויעדער האבען זיך שוין אנגעהויבען האלטען אפען אלס יודען און אין גיכען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געוועזען אזוי גרויס, אז זיי האבען זיך בעשלאסען בעטען ביי דער אמסטערדאמער מאכט א ערלויבניש אויף צו בויען א אייגענע שוהל. די ערלויבניש איז געגעבען געווארען און אין 1598 איז אין אמסטערדאם אויסגעבויט געווארען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאמען „בית יעקב״, צום אנדענקען פון איהר גרינדער יעקב טיראדא. דער רב ר׳ אורי הלוי, א דייטשער יוד, האט דארט געהאלטען זיינע דרשות אויף דייטש און זיין זוהן פלעגט זיי איבערזעצען פאר די צוהערער אויף שפאניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האלאנד האבען אהין צוגעצויגען מאסען ענטלאפענע פון שפאניען און פארטוגאל. די

מאראנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע האבען אויפגעהויבען דעם קאפ, געווארען שטאלצער ביי זיך און ביי זיך אין דערהיים שוין אנגעהויבען אפענער און דרייסטער ארויסטרעטען אלס יודען. נאר טויזענדער מאראנען, וועלכע עס איז נמאס געווארען צו טראגען אויף זיך א מאסקע, האבען אינגאנצען פערלאזען זייער פאטערלאנד און אריבערגעפאהרען קיין האלאנד, און זיי זענען געווארען אפענע יודען. אין א פאר צעהנדליג יאהר ארום איז אין אמסטערדאם שוין געווען 400 יודישע פאמיליעס. דאס רוב פון זיי זענען געווען פארטוגאלישע מאראנען און דעריבער האט זיך די געמיינדע גערופען „פארטוגאלישע". אין 1608 האט זיך אין אמסטערדאם געגרינדעט א נייע שוהל מיט'ן נאמען „נוה שלום" און אין 10 יאהר שפעטער האט זיך געעפענט נאך א דריטע שוהל „בית ישראל".

צווישען די מאראנען, וואס האבען זיך בעזעצט אין האלאנד, זענען געווען פיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האבען נישט ווינציג מיטגעהאלפען דערצו, אז דאס ארימע לאנד, וואס איז נאך ארימער געווארען צוליעב דער לאנגיעהריגער מלחמה מיט שפאניען, זאל אזוי אויפבליהען אין מסחר. זיי האבען געפיהרט, הויפטזעכליך, א עקספארטהאנדעל מיט טערקיי און מאראקא, זיך בעטייליגט אין דער וועסטאינדישער קאמפאניע און זיך פערנומען מיט באנק-אפעראציעס. צווישען די מאראנען זענען אויך געווען נישט ווינציג דאקטוירים, יוריסטען און שריפטשטעלער. די האלענדער רעפובליק האט געגעבען די יודען פאלקאמע פרייהייט פון רעליגיע און פון געמיינדע-פערוואלטונג. זיי איז נאר פערבאטען געווארען חתונה צו האבען מיט קריסטען און אפען ארויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די ארדנונג פון דער געמיינדע-פערוואלטונג איז געווען א מוסטערהאפטע. די דריי אמסטערדאמער יודישע שוהלען זענען פריהער געווען דריי בעזונדערע קאנגרעגאציעס, וואס יעדע פון זיי האט געהאט זייער רב אדער „חכם". די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פארגעקומען רייבונגען, נאר דערנאך האבען זיי זיך אלע פעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו ארדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האבען ארויפגעלעגט זייער שטעמפעל אויף דער ארגאניזאציע פון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעארבייט געווארען 42 בעזונדערע פונקטען, וואס זענען בעשטעטיגט געווארען דורך דעם מאגיסטראט. דער אנפיהרער פון דער געמיינדע איז געווען דער ראט

ומעמד), וואס איז בעשטאנען פון רבנים און עלטסטע (פרנסים); נאר די רעליגיעזע פראגען זענען געלעזען געווארען בלויז דורך די רבנים אליין. די ארטיגע מאכט האט געגעבען דעם „מעמד" דאס רעכט ארויסצולעגען שטראפען אויף די מיטגלידער פון דער געמיינדע, וואס פאלגען נישט דאס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פלעגט די געמיינדע-פערוואלטונג זיך נישט זעלטען בענוצען. די אמסטערדאמער יודען, געוועזענע מאראנען, האבען א לאנגע צייט זיך נישט געקענט אבגעוועהנען פון זייערע קאטולישע שטימונגען, וואס זיי האבען מיט זיך מיטגעבראכט פון די לענדער פון דער אינקוויזיציע. אזוי, למשל, האבען די מאראנען געהאט א לאנגע צייט די קאטולישע געוועהנהייט צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף א גייסטליכען, וואס איז בכח צו פערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאר זיך מתודה זיין פון צייט צו צייט און דאן ווערן די זינד פערגעבען און מען קאן איבערנייס אנהויבען זינדיגען. אזא שטאנדפונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צערעמאניע שטעהט העכער פון די ריינע מדות, איז להלוטין פרעמד דעם יודענטום, נאר די מאראנען האבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט מיט די דאזיגע קאטולישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האבען אויף זיך געטראגען די מאסקע פון קריסטען, און די רבנים האבען דעריבער געמוזט הארט קעמפפען געגען דעם. די ערשטע אמסטערדאמער רבנים ר' יוסף פארדא און ר' יהודה וויגא האבען זיך נאך גערעכענט אביסעל מיט די געוועהנהייטען פון די מאראנען און זיי נישט בעשטראפט, נאר דער דריטער רב ר' יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש ארויסגעטרעטען געגען דעם און געקעמפפט געגען די אנטי-יודישע בעגריפען.

וואס מעהר דער „מעמד" האט זיך פערפעסטיגט, אלץ שטרענגער זענען געווארען די מיטלען געגען די, וואס האבען זיך ערלויבט צו דענקען פריי אדער אנדערש פון דעם אפיציעלען יודענטום. צום בעדויערן, האבען די מאראנען פון זייער פריהעריגען פאטערלאנד, וואו עס האט געהערשט דער רעזשים פון אינקוויזיציע, אויך אראבגעבראכט די מיאוס'ע מדה פון פאנאטיזם און איבעריגער פארזיכטיגקייט, וואס זוכט אומעטום כפירה און איז אלץ און אלעמען חושד. דער אמסטערדאמער רבנים-קאלעגיום, וואס איז בעשטאנען פון די רבנים: ר' דוד פארדא, ר' שאול מארטיירא, ר' יצחק אבוהב דע-פאנסעק, האט געשפיעלט א ראליע פון א העכסטען גייסטיגען טריבונאל, וואס

דארף שטרענג אכטונג געבען, אז די מיטגלידער פון דער געמיינדע זאלען חלילה נישט אבטרעטען פון דער רעליגיע, און וואס בעשטראפט מיט חרם און אנדערע שטרענגע מיטלען פאר יעדען פונק פון פרייזין.

בעפרייענדיג זיך פון אויסערליכען יאך, איז די גייסטיגע ענערגיע פון די מאראנען אויך פריי געווארען און אין פערלויף פון ערשטען העלפט יאהרהונדערט פון איהר עקזיסטענץ האט די האלענדישע קאלאניע ארויסגעוויזען א אינטנעסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטערארישער שאפונג פון די האלענדישע יודען האבען זיך אבגעשפיגעלט צוויי פערשידענע שטרעמונגען: דא האבען זיך בעגעגענט דער שמאלער רעליגיעזער דאגמאטיזם מיט דעם עקסטען פריידענקען, די אבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפטישער פילאזאפיע, דאס פאעטישע בעזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שארפסטער קריטיק פון די יסודות פון יודענטום. אין די ליטערארישע ווערק פון דער ערשטער צייט פערנעהמט נאך ביי די יודישע שריפטשטעלער אין האלאנד דעם ערשטען פלאץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאכוועהענישען פון דער שרעקליכער דראמא פון מאראנענטום. יעקב בעלמאנטע, איינער פון די ערשטע גרינדער פון דער אמסטערדאמער יודישער קאלאניע, האט אין פערזען בעזונגען אויף שפאניש די ליידען פון זיינע ברידער אונטער דער הערשאפט פון דער אינקוויזיציע. דער פאעט דוד אבענטאר מעלא האט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפאניש; דערביי האט דער איבערזעצער אין איינעגע קאפיטלעך פון תהלים אריינגעשטעלט זיין אייגענע ליריק וועגען דעם שיקזאל פון יודישען פאלק און וועגען זיינע פערזענליכע ליידען אלס מאראן. א צווייטער פאעט, ישורון, אדער פאאול דע־פינא לויט זיין קריסטליכען נאמען, איז בעוואוסט נישט אזוי מיט זיין ליטערארישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס־געשיכטע. א געבוירענער פון ליסאבאן, א אייניקעל פון א מאראנישער פאמיליע, איז פאאול דע־פינא אין דער יוגענד געווען א גוטער קאטוילישער און זאנאר זיך געגרייט צו ווערן א מאנאך. ער איז צו דעם צוועק אוועקגעפאהרען קיין רוים, נאר דארט האט ער זיך בעגעגענט מיט איינעם א געבילדעטען דאקטאר פון די מאראנען, וועלכער האט איהם דערפון אבגערעדט. דערווייל האט זיך געמאכט א מעשה, אז איינער א אלטער פראנציסקאנער האט לויט זיין אינערליכער איבערצייגונג אנגעהויבען

עפענטליך פרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפאר איז ער אבגעזעסען אין תפיסה א לאנגע צייט און ענדליך לעבעדיגערהייד פערברענט געווארען, פערבלייבענדיג ביי זיין איבערצייגונג. די דאזיגע געשיכטע האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אויף אלע מאראנען און צווישען זיי אויך אויף פאאול דע-פינא, וועלכער האט פערזענליך געקענט דעם פראנציסקאנער. ער האט בעשלאסען זיך אומקעהרען צום יודענטום און איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם, וואו ער האט זיך מגייר געווען. — צווישען די שריפטשטעלער פון יענער צייט האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין הויכען יחוס און גייסטיגע פעהיגקייטען אברהם דע-גערארא, א אייניקעל פון בעריהמטען גאנזאלא-דע-קארדאווא, דער נעאפאליטאנער וויצע-קעניג. גערארא האט זיך אריינגעטאן אין דער קבלה, וואס ער האט געלערנט ביי די תלמידים פון אר"י. אין זיין ווערק „שערי שמים” האט ער ערקלערט דאס סיסטעם פון דער פראקטישער קבלה אין צוזאמענהאנג מיט דער פילאזאפיע. דאס דאזיגע ווערק, וואס איז געשריבען געווארען אויף שפאניש, איז דערנאך איבערזעצט געווארען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר׳ יצחק אבוהב דע-פאנסעקא.

דאס לעבען פון דעם לעצטען איז אויך געווען רייך אין פאסירונגען. אין די קינדער-יאהרען איז ער איבערגעפיהרט געווארען פון פארטוגאל קיין אמסטערדאם, וואו ער האט געלערנט תורה ביי'ם אלטען חכם ר׳ יצחק עוזיאל. ער האט געמאכט אזעלכע ריזיגע פארשריטען אין לערנען, אז אויפ'ן 21-טען יאהר האט ער שוין אליין בעקומען דעם טיטול „חכם”. נאך דער פעראייניגונג פון די דריי יודישע געמיינדעס אין אמסטערדאם איז ר׳ יצחק אבוהב געווארען איינער פון די טיכטיגסטע מיטגלידער צווישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין דער שפיץ פון א פארטיע יודישע עמיגראנטען אוועק קיין בראזיליען, וואס האט זיך דעמאלט געפונען אונטער דער הערשאפט פון האלאנד. דארט איז ער געווארען רב אין דער שטאדט פערנאמבוקא, וואו עס האבען געוואוינט פיעל פארטוגאלישע מאראנען. נאר נישט לאנג איז איהם אויסגעקומען צו בלייבען אויף זיין שטעל. אין 1646 איז צווישען פארטוגאל און האלאנד אויסגעבראכען א מלחמה צוליעב דער הערשאפט איבער בראזיליען און מנצח געווען האבען די פארטוגעזער. די יודען האבען זיך ווידער געפונען אין די נעגעל פון דער אינקוויזיציע, צוליעב וועלכער זיי זענען ענטלאפען פון אייראפא, און די געמיינדע אין

בראזיליען איז זיך צופאלען. ר' יצחק אבוהב איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם און ווידער פערנומען די שטעל פון א חכם. מיט זיינע דרשות אין שוהל האט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האט געלייענט לעקציעס אין דער אמסטערדאמער ישיבה, וואו מען האט דאן געלערנט תלמוד, ביבעל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט איבערגעזעצט ווערען אויף פארטוגאליש, וואס איז נאך אויף א לאנגע צייט פערבליבען די שפראך פון דעם גרעסטען טייל האלענדישע יודען. אנ'ערך 50 יאהר איז ר' יצחק אבוהב געשטאנען אין דער שפיץ פון דער „פארטוגעזישער" געמיינדע אין אמסטערדאם און געשטארבען אין טיעפער עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אבגעדרוקט געווארען זיינע פירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפאנישער שפראך. אויף העברעאיש האט ער נאר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער מלחמה צווישען האלאנד און פארטוגאל.

דער טיכטיגסטער ליטערארישער און געזעלשאפטליכער טוער פון יענער צייט איז געוועזען ר' מנשה בן ישראל (1604—57), א חבר פון ר' יצחק אבוהב. ער איז געוועזען א זוהן פון פארטוגאלישע מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע קיין האלאנד. איהם האט מען געבראכט קיין אמסטערדאם נאך א קינד. דארט האט ער געלערנט ביי ר' יצחק עוזיאל תורה, נאר דערביי האט ר' מנשה אויך געלערנט אנדערע זאכען, ווי לאטיין, אייראפעאישע שפראכען און געלעזען די ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאך אין די יונגע יאהרען האט ער ארויסגעוויזען א רעדנערישען טאלענט און שוין צו 18 יאהר האט ער געהאלטען דרשות אין שוהל און קאנקורירט אויף דעם געביעט מיט זיין חבר ר' יצחק אבוהב. אין 1627 האט ער געעפענט א יודישע דרוקעריי און שפעטער איז ער געווארען דער אנפיהרער פון דער ישיבה, וואס איז געגרינדעט געווארען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאמיליע פעריירא. ר' מנשה בן ישראל האט געהאט א סך וויסענשאפט, געוועזען דער פראדוקטיווסטער צווישען אלע שריפטשטעלער פון יענער עפאכע, הגם ער איז נישט געוועזען קיין טיעפער מענש. א דאנק זיינע גרויסע קענטנישען האט ער געהאט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע געלעהרטע פון יענער צייט; א געוויסע צייט האט ער אויך געפיהרט א קארעספאנדענץ מיט דער שוועדישער קעניגין חריסטינא, וואס איז געוועזען א ליעבהאבערין פון דער וויסענשאפט. בעזונדערס זענען מיט איהם געוועזען בעפריינדעט די פראטעסטאנטישע טעאלאגען און מיסטיקער.

די דאָזיגע פּאָפּולאַריטעט האָט ר' מנשה בן ישראל ערוואָרבען אַ דאַנק זיינע ווערק אויף לאַטייניש, שפּאַניש און העברעאיש. זיין גרויס ווערק "Conciliador" (דער שלום-מאַכער), אַ מיסטיש-פילאָזאָפישער פּירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געוואָרען אויף לאַטייניש און ענגליש, הגם אין דעם ווערק איז דאָ ווינציג אָריגינעלע געדאַנקען. אין אַ צווייטען גרויס ווערק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשריבען געוואָרען אויף העברע-איש, „נשמת חיים", טרעט אַרויס ר' מנשה בן ישראל אַלס מקובל. דאָרט ווערען אָפּט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים, דאָרט פיגורירען די אַלע פאָרשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים גלגולים און דבוקים אין אַ גאַנץ ערנסטען טאָן און דאָס בעווייזט, אַז ניט קוקענדיג אויף זיין ענציקלאָפּעדישער וויסענ-שאַפט, האָט ר' מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז ניט ווייט אַוועקגעגאַנגען פון דעם אר"ים תלמידים. אויף דעם סמך פון אַ ערצעהלונג פון עפעס אַ רייזענדען אַוואַנטוריסט, אַז צווי-שען די אינדיאַנער אין אַמעריקאַ האָט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האָט ר' מנשה בן ישראל געבויט אַ גאַנ-צען בנין און אָנגעשריבען אַ ווערק „תקות ישראל", וואו ער בעווייזט, אַז די נבואה וועגען דער אייביגקייט פון יודישען פאָלק איז שוין מקוים געוואָרען און דעריבער קאָן מען האָפען, אַז אין גיכען וועט משיח קומען. ביי די אַלע מיסטישע שטימונגען איז ר' מנשה בן ישראל אָבער אויך געווען אַ רעאַלער מענש, ניט פערגעסען די ווירקליכקייט און די לעצטע יאָהרען פון זיין לעבען האָט ער געפיהרט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאַנד. נאָר וועגען דעם — אין די שפּעטערדיגע קאַפּיטלען.

אַזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטניסען, ווי ר' מנשה בן ישראל האָט מען צווישען די האָלענדישע יודען געקענט געפינען ניט ווינציג. האָלאַנד איז געוואָרען אַ צענטער פון יודישער גייסטיגער טעטיגקייט. די צאָהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געווען אַ בעדייטענדע, און פון דער דאָזיגער סביבה איז אויך אַרויסגעוואַקסען דער גייסטיגער ריעז ברוך שפינאָזאַ. אָבער ניט קוקענדיג אויף דער גע-בוירענער אינטעליגענץ פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע אנוסים, ניט קוקענדיג אויף זייערע קענטניסען, זענען זיי דאָך ניט דערוואַק-סען צו דער שטופע פון רעליגיעזער פרייהייט און טאָלעראַנץ. פון זייער פאָטערלאַנד האָבען זיי אַהער אַראָבגעבראַכט דעם גייסט פון דער

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן יעדען, וואס ערלויבט זיך אבצוטרעטען פון דער אפיציעלער רעליגיע, און בעקומענדיג פרייהייט פון רעליגיע און געמיינדע-אויטאנאמיע, זענען די פיהרער פון יודענטום אליין געווארען אונטערדריקער פון יעדען פרייען גייסט און שטרענג בעשטראפט די „אפיקורסים". דאס האט געבראכט צו טראגעדיעס, און איינער פון די קרבנות פון דער ארדנונג איז געוועזען אוריאל אקאסטא.

אקאסטא איז געוועזען א מאראן, וואס איז געבוירען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל, אין יאהר 1590. אין דער יוגענד האט ער בעקומען א שטרענג-קאטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאהר האט ער זאגאר פערנומען א שטעל פון א שמש אין איינער פון די קירכען אין זיין שטאדט. אבער די לעהרע פון קריסטענטום האט נישט בעפרידיגט זיין קריטישען שכל, וואס האט געזוכט דעם אבסאלוטען אמת. אקאסטא האט זיך דאן פערטיעפט אין ערלערנען די ביבעל און דאס האט אין איהם ערוועקט א שטארקען פערלאנג, זיך אומצוקעהרען צו דער רעליגיע פון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האט ער געהיים פערלאזען די שטאדט און אוועק קיין אמסטערדאם, וואו ער האט אפען אנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאמען מיט זיינע ברידער און מוטער, וועלכע ער האט אנגערעדט דערצו (1618). אין גיכען האט ער זיך אבער איבערצייגט, אז דאס אידעאלע יודענטום, וועגען וועלכען אקאסטא האט געטרוימט, איז זעהר ווינציג ענהליך אויף דעם פראקטישען ווירקליכען יודענטום, וואס ער האט פאר זיך געזעהן אין אמסטערדאם. ער האט דערזעהן, אז דאס יודענטום פון די רבנים בעשטעהט נאר אין אויסערליכע דינים, אין א בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט. און אקאסטא האט ווידער אנגעהויבען זוכען און פארשען. ער האט אויפגעהערט מקים זיין די יודישע דינים און פלעגט זאגאר אפען ארויסטרעטען געגען דער לעהרע פון רבנים, אדער „צבוע'קעס", ווי ער האט זיי אנגערופען, וואס געהען, לויט זיין מיינונג, אויף א פאלשען וועג. די אמסטערדאמער „חכמים" האבען מיט רעכט מורא געהאט, אז אזא פראפאגאנדע קען זיין געפעהרליך ביי די דעמאלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע איז נאך געוועזען יונג און נישט ארגאניזירט, ווען די מאראנען האבען

זיך נאך נישט אבגעוועהנט פון די קאטוילישע מנהגים און בעגריפען. זיי האבען דעריבער מזהיר געווען אקאסטא, אז ער זאל אנהויבען זיך פיהרען בעסער, נאר ער האט נישט געפאלגט. ווען אקאסטא איז דער-נאך אויסגעשלאסען געווארען פון דער געמיינדע, האט ער זיך בע-שלאסען אויף א געפעהרליכען שריט: ארויסטרעטען אפען געגען אפי-ציעלען יודענטום אין דער ליטעראטור. גראד האט זיך געמאכט, אז דער אמסטערדאמער דאקטאר שמואל דא-סילווא האט צו יענער צייט ארויסגעגעבען א ביכעל „א בעטראכטונג וועגען השארת הנפש", וואו ער איז שארף ארויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אפיקורסים, ווי אקאסטא, למשל. דאן האט אוריאל אקאסטא אבגעענטפערט מיט א ווערק אויף פארטוגעזיש „א אבהאנדלונג וועגען די צבוע'שע טרא-דיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב" (1624). אין דעם ווערק האט אקאסטא אבגעווארפען די תלמודישע טראדיציעס און אויך בעוויזען, אז די תורה אנ'ערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין שכר און עונש אויף יענער וועלט. אזא אפיקורסות האט אויפגעבראכט אלע רבנים. די פערוואלטער פון דער געמיינדע האבען גע'מסר'ט אקאסטא פאר דער ארטיגער מאכט, אנ'ווייזענדיג אויף דעם האלענדישען געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאטען צו פערשפרייטען אנטי-רע-ליגיעזע אידעען. אקאסטא'ן האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך בעפ-רייט און נאר ארויפגעלעגט אויף איהם א געלד-שטראף. פון יענער צייט איז דאס לעבען פון אקאסטא געווארען פאר איהם א גיהנם. ער איז געווארען עלענד, דערוויטערט פון אלעמען און ווען איהם איז נמאס געווארען זיין איינזאמקייט און עלענד, איז ער איינמאל אוועק צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האט איהם מוחל געווען, נאר אין ניבען איז אקאסטא ווידער אריינגעפאלען אין אפיקורסות און דאס מאל שוין דערגאנגען אזוי ווייט, אז ער האט שוין אויך געלייקענט אין דער תורה שבכתב, נישט געהאלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו. עס זענען געגאנגען קלאנגען, אז ער האט אבגערעדט צווי קריסטען, וואס האבען געוואלט אננעהמען די יודישע רעליגיע. נאך א הזהרה האבען די רבנים אריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אפיקורס אין חרם ארײן. אלע האבען זיך אבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האבען מיט איהם נישט געוואלט האבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאמ-קייט און ארימקייט האבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאן און ער האט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פראצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיין און בעליידיגט ווערן. אין שוהל האבען זיך פערזאמעלט די רבנים, די מיטגלידער פון דער געמיינדע און פיעל אנדערע יודען. אקאסטא האט אויף א הויך קול איבערגעלייענט די פארמעל פון תשובה און זיך אבגעזאגט פון זיינע אפיקורסישע איבערציינגונגען; נאכדעם האט מען איהם געגעבען 39 מלקות, און ווען דאס האט זיך שוין געענדיגט, האט אקאסטא אריבערגעטראגען א נייע בעליידיגונג: זיך לעגען מיטין פנים אראב אויף דער שוועל פון שוהל און יעדער זאל אריבערטרעטען איבער זיין פלייצע. אט די אלע בעליידיגונגען האבען געמאכט א שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פרייזדענקער און איינמאל האט ער, אין א שטימונג פון פערצווייפלונג און צארן, זיך גענומען דאס לעבען דורך סם'ען (1640). פאר זיין טויט האט ער אנגעשריבען זיין אויטאביאגראפיע, אין וועלכער ער האט אויסגעגאסען זיין גאנצען צארן אויף די, וואס האבען איהם געבראכט צו אזא שענדליכער בעליידיגונג.

זיעבּעטעס קאַפּיטעל.

דער קאָזאַקען-אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פּוילען.

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב-אייראָפּא האָבּען אָנגעהויבּען בּיסלעכווייז צו-זיך צו קומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האָלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבּען בּויען זיך אַ נייער יודישער צענטער, איז אויף די אשכּנזים, וואָס האָבּען שוין געהאַט אויסגעבּויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פּוילען, געקומען אַ אונגעווערהנליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געווען דער שרעקליכער קאָזאַקען-אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פּוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטער אין פּוילען. דעם טרויער-צוג, וואָס זייערע בּרידער אין מערב-אייראָפּא האָבּען דורכגעמאַכט אין מיטעל-אַלטער, האָבּען די פּוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17-טען יאָהרהונדערט און דער וועג איז געווען פול מיט מערטירער און קרבּנות.

די סיבּה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געווען די עקאָנאָמישע לאַגע פון פּוילען בּכלל און יודען בּפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבּען אויבּען געזעהן, איז אין פּוילען געווען אָבּהענגיג פון די פערשידענע קאָמבּינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויבּ דער קעניג און די גרויס-שליאַכטע האָבּען מעהרסטענטייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבּען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבּען, האָבּען מיט די יודען שטענדיג געקעמפפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער-צעכען. די גייסטליכע

ווידער האָבען פיינד געהאַט יודען אַלס „אונגלויביגע" און געפיהרט
געגען זיי אַ אַגיטאַציע פון די קירך-טריבונען. יודען איז דעריבער
שטענדיג אויסגעקומען צו קאָמבינירען, זיך צופאַסען צו די אַרומיגע
בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אַלע גינסטיגע אומשטענ-
דען. יודען האָבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואַך, שטענדיג
פערטהיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פון זייערע „בעלי-
טובות", דער קעניג און די שליאַכטע, און אין דעם קאַמפף האָבען
יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאָל איבער-
געלעבט אַ עלילת-דם און טייער בעצאָהלט פאַר דעם. זינט די גייסט-
ליכע האָבען אָנגעהויבען בעקומען אַ גרויסע השפעה, בעזונדערס אין
דער צייט פון פרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט-
בלבולים געוואָרען אַ אָפטע זאַך און די רדיפות אויף יודען האָבען זיך
פערגרעסערט. אָבער נאָך דעם אַלעמען האָט יודען דאָך זיך געלעבט
אין פוילען בעסער, איידער אין מערב-אייראָפּאַ. דאָס רוב פון זיי
האָבען דאָך געהאַט פרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט
געווען, און בעזונדערס פעסט זענען די יודען געווען אינערליך, אַ דאַנק
זייער זעלבסט-פערוואַלטונג און זעלטענער אָרגאַניזאַציע. אָבער אויב אין
די צענטראַל-געגענדען פון פוילען האָבען די יודען געפיהרט דעם
קאַמפף נאָר אויף איין פראָנט און געהאַט וועמען זיך אָנצושפאַ-
רען, אַלס פערטהיידיגער פון זייערע אינטערעסען, איז דער דאָזיגער
קאַמפף געווען פיעל קאָמפּליצירטער און שווערער אין די דרום-
מזרח'ישע געגענדען פון פוילען, אין אוקראַינאַ. דאָרט האָבען יודען
שוין געהאַט צו טאָן נישט מיט די פּאָליאַקען, נאָר מיט אַ דריטען
עלעמענט, די קאָזאַקישע פּראַוואָסלאַווע פּויערען, וואָס זענען געווען
פרעמד אי די פּאָליאַקען, אי די יודען. די דאָזיגע קאָמפּליצירטע לאַ-
גע האָט געמוזט פיהרען צו אַ גרויזאַמער טראַגעדיע.

בשעת ליטא האָט זיך פעראייניגט מיט פוילען און געוואָרען איין
מלוכה, זענען צו פוילען איבערגעגאַנגען די געגענדען פון וואָהלין,
פּאָדאָליע און אוקריינא. די דאָזיגע געגענדען זענען פּאָליטיש געשטאַ-
נען אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע קיסרים, און עקאָנאָמיש —
אונטער דער הערשאַפט פון די פוילישע „פריצים". די פיעל גיטער
מיט די גרויסע דערפער, וואָס זענען געווען בעזעצט דורך קאָזאַקען-
פּויערען, האָבען זיך דאָ געפונען אין די הענד פון די פוילישע מאַג-
נאַטען, וואָס זענען געווען פאָלקאָמע הערשער איבער זייערע לייב-אייגענע,

דאָ האָט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאָנאָמישע אונטערדריקונג
פון די שוואַכע, וואָס אין אַלע לענדער פון שקלאַפעריי, נאָר אויב
ערגעץ=אַנדערש זענען די ערד=בעזיצער געווען ווינציגסטענס פערבונדען
מיט זייערע לייב=אייגענע דורך דער אַלגעמיינער רעליגיע, וואָס האָט
אָבגעשוואַכט אביסעל דעם קלאַסען=קאַמפף, האָט דאָ, אין אוקריינא,
דער עקאָנאָמישער דרוק געמוזט זיך פערשאַרפען ביז די אויסערסטע
פאָרמען. די לייב=אייגענע פויערען, אָדער „חלאָפעס", זענען געווען
פרעמד זייערע הערשער סיי לויט דער רעליגיע, סיי לויט דער נאַציע.
די פראַוואָסלאַוויע איז פאַר די פוילישע פריצים געווען א„חלאָפסקע
רעליגיע", וועלכע מען האָט זיך געסטאַרעט אויסוואָרצלען דורך פער=
שידענע צוואַנגס=מיטלען. דער פאָליאַק האָט געקוקט אויף די רוסען, ווי
אויף א נידעריגערע ראַסע, וואָס פערדיענט נישט קיין אַכטונג און קיין
מיטלייד. אויסער דער געוועהנליכער „פאַנשטשיזנא" האָבען די פריצים
נאָך אַרויפגעלעגט אויף די פויערען פיעל קלענערע שטייערען און אָב=
צאָהלונגען. די פוילישע פריצים האָבען געוועהנליך געוואוינט ווייט פון
זייערע גיטער, וועלכע זיי האָבען איבערגעגעבען אין רשות פון פער=
וואַלטער און אַרענדאַרען. צווישען די אַרענדאַרען זענען געווען פיעל
יודען, וואָס פלעגען מעהרסטענטייל נעהמען אין אַרענדע דאָס רעכט
פון „פראָפינאַציע", ד. ה. האַנדלען מיט משקאות. צוזאַמען מיט דער
אַרענדע איז צו יודען איבערגעגאַנגען א טייל פון די רעכטען, וואָס
די פריצים האָבען געהאַט איבער זייערע לייב=אייגענע. דערביי פלעגט
דער יודישער אַרענדאַר געוועהנליך זיך סטאַרען אַרויסבעקומען פון די
גיטער וואָס מעהר הכנסות און שטאַרק עקספּלאָאַטירען די פויערען.
דער קליין=רוסישער פויער האָט דעריבער געטראָגען אין האַרצען
א טיעפע שנאה צום פוילישען ערד=בעזיצער, אַלס א פריץ און אַלס
אַ„ליאַח"; אָבער נישט ווינציגער, און אפשר נאָך מעהר, האָט ער פיינד
געהאַט דעם יודישען אַרענדאַר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגע=
קומען צו טרעפען זיך, ווייל אין איהם האָט ער געזעהן אַ ביידען
שליח און פערטרעטער פון פריץ, אַ „ניעחריסט", וואָס איז איהם
פרעמד לויט זיין רעליגיע און לויט זיין אַרט לעבען. יודען זענען דאָ
געשטאַנען צווישען צוויי פייערן: צווישען דעם פאַן און חלאָפ קאַטויל
און פראַוואָסלאַוונעם. און עס איז געקומען די צייט, ווען דער איבער=
ליבער ברענעדיגער האַס אין די הערצער פון די פויערען האָט זיך
פערוואַנדעלט אין אַ שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראָכען די שרעקליכע

קאַטאַסטראָפֿע, זענען יודען געשטאַנען אויפֿ'ן ערשטען פֿײַער און גע-
ליטען מעהר פֿון די פּריצים אַלײן.

די בעפֿעלקערונג פֿון דער אוקראַינאַ, וואָס איז פּאָליטיש און
עקאָנאָמיש געווען פֿערשקלאַפֿט בײַ די פּאָליאַקען, איז כּלל נישט געווען
אַזאַ דערשלאָגענע סטאַדע, אַ „בּידלאָ", ווי מען האָט פֿון איהר געוואָלט
מאַכען. געוויסע היסטאָרישע אומשטענדען האָבען געבראַכט דערצו אַז
די בעפֿעלקערונג זאָל ווערן אַ מיליטערישע מאַכט און אַז אין די
שקלאַפֿען זאָל זיך ענטוויקלען אַ שטאַרקע שטרעבונג צו פֿרײַהײַט.
אַ דאַנק דער נאָהענטקײַט צו די סטעפּעס און צו קרים, פֿון וואַנען די
טאַטאַרען פֿלעגען אָפֿט אָנפֿאַלען אויף די פּוילישע גרעניץ-געגענדען,
האָט די בעפֿעלקערונג פֿון אוקראַינאַ געמוזט זיך פֿעראײניגען אין קאַמפּפֿס-
דרוזשינעס, וואָס זאָלען קענען זיך פֿערטײדיגען פֿון די טאַטאַרען. די
פּוילישע רעגירונג האָט געשטיצט די דרוזשינעס, וואָס האָבען געהיט די
גרעניץ. אַזױערנאָך זענען ענטשטאַנען די אוקראַינער קאָזאַקען וואָס זענען
געוואָרען אַ האַלב-פּויערשער, האַלב-מיליטערישער קלאַס, מיט זײער
בעזונדערען העטמאַן אין דער שפּיץ און מיט אַ בעזונדער אויטאָנאָמיע.
אויסער די אוקראַינער קאָזאַקען, וואָס האָבען זיך געפֿונען אונטער דער
הערשאַפֿט פֿון דער פּוילישער רעגירונג, זענען נאָך געווען קאָזאַקען
פֿון „זאַפּאָראָזשיע" -- אינגאַנצען פֿרײַע מיליטער-לײַט, וואָס האָבען גע-
וואוינט אונטער דעם דניעפּר, אין די סטעפּעס, און געלעבט פֿון די
אָפֿטע מלחמות און אָנפֿאַלען אויף די טאַטאַרען און טערקען. דאָס
זענען געווען אינגאַנצען פֿרײַע מענשען, וואָס האָבען נישט אָנערקענט
קײן שום הערשאַפֿט איבער זיך, געליעבט נאָר די פֿרײַהײַט און געלעבט
בלויז פֿון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פֿון די זאַפּאָראָזשער קאָ-
זאַקען „סיעטש" פֿלעגען אַוועק פֿון אוקראַינאַ די אַלע פּויערען, וואָס
האָבען געוואָלט בעסער פֿיהרען אַ פֿרײַ לעבען, אײדער בעאַרבײַטען די
ערד; אַהין זענען נישט דערלאָזען געוואָרען קײן פֿרויען און קינדער; די
(„סיעטש") איז געווען אַ מין אוראַלטע רעפּובּליק, וואו מעהר פֿון אַלץ
האָט מען געשעצט די טאַפּפֿערקײַט, גבורה און רובערײַ. די אוקראַינער
און זאַפּאָראָזשער קאָזאַקען האָבען שטענדיג געהאַט בעציהונגען צווישען
זיך און די פּויערשע אוקראַינער בעפֿעלקערונג האָט מיט שטאָלץ און
האָפֿנונג געקוקט אויף זײער נאַציאָנאַלער גוואַרדיע אין די גרויסע סטע-
פּעס, וואָס האָט סוף כּל סוף געדאַרפֿט זײ אויסלעזען פֿון דער קנעכט-
שאַפֿט פֿון די „ליאַחעס און זשידעס". די פּוילישע רעגירונג האָט נישט

פערשטאנען, אז דארט קלייבט זיך אן אלץ מעהר א ברען-מאטעריאל, וואס וועט מיט דער צייט זיין א סכנה פאר דער גאנצער מלוכה, און אויך די יודען האבען נישט פערשטאנען, אז אויף זיי רוקט זיך אן א גרויזאמע קראפט, וואס וועט אנשרייבען פיעל נייע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פון צייט צו צייט האט די אינערליכע פאלקס-אויפרעגונג געלאזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קליינע אגראריע אונרוהען, און נאך אין 1638 האבען די זאפאראזשער קאזאקען, אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק פאוליוק, זיך אביסעל „פונאנדערגעשפיעלט" און אין לובני האבען זיי חרוב געמאכט עטליכע יודישע שוהלען און דער'הרג'ט אנ'ערך 200 יודען, נאר די רעכטע שחיטה האט זיך אנגעהויבען פונקט אין 10 יאהר ארום.

אין פריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפגעשטאנען איינער פון די פאפולערע קאזאקען, דער סאטניק באגדאן חמעלניצקי. ער איז געווען רייך אין שאף און רינדער, האט בעזעסען א שטארקען ווילען, א גרויסע שטרעבונג צו מאכט, געווען שלעכט און חיטרע, מיט א געבוירענעם טאלאנט צו פיהרען נאך זיך גרויסע פאלקס-מאסען. איהם איז בעשערט געווען אויפצוהויבען די פאהן פון אויפשטאנד אין אוקריינא און אין זאפאראזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אז דער פארסטאראסטא טשאפילינסקי האט צוראבירט זיין גוט, צוגענומען ביי איהם זיין געליעבטע און דער'הרג'עט זיין זוהן. עס האט זיך געפונען א יוד זכריה סאבילענקי, א ארענדאר, וואס האט איינגערעדט טשאפילינסקי'ן, אז ער זאל מאכען א בלבול אויף חמעלניצקי'ן, כדי פטור צו ווערן פון איהם. דערזעלבער יוד האט אויך ענטדעקט, אז חמעלניצקי מאכט הכנות צו א אויפשטאנד, און איהם האט מען געחאפט און ארעסטירט. דא האט זיך געפונען א צווייטער יוד, יעקב סאבילענקי, חמעלניצקי'ס א פריינד, וועלכער האט איהם געהאלפען ענטלויפען פון תפיסה. מען האט איהם ווידער געחאפט און ארעסטירט, נאר איהם האט נאך אמאל געלונגען צו ענטלויפען קיין זאפאראזשיע און פון דארטען האט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאל צום אויפשטאנד. „ווייסט און זעהט, — האט חמעלניצקי געשריבען אין זיין אויפרוף צו די קאזאקען, — אז די דאזיגע פוילישע אומה פערשטארקט זיך און פערשקלאפט אונז אלץ מעהר, אבער נאך ווינציג וואס די פאנעם פערשקלאפען אונז, נאר אויך די נידעריגסטע צווישען אלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז". די אוקריינער קאזאקען האבען געהיים אויסגעקליבען חמעלניצקי'ן אלס

זײער העטמאַן און איהם בעפֿאָלמעכטיגטע צו פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט די זאַפּאָראָזשער קאָזאַקען. קומענדיג אין דער „מיעטש", האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפֿס-דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פֿיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פֿעראייניגטע קאָזאַקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון אוקראַינאַ. ביי „זשאָלטי וואָדי" האָט חמעלניצקי'ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פֿון פּאָטאָצקי און קאַלינאָווסקי, און דאָס האָט געדינט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפֿשטאַנד אין גאַנץ אוקראַינאַ. די רוסישע פּויערען און שטאָדטישע לייט האָבען אַוועקגעוואָרפֿען זייערע הייזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער'הרג'עט זייערע בעזיצער צוזאַמען מיט זייערע פֿערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגע'הרג'עט געוואָרען טויזענדער יודען און זייער פֿערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פֿון איניגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט'ן גוטען ווילען איבערגעלאָפֿען אין לאַגער פֿון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפֿענגניש, ווייל די טאַטאַרען פֿלעגען מעהרסטענטייל נישט דער'הרג'נען זייערע געפֿאַנגענע, נאָר זיי אָבשיקען קיין טערקיי און דאָרט זיי פֿערקויפֿען אַלס שקלאַפֿען, און אין טערקיי האָבען די געפֿאַנגענע יודען געקענט האָפֿען אויסגעקויפֿט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צייט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4-טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צייט פֿון קעניג-וואַהלען. אין פּוילען פֿלעגט דאָס לאַנג זיך פֿערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נייעם קעניג און דערווייל זענען פֿאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רייבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פֿאַר די אויפֿגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפֿשטאַנד האָט פֿערכאַפּט גאַנץ אוקראַינאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטיילונגען פֿון די קאָזאַקען און רוסישע פּויערען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חמעלניצקי'ס מיטהעלפֿער, האָבען זיך פֿערשפּרייט איבער די שטעדט און מיט אכזריות דער'הרג'עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פֿון יענער צייט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פֿלעגען אויסגעפֿיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע ענוים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פֿון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

זויי העלפטען, ארייננעקלאפט פלאקענס, געבראטען אויף קויהלען, אבגעגאסען מיט זודיגע וואסער; מען האט נישט געשאנקען דאס לעבען אפילו די זויג-קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האט דאס פאלק ארויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זיי זענען געווען פער׳משפט אויף פאלקאמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זיי האט זיך גערעכענט פאר א פערראט. די ספרי-תורות זענען ארויסגעשלעפט געווארען פון די שוהלען; די קאזאקען האבען אויף זיי געטרונקען בראנפען און געטאנצט, דערנאך געווארפען אויף זיי די יודען און געשאכטען אהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אדיינגעווארפען געווארען אין גריבער און פערשיט געווארען מיט ערד". דער יודישער היסטאריקער פון יענער צייט איז מוסיף, אז די ווילדע חיות האבען בכיון נישט דער׳הרג׳עט זייערע קרבנות מיט איין מאל, כדי זיי זאלען וואס מעהר זיך מוטשען; האבען זיי אבגעהאקט די הענד און די פיס, געבראטען די קינדער אויפ׳ן פייער, אויפגעעפענט די בייכער פון די פרויען, דארט ארייןגעלעגט א לעבעדיגע קאץ און דערנאך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראגיש איז געווען די לאגע פון די יודען, וואס זענען זיך אנגעלאפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאפענדיג צו געפינען דארט א גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אז אין נעמיראוו, אין פאדאל, האבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האט חמעלניצקי אהין ארויסגעשיקט א אטריאד קאזאקען אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק האניא. אזוי ווי די שטאדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און איינצונעהמען זי מיט אטאקע איז געווען שווער, האבען די קאזאקען אנגעווענדעט א חיטרע מיטעל: זיי זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פוילישע פעהנער און געבעטען זיי עפנען. די יודען האבען געמיינט, אז דאס איז פויליש מיליטער, וואס געהט זיי אויף הילף, און זיי ארייננעלאזט. דאן (כ׳ סיון) האבען די קאזאקען געמאכט דארט א שרעקליכען חורבן. די מענער האט מען אלע אויסגעשאכטען; די פרויען האט מען מאנס געווען. דער נעמיראווער רב און ראש-ישיבה ר׳ יחיאל מיכל בן אליעזר מיט זיין אלטער מוטער האבען זיך בעהאלטען אויפ׳ן בית-הקברות, ווּעלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאכ׳ן טויט. דארט האט זיי געטראפען איינער פון די פאגראמשטשיקעס און מיט א שטיק האלץ אונמענשליך דער׳הרג׳עט פריהער דעם רב, דערנאך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האבען די קאזאקען אפט געלאזט לעבען, זיי אבגע׳שמד׳ט און דערנאך גענומען

פֿאַר ווייבער. אָבער נישט פֿיעל זענען געבליבען אין זייערע הענד. איינע אַ שׁען יודיש מיידעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פֿאַר אַ ווייב געוואָלט נעהמען, האָט איהם איינגערעדט, אַז זי ווייסט אַזאַ כּשוף, וואָס פֿערהיט פֿון יעדע קויל, און כּדי איבערצוצייגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שענע מיידעל איז געפֿאַלען טויט. אַ צווייטע יודיש מיידעל האָט זיך געקויל'ט דעם טויט דורך אַ אַנדער חיטרע מיטעל. זי האָט גע'פּועל'ט ביי איהר קינפֿטיגען מאַן, אַז ער זאָל פֿאָהרען מיט איהר זי אָבשמד'ען דורך אַ וואַסער און דורכפֿאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפֿען און דערטרונקען געוואָרען. בּסך=הכּל זענען אין נעמיראָוו דער'הרג'עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען ענטלאָפֿען פֿון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געוועזן בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטיילונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפֿונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פּאָליאַקען. די יודען און די פּאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זיי וועלען נישט פֿערלאָזען איינע די צווייטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפּען בּלוט. די יודען האָבען די פֿעסטונג פֿערטיידיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זיי האָבען געלאָזט וויסען די פּאָליאַקען, אַז זיי זענען אויסען נאָר די יודען און אויב די פּאָליאַקען וועלען זיי, די יודען, אַרויסגעבען, וועט מען די פּאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פּוילישע פּריצים, וואָס אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען דער פֿירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פֿערגעסען אָן זייער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פֿעררעט און געוואָלט זיך אָבּרעכענען מיט די פֿעררעטער, וואָס זענען געוועזן אין דער מינדערהייט. נאָר דער ראש הישיבה ר' אהרן האָט זיך ביי זיי געבעטען, אַז זיי זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פֿון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פּאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זיין. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פֿרומער ר' אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכּנה אונזערע ברידער אין גלות". די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זיי האָבען אָבגעגעבען זייער גאַנצען פֿערמעגען

דעם פירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאל דאס געבען די קאזאקען אלס אויסקויף פאר זייער לעבען. ווען די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין, האבען זיי פריהער צוגענומען דאס גאנצע יודישע פערמעגען, דערנאך פערטריבען אלע יודען אין א גארטען אריין, דארט אריינגעשטעקט א פאהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען לעבען, זאל זיך שטעלען אונטער דער פאהן און זיך אב׳שמד׳ען. די רבנים זענען ארומגעגאנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אז מען זאל בעסער אננעהמען א מערטירער־טויט און נישט פעררעטען די יודישע רעליגיע. עס האט זיך נישט געפונען קיין איין און איינציגער פעררעטער און 1500 יודען זענען אוים׳געהרג׳עט געווארען אויף א אכזריות־דיגען אופן. די קאזאקען האבען אויך נישט געשאנקען די פאליאקען און אויסגעהרג׳עט אלע, צווישען זיי אויך דעם פירשט טשעטווערטינסקי. די פאליאקען האט מען פאר פערראט בעצאהלט מיט פערראט.

פון פאראל זענען די קאזאקען אוועק קיין וואהלין און דארט האט די שחיטה געדויערט דעם גאנצען זומער און הערבסט פון 1648. אין פאלאנאיע זענען געפאלען הרוגים און גענומען געווארען אין געפענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער׳הרג׳עטע איז געוועזען דער פאפולערער מקובל ר׳ שמשון אסטראפאלער. ער צוזאמען מיט נאך 300 יודען האבען זיך אנגעטאן אין קיטלען און טליתים, אוועק אין שוהל אריין און דארט ערווארטעט דעם שונא. דארט זענען זיי טאקע אלע ביז איינעם אויסגעהרג׳עט געווארען. אזעלכע שחיטות זענען אויך פארגעקומען אין זאסלאוו, אסטראהא, באר, אלט־קאנסטאנטין, קרעמעניץ און פיעל אנדערע שטעדט.

דאס פוילישע מיליטער האט אין איינצעלנע ערטער איינגעשטילט דעם בונט און געצאהלטע באנדעס פון די קאזאקען און פויערען אויסגעראטט. בעזונדערס האט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און טאלאנטפולער פירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געוועזען א גרויזאמע קראפט פאר די קאזאקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאריקער, האט ווישניעוועצקי, זיך בעצויגען צו יודען, „ווי א פאטער צו קינדער“, און אומעטום, וואוהין עס איז אריינגעטרעטען זיין מיליטער, זענען געוועזען יודען אויסער געפאהר. אבער ווישניעוועצקי איז געוועזען נאר איינער און ער איז נישט אימשטאנד געוועזען אליין צו דערשטיקען דעם בונט; די הויפט־אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע האבען געהאלטען אין איין רייסעניש צווישען זיך, מקנא געוועזען ווישניעוועצקי׳ן פאר זיינע

נצחונות, נישט אַרויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאַלענט אין חמעלניצקי איז געווען גערעכט, ווען ער האָט זיי געגעבען אַזאַ חאַראַקטעריסטיק: „פעריגאַ״ (פערענע), „דעטינאַ״ (קינד), „לאַטינאַ״ (געלעהרטער), ד. ה. אייניגע פון זיי זענען פויל און צאַרט, אַנדערע זענען נאַאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאַבינעט און טויגען גאָרנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקראַינא איז אַ באַנדע פויערען אָדער „הײַדאַמאַקען״ אַרײַנגעדרונגען אין די דערבײַאיגע שטעדט פון ווײַס-רוסלאַנד און ליטא. פון טשערניגאָוו און סטאַראָדוב, וואו מען האָט אויסגעהרג׳עט די יודישע אײַנוואוינער, זענען די רויבער געגאַנגען אויף האָמעל, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאָריקער פון יענער צײַט דערצעהלט: „די בונטאָווטשיקעס האָבען איבערגעקויפט דעם נאַטשאַלניק פון שטאָדט... און יענער האָט אַרויסגעגעבען די יודען. עס האָבען זיי אַרומגערינגעלט די פּראַוואָסלאַווגע מיט ענטבלויזטע שווערדען, מעסערס און שפּיזען און געזאָגט: „פּאַרוואָס גלויבט איהר אין אײַער גאָט, וואָס האָט נישט קיין רחמנות אויף זײַן לײַדענדען פאָלק און ראַטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאַגט זיך פון אײַער גאָט — וועט איהר ווערן הערן!... איהר אַלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האַלטען אין דער אמונה פון אײַערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אײַערע ברידער אין אוקראַינא, פּאָקוטיא און ליטאָ״... דעמאָלט האָט אויסגעשריען ר׳ אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית-דין: „ברידער, דערמאָנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש-השם! לאָמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!״ און תיכף האָבען טויזענדער זיך אָבגעזאָגט פון לעבען, פערהאַסט די וועלט און מקדש השם געווען. דער ראש-ישיבה האָט דער ערשטער אָבגעגעבען זײַן קערפּער אַלס קרבן... די זקנים און יונגע לײַט, יונגלעך און מײדלעך האָבען געזעהן די ענוים, לײַדען און וואונדען פון רבי׳ן, וועלכער האָט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אַז זיי זאָלען אויך אָננעהמען דעם מערטירער-טויט אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט די וועלט בעשאַפען. אַלע, ווי איין מענש, האָבען אויסגעשריען: „לאָמיר איינער דעם אַנדערן מוחל זײַן די פערזענליכע בעלײַדיגונגען, לאָמיר אָבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפּער — דער ווילדער סטיחיע, אונזערע שונאים,

די פראוואסלאוונע"... דערהערענדיג דאס, האבען די שונאים געמאכט א שרעקליכע שחיטה; זיי האבען געשלאגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאלען שטארבען לאנגזאם. הויפענס זענען געפאלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האבען געגעסען די טויטע קערפער".

אין סעפטעמבער איז חמעלניצקי אליין, אין שפיץ פון די קאזאקען צוזאמען מיט די טאטארען, צוגעגאנגען צו די ווענט פון דער גאליציאנער הויפט-שטאדט לעמבערג און זי בעלאגערט. די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין דער פארשטאדט און זי צוראבירט, נאר דער צענטר פון שטאדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אהין האבען די קאזאקען נישט געקענט אריינדרינגען. חמעלניצקי האט פארגעלעגט דעם מאגיסטראט, ער זאל ארויסגעבען אלע יודען און זייער פערמעגען און דאן וועט ער אבטרעטען פון שטאדט, נאר דאכמאל האט דער מאגיסטראט געהאלטען מיט יודען און דאן האט חמעלניצקי איינגעשטימט אבצוטרעטען פון שטאדט פאר א גרויסע סומע אויסקויף-געלד, וואס דעם גרעסטען טייל פון איהר האבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אוועק קיין זאמאשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו ווארשא, וואו עס איז דעמאלט אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער קארדינאל יאן-קאזימיר, דער ברודער פון וולאדיסלאוו דעם 4-טען. דער נייער קעניג האט אנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאנדלונגען וועגען שלום, נאר אזוי ווי די קאזאקען האבען געשטעלט גרויסע פאדערונגען, זענען די אונטערהאנדלונגען איבערגעריסען געווארען און אין פריהלינג 1649 האט זיך ווידער אנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געווארען עטליכע יודישע שטעדט. נאך א רייהע מפלות פון פולישען מיליטער איז ענדליך געשלאסען געווארען אין זבאראווא א שלום, וואס איז געווען גינסטיג פאר די קאזאקען. אין דעם אבמאך וועגען שלום איז אויך געווען, לויט דער פאדערונג פון די קאזאקען, א פונקט, אז יודען טארען נישט וואוינען אין דער קאזאקען-אוקריינא, ד. ה. אין טשערניגאווער, פאלטאווער, קיעווער און א טייל פאדאלער ראיאנען.

נאך אנדערטהאלבען יאהר פון צרות און שחיטות האבען די יודען ענדליך פרייער אבגעעטעמט. דער קעניג יאן-קאזימיר האט ערלויבט די יודען, וואס האבען אנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פחד פאר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאסען יודישע טעכטער,

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד'ט געוואָרען, זענען ענטלאָפען פון זייערע געצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו זייערע פאַמיליעס. דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט אָבגעהאַלטען זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ רייהע תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפטליכע און פאַמיליען-לעבען פון די יודען. דער טאָג פון דער נעמיראָווער שחיטה (כ' סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית-טאָג צום אָנדענקען פון די מערטירער בעת די קרייץ-צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פאַר אַ טרויער-טאָג אויך צום אָנדענקען פון די קרבנות פון דעם קאָזאַקען-אויפשטאַנד. די רבנים פון יענער צייט האָבען פערפאַסט אַ רייהע תפילות און האַרצ-רייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען אין יענעם טרויער-טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטיל-שטאַנד. דער שלום אין זבאָראָוואָ האָט נישט צופרידענגעשטעלט נישט די קאָזאַקען, נישט די פּאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפגעפלאַקערט. די פוילישע רעגיערונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע, אין וועלכער עס איז אַריינגעגאַנגען אויך אַ יודישע אָבטיילונג פון 1000 מענשען. דאַסמאָל האָבען די פּאָליאַקען גובר געווען און אין סעפּטעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום, וואָס איז געווען גינסטיג פאַר די פּאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פיעל פריהעריגע פאָדערונגען פון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפען געוואָרען און צווישען אַנדערעם איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פון יודען צו וואוינען אין אוקריינאַ. דעמאָלט האָבען די אַנרוהען צווישען די קאָזאַקען און פּראַוואָסלאַווע פויערען זיך ווידער אָנגעהויבען. חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם רוסישען צאַר אַלעקסיי מיחיילאָוויטש וועגען פעראייניגען, אויף אויטאָנאָמישע יסודות, די קאָזאַקען-אוקריינאַ צו דער מאָסקיווער מלוכה, מיט'ן נאָמען קליין-רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654 און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען פיהרען אַ מלחמה מיט פוילען. יעצט איז געקומען די צייט פון הריגות און שחיטות פאַר די יודען פון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין פערלויף פון צוויי יאָהר געב'על'הבת'עוועט איבער ליטא און ווייס-רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ=

גענומען געוואָרען די הויפּט־שטעדט, האָט מען שטענדיג די יודען פֿון דאָרטען אַרויסגעטריבען אָדער אויסגע׳הרג׳עט. ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די שטאָדט מאָהילעוו, האָט דער רוסישער צאַר געהייסען אַרויסטרייבען פֿון דאָרטען אַלע יודען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאַגיסטראַט און דער רוסישער מאַכט. די יודען האָבען געהאָפֿט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער וועט צוריק אָבשלאָגען די שטאָדט, און זיי האָבען דעריבער נישט תיכף זיך אַרויסגעצויגען פֿון שטאָדט. נאָר דערפֿאַר האָבען זיי טייער בעצאָהלט. ענדע זומער 1655 האָט דער נאַטשאַלניק פֿון רוסישען גאַרניזאָן אין מאָהילעוו, פּאָלקאָווניק פּאָקלאָנסקי, דערוויסענדיג זיך, אַז צום שטאָדט גיהט דאָס פּוילישע מיליטער, בעפֿוילען די יודען פֿערנעהמען זייער האָב און גוטס און אַרויסטרעטען פֿון שטאָדט. אָבער ווי נאָר די יודען זענען אַרויס פֿון שטאָדט און זיך געלאָזט אין לאַגער פֿון פּוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאָלדאַטען, לויט דעם בעפֿעהל פֿון פּאָקלאָנסקי, בעפֿאַלען די יודען, צוראַבירט זייער גאַנץ פֿערמעגען און כמעט אַלע אויסגע׳הרג׳עט.

אין וויטעבסק האָבען יודען גענומען אַ ענערגישען אָנטייל אין דער פֿערטיידיגונג פֿון שטאָדט. זיי האָבען געגראָבען גריבער, פֿערפֿעסטיגט די ווענט, צוגעשטעלט געוועהר און פֿערד, נאָר דערפֿאַר ווען די שטאָדט איז ענדליך איינגענומען געוואָרען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען אינגאַנצען צוראַבירט געוואָרען; אַ טייל פֿון זיי זענען מיט געוואַלט אָבגע׳שמד׳ט געוואָרען און אַ טייל זענען פֿערשיקט געוואָרען אין די רוסישע גובערניעס אַלס געפֿאַנגענע. נישט ווינציג האָבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די הויפּט־שטאָדט פֿון ליטא, ווילנא. דאָרט האָבען די קאָזאַקען געמאַכט אַ שרעקליכען פּאָגראָם און אויסגע׳הרג׳עט 25 טויזענד פּאָליאַקען. פֿון די יודען האָט דער גרעסטער טייל זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפֿען, נאָר די איבערגעבליבענע זענען אָדער אַרויסגעטריבען אָדער אויסגע׳הרג׳עט געוואָרען.

נאָך ווינציג זענען געוועזען די אומגליקען, וואָס זענען געקומען אויף יודען פֿון די קאָזאַקען, רוסען און טאַטאַרען, איז נאָך צוגעקומען אַ נייער שונא, דער שוועדישער קעניג קאַרלוס דער 10־ער, וועלכער האָט זיך אַריינגעריסען קיין פּוילען פֿון צפֿון־זייט, אין סאַמע צענטער פֿון לאַנד. דער שוועדישער קעניג האָט איינגענומען איין שטאָדט נאָך דער אַנדערער; איהם האָבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פּוילישע רעזידענץ־שטעדט קראַקוי און וואַרשאַ. דער גרעסטער טייל פֿון גרויס־און

קליין-פּוילען איז געווען אין די הענד פֿון די שוועדען און דער קעניג יאַן-קאַזימיר האָט געמוזט ענטלויפֿען קיין שלעזיען. פּוילען איז געוואָרען אַ מין גיהנם, וואו עס האָבען זיך צונויפֿגעמישט פֿערשידענע פֿעלקער: קאָזאַקען, רוסען, שוועדען, טאַטאַרען און יעדער איינציגער האָט געוואָלט אָפּרייסען אַ חלק פֿאַר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אַז די היסטאָריע האָט שוין פֿער'משפּט דאָס אַמאָליגע שטאַרקע פּוילען צום אונטערגאַנג. פֿון דער שוועדישער אַרמעע האָבען יודען געליטען צוגלייך מיט דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג, אָבער אויף זייער חלק זענען אויסגעפֿאַלען אויך ספּעציעלע ליידען. דער אָנפֿיהרער פֿון דער פּוילישער אַרמעע, דער בייזער דיקטאַטאָר טשערנעצקי, איז געווען אַ שונא-ישראל און זיך בעגאַנגען מיט זיי אַכזריות'דיג. יודען האָט מען בעשולדיגט אין געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אָן זיי נוקם געווען דערפֿאַר, אַזוי אַז די יודען זענען געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערען: דאָרט, וואו די שוועדען האָבען זיי געלאָזט צו רוה, זענען זיי בעפֿאַלען געוואָרען פֿון די פּאָליאַקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאָך צוגעקומען די דזשומא, וועלכע האָט דעמאָלט געהערשט אין פּוילען. די יודען פֿון קראַקויער, פּויזנער, קאַלישער, פּעטראָקאָווער און לובלינער געגענדען, וואָס זענען געווען אויסגעמוטשעט פֿון דער מלחמה, זענען מאַסענווייז אויסגעשטאָרבען פֿון דזשומא. ערשט אין 1658, נאָך גרויסע פֿערלוסטען און בזיונות, האָט פּוילען געשלאָסען אַ שלום מיט גרויסע הנחות פֿאַר רוסלאַנד און שוועדען, און דאָס לאַנד האָט אָנגעהויבען ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאַטען פֿון די בלוטיגע 10 יאָהר (1648–58) זענען פֿאַר יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פֿון יודישען היסטאָריקער פֿון יענער צייט, זענען דעמאָלט אומגעקומען העכער אַ האַלב מיליאָן יודען; נאָר אפילו ווען מען זאָל די ציפֿער פֿערקלענערן אויף אַ העלפֿט, וועט דאָך בלייבען אַ ריזיגע צאָהל קרבנות. אַזאַ גרויסען אומגליק האָבען יודען נישט געהאַט אפילו בעת די קרייץ-צוגען און דעם „שוואַרצען טויט" אין מערב-אייראָפּאַ. אַנ'ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דעמאָלט חרוב געוואָרען. אין די שטעדט פֿון קאָזאַקען-אוקריינא זענען די יודישע געמיינדעס אינגאַנצען פֿערניכטעט געוואָרען. אין וואָהלין און פּאָדאָל איז געבליבען גאַנץ אַנ'ערך אַ צעהנטעל פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג; די איבעריגע זענען אָדער אומגעקומען בעת דעם אויפֿשטאַנד, אָדער זענען גענומען געוואָרען אין געפֿענגניש און אָבגעפֿיהרט

געווארען קיין טערקיי, אדער ענטלאפען אין אנדערע לענדער. אין אלע לענדער פון אזיען און אייראפא האט מען אין יענער צייט געקענט טרעפען ענטלאפענע יודען פון פוילען, וואס האבען דערצעהלט הארצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פוילישען גיהנם.

איינער פון די, וואס האבען אליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקריינא, ר' נתן נטע האנאווער פון זאסלאוו, האט אונז איבערגעלאזט א אויסגעצייכענטע חראניק פון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה". דער גאון ר' שבתי כהן (ש"ך) האט זיך געווענדעט מיט א אויפרוף וועגען דער שחיטה אין פוילען צו אלע יודען פון דער גאנצער וועלט און צום אויפרוף זענען בייגעלעגט געווארען תפלות צום אנדענקען פון די קדושים. פיעל אנגעזעהענע רבנים פון יענער צייט, ווי ר' ליפמאן העלער, ר' שעפטעל הארוויץ, ר' מאיר פון שעברשין און ר' גבריאל שוסבורג האבען אין הארצרייסענדע חבורים בעוויינט דעם חורבן פון די פוילישע יודען, און א טיעפע פערצווייפלונג הערט זיך פון זייערע פערפאסטע תפילות און סליחות: עס האט אויסגעזעהען, אז אלץ איז שוין פערפאלען, אז דער יודישער צענטער אין פוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאל וועלען יודען דארט שוין נישט אויפגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פון די קלאגערס איז נישט מקוים געווארען. די יודישע בעפעלקערונג אין פוילען איז פערארימט און פערקלענערט געווארען, אבער פערניכטעט זענען זיי נישט געווארען און דער הויפטצענטער פון די יודען איז דאך געבליבען פוילען. עס האט זיך א איבעריגעס מאל ארויסגעוויזען, ווי וויים די יודישע נאציע איז לעבענספעהיג: ווי נאר אין לאנד האבען אויפגעהערט די מהומות, האבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אנגעהויבען ביסלעכווייז אויפבויען זייערע חורבות און א קליינע צייט נאך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו-זיך געקומען. דער קעניג יאן-קאזימיר, וואס האט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט אין א בעפעהל וועגען פרייהייט פון האנדעל פאר די יודען אין קראקוי ערקלערט, אז זיין הויפט-זארג איז חאטש עטוואס בעלויגען דער בעפעלקערונג פאר די צרות, וואס זי האט איבערגעלעבט, און מיטהעלפען איהר אויפצובויען איהרע חורבות. פיעל יודישע שטעדט, וואס האבען אממערהסטען געליטען פון די מלחמות, האבען בעקומען פערשידענע לגאטעם און עס איז פאר זיי

אױך פֿערלײַכטערט געװאָרען דאָס צאָהלען שטײַערען. דאָס האָט עסװאָס פֿערלײַכטערט די לאַגע, אָבער דער קריזיס האָט דאָך איבערגעלאָזט גרױסע שפּורען, און נישט אַזױ גיך האָבען יודען זיך װידער אײַנגעאָרדענט. בעזונדערס בולט זענען געװען די רעזולטאַטען פֿון קריזיס אין דרום, אין ראַיאָן פֿון דעם אײַפֿשטאַנד. לױט דעם אָבמאַך אין אַנדרוסאָװאָ, בײַ סמאָלענסק (1667), האָבען פּױלען און רוסלאַנד אײַנגעטײלט צװישען זיך אוקראַינא, אַזױ אַז װאָהלין און פּאָדאָל זענען פֿערבליבען בײַ פּױלען און פּאָלטאַװער, טשערניגאָװער און אַ טײל פֿון קיעװער ראַיאָן זענען איבערגעגאַנגען צו מאָסקװאַ. די קאָזאַקען אַלײן האָבען געהאַלטען אין אײן אַרומרײַסען זיך, װײַל אײניגע האָבען געצױגען צו פּױלען, אַנדערע — צו רוסלאַנד, אַזױ אַז אוקראַינא איז נאָך אַ לאַנגע צײַט געװען אַ אָרט פֿון אינטריגעס און צוזאַמענשטױסען. יודען האָבען פֿון די אַלע רײַבונגען און צוזאַמענשטױסען, נאַטירליך, נאָר פֿערלױרען. פֿון קלײן־רוסלאַנד זענען יודען אינגאַנצען אַרױסגעשטױסען געװאָרען און אין דעם טײל אוקראַינא, װאָס האָט געהערט צו פּױלען, זענען יודען זעהר פֿעראָרימט געװאָרען. אין אַלגעמײן איז דער צענטער פֿון די יודען אין פּױלען איבערגערוקט געװאָרען פֿון דרום־מערב־ראַיאָן צו בעלאָרוסיע און ליטא, װעלכע האָבען פֿיעל װיניגער געליטען פֿון די אונרוהען. דער דרום־מערב־ראַיאָן, װאו יודען האָט זיך אַמאָל געלעבט אַזױ גוט, האָט געהאַלטען אין אײן פֿאַלען.

אין 1669 האָט יאַן־קאַזימיר זיך אָבגעזאָגט פֿון טראָן און אַלס פּױלישער קעניג איז אױסגעקליבען געװאָרען מיכאַיל װישניעװעצקי, דער זוהן פֿון פּױלישען העלד יערעמיע װישניעװעצקי. װי זײַן פֿאָטער, װאָס האָט אָבגעראַטעװעט פֿון חורבן נישט אײן יודישע געמײַנדע, האָט אױך דער נײַער קעניג זיך בעצױגען צו יודען פֿרײַנדליך און אין קאָראָנאַציאָנס־סײם האָט ער בעשטעטיגט אַלע פּריװילעגיעס פֿון די פּױלישע און ליטװישע יודען. אָבער די ערליכע שטרעבונגען פֿון קעניג האָט געשטערט דער פּױלישער סײם, אױף װעלכען עס האָט זיך געלאָזט דײַטליך הערן די שטימע פֿון די קאַטולישע גײַסטליכע מיט זײער אַלטער שנאה צו יודען. אױף דעם סײם פֿון 1670 זענען אָבגעפֿרישט געװאָרען די אַלטע בעגרענצונגען פֿאַר יודען: נישט צו האַלטען קײן קריסטליכע דינערשאַפֿט און נישט אַרױסגעהן פֿון די הײַזער בעת די קריסטליכע פּראָצעסיעס. און דאָס אַלץ האָט דער

סײַם געטאָן אין אַ צײַט, ווען די מלוכה האָט געהאַט פֿאַר זיך פֿיעל װיכטיגע אויפֿגאַבען, אין אַ צײַט, ווען דאָס לאַנד איז געווען צעריסען אויף שטיקער, און די געזעצגעבער וואָלט, דאַכט זיך, נישט געדאַרפֿט ליגען אין קאָפּ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פּױלישער קעניג, וואָס האָט ווירקליך געשיצט די יודען, איז געווען יאַן סאָביעסקי (1674—96), דער פּױלישער העלד, וואָס האָט צוריק אויפֿגעשטעלט דעם פּױלישען פּרעסטיזש אין אייראָפּאַ. איהם איז אויסגעקומען אָפֿט צו קעמפּפֿען געגען די יודענפֿײַנדליכע שטימונגען פֿון דער שליאַכטע, פֿון די מאַגיסטראַטען און צעכען. אין 1681 איז אין ווילנא פֿאָרגעקומען אַזאַ פֿאַל. דאָרט איז געמאַכט געוואָרען אַ פֿאָלקס־צעהלונג, און דער ווילנער מאַגיסטראַט האָט בעפֿױלען די יודען אַרױסצוגעהן הינטער דער שטאָדט און דאָרט געצעהלט ווערן צוזאַמען מיט די קריסטען. די יודען האָט מען פֿערזיכערט, אַז זיי וועט הינטער דער שטאָדט קײן שלעכטס נישט געשעהן. אָבער ווי נאָר זיי זענען אַרויס אויפֿ'ן פֿעלד, זענען אויף זיי אָנגעפֿאַלען די קריסטען, אָנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאָגען און בעראַבעווען. דער מאַגיסטראַט האָט נישט בלויז נישט געשטערט, נאָר אויך געקוקט אויף דער הריגה מיט פֿערגניגען, און יודען וואָלטען דעמאָלט געווען אָבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאָלען זיך נישט געווען דערבאַרימען די שילער פֿון די יעזואיטישע שולען, וואָס האָבען זיי אַרויסגעראַטעוועט פֿון המון. נישט שטענדיג זענען אָבער די יעזואיטישע שילער געווען אַזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי אַלײן געווען די איניציאַטאָרען פֿון פֿיעל אונרוהען אין די יודישע קוואַרטאַלען. די „שילער־געלויפֿען" זענען דעמאָלט געווען אַ געוועהנליכע ערשײַנונג אין די פּױלישע שטעדט: די שילער פֿלעגען פֿערטשעפּען די יודען אויף דער גאַס, מאַכען סקאַנדאַלען און אויך זיך אַרײַנרײַסען אין די יודישע קוואַרטאַלען און מאַכען קלײנע פּאָגראָמען. אַזעלכע אונרוהען פֿלעגען מעהרסטענטײל פֿאָרקומען דורך די יעזואיטישע שילער אין פּױזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די אָרטיגע מאַכט האָט געקוקט דורך די פֿינגער אויף דער דאָזיגער „שטיפֿערײַ" פֿון דער יוגענד, וועלכע האָט אָפֿט אָנגענומען אַ געפֿעהרליכען חאַראַקטער. אין 1687 האָט אין פּױזנא צו די „שטיפֿערישע" שילער זיך פֿעראײַניגט דער פּשוט'ער המון, און די אײַנוואוינער פֿון יודישען קוואַרטאַל האָבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פֿערטײדיגען אין פֿערלויף

פון דרײ טעג. כדי צו פערהיטען זיך פון אזעלכע אנפאלען, האבען די יודישע געמײנדעס פון פיעל שטעדט געצאהלט א יעהרליכען צינז לטובת די קאטוילישע שולען, און דער שטײער איז געווארען א געזעצליכע זאך. די סײמען פלעגען אפילו ארויסטרעטען געגען אזעלכע אנפאלען און צוזאגען יודען פרײהײט פון פערזאן, בעזונדערס ווען מען האט געדארפט אײנפיהרען נײע אדער פערגרעסערן די אלטע שטײערען, אבער דער פאקטישער פערטײדיגער פון יודען איז געווען נאר דער קעניג אלײן. אין קעניגליכען הויף פלעגען קומען בעפעלמעכטיגטע פון די יודישע געמײנדעס מיט פערשידענע ביטעס און ווי ווײט מעגליך פלעגט יאן סאביעסקי די בקשות ערפילען. אין סענאט און אויף די סײמען פלעגט מען דעם קעניג אויפווארפען, וואס ער איז אזא יודענפרײנד. אין 1693 האט מען אויפ'ן סײם אין גראדנא אויף דעם קעניג'ס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, וואס פלעגט אבנעהמען אין ארענדע די מלוכה-אבצאהלונגען, ארויפגעווארפען א רײהע בעשולדיגונגען אין בערויבען דער מלוכה, אין גאט-לעסטערונג א. ד. גל. דאס האט מען געטאן אויף להכעיס דעם קעניג. נאר יאן סאביעסקי האט געפאדערט, אז מען זאל דעם יוד בצלאל ערלויבען דורך א שבועה אראבווארפען פון זיך די בעשולדיגונגען, און נאך הײסע דעבאטען האט דער קעניג אויסגעפיהרט.

אויב בײ יאן סאביעסקי האבען די יודען זיך צוריק פערפעסטיגט נאך דער שווערער עפאכע פון שחיטות און הריגות, האט די יודישע לאגע זיך ווידער פערערגערט בײ די קעניגען פון דער זאקסישער דינאסטיע, אויגוסט דער-צווײטער און דער דריטער (1697—1763). די פאליטישע אנארחיע צוזאמען מיט די מפלות אין דער מלחמה מיט שוועדען האבען ארויסגעוויזען, אז די מלוכה, וואס איז געגרינדעט אויף פריצ'ישע אינטערעסען, אויף דעם ווילקיר פון אויבען און שקלאפערײ פון אונטען, איז אינערליך דורך און דורך פערפוילט. די ירידה פון דער פוילישער מלוכה האט אנגענומען א גרויזאמען חאראקטער. אין א לאנד, וואו יעדער קלאס האט אין זינען געהאט נאר זײנע שמאלע עגאאיסטישע אינטערעסען, וואו די בעשלוסען פון סײם האבען געקענט בטל ווערן, ווען נאר אײן דעפוטאט האט נישט אײנגעשטימט צו זײ (וועטא-רעכט), אין אזא לאנד האט אויך די רעגירונג נישט געזארגט זיך וועגען די אלגעמײנע אינטערעסען, נאר וועגען איהר פערזענליכער טובה. נאטירליך, זענען בײ אזא ארדנונג שוצלאזער און

מאכטלאזער פון אלע געוועזן די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האבען אפילו אפיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אבער ביי דער אלגעמיינער מהומה און אנארכיע אין לאנד איז אזא אפיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפ'ן פאפיער געוועזן ווינציג. עס איז נויטיג געוועזן, אז די העכערע מאכט זאל פערטיידיגען די יודישע רעכטען פון די פיינדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפ'ן פאפיער, נאר אין לעבען; אבער די קיסרים פון דער זאקסישער דינאסטיע, וואס האבען אפילו די אלגעמיינע מלוכה=אינטערעסען נישט אין זינען געהאט, האבען נאך ווינציגער, נאטירליך, געקענט טראכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האבען זיך נאר געזארגט, אז די יודען זאלען פינקטליך צאהלען זייערע שטייערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געווארען, האט מען די שטייערען דאך פערגרעסערט.

די אגענטען פון דער רעגירונג, די וואיעוואדעס און סטאראסטעס, זענען געוועזן די און'ברחמנות'דיגסטע אונטערדריקער פון דער יודישער בעפעלקערונג. זיי האבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף א מעלקענדיגע קוה, און אויב א סטאראסטא האט זיך גענויטיגט אין געלד, האט ער פשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט א סטראשונעק, אז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אנווענדען רעפרעסיעס. נאטירליך, האט דער סטראשונעק געהאלפען און קהל האט באלד ארייגעטראגען די נויטיגע סומע. עס זענען געוועזן אזעלכע, וואס האבען אונטערדריקט יודען ניט צוליעב געלד, נאר צוליעב פערגניגען, אום פשוט'ען ווילקיר. אזוי, למשל, האט דער קאניעווער סטראסטא זיך אמאל ערלויבט אנצעווארפען א הויפען יודען אויף א פוהר, צופיהרען זיי צום הויז פון זיינעם א פריינד א גוט=בעזיצער און דארט זיי אויסשיטען, ווי מען שיט אוים זעק מיט קארטאפעל. דערזעלבער סטאראסטא פלעגט אפט זיך מאכען אזא „פערוויילונג”: ער האט צונויפגענומען יודישע פרויען, בעפוילען זיי ארויפקריכען אויף א בוים און שרייען „קוקו”, און דערנאך האט ער אין זיי געשאסען; די פרויען זענען פערוואונדעטע געפאלען פון בוים און דער פריץ האט פרעהליך געלאכט און זיי געווארפען געלד.

דער שטארקסטער קלאס אין דער מלוכה, די שליאכטע, האט געשטיצט יודען נאר דארט, וואו זי האט זיך אין זיי גענויטיגט. אויף די יודען האבען די פריצים געקוקט, ווי אויף זייערע שקלאפען, ליי-

איינענע. פונקט ווי דער פויער האט בעארבייט די ערד פון פריץ, אזוי האט דער יודישער ארענדאר פערוואלטעט די בעל-הבתישקייט פון פריץ און פאקטיש איז צווישען זיי ביידע קיין גרויסער אונטערשיעד נישט געווען. די פריצים האבען זאגאר געוואלט פערשקלאפען די יודען אויפ'ן געזעצגעבערישען אופן און אויפ'ן סיים פון 1740 האבען די אדעליגע ארייננעטראגען א פראיעקט, אז די יודען, וואס וואוינען אין די גיטער פון די פריצים, זאלען אנערקענט ווערן אלס זייער איינענטום, וואס געהט-איבער בירושה פון דור צו דור. דער דאזיגער ווילדער פראיעקט איז אבגעווארפען געווארען, אבער פאקטיש איז דער יוד געווען א עבד נאמן ביים פריץ. ביי די דעמאלטיגע ווילדע ארדנונגען, ווען איין פריץ מיט זיין סוויטע פלעגט פלוצלונג אנפאלען אויפ'ן גוט פון צווייטען פריץ, פלעגען מעהר פון אלץ ליידען די יודען. דער פריץ האט געהאט דאס רעכט צו משפט'ען זיינע יודען און טאן מיט זיי, וואס זיין הארץ בעגעהרט. בעת די פראווינציעלע סיימען און צוזאמענפאהרען פון דער שליאחטע איז איינגעפיהרט געווארען א מנהג צו „פערוויילען זיך" דורך אנפאלען אויף די יודישע הייזער און שוהלען. געגען די דאזיגע ווילדע פערוויילונגען האט שארף פראטעסטירט דער ווארשאווער סיים פון 1717 און געדראהט מיט בעשטראפונגען, אבער נישט אזוי לייכט איז געווען אויסצעווארצלען דעם דאזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האט זיך געפיהרט דער אלטער קאמפף צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער. כדי צו קאנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי-מלאכות, האבען די קריסטען צוגעגעבען זייער קאמפף א רעליגיעזען כאראקטער און אפט אנגערייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער אלטער שונא פון יודען: די גייסטליכע. דער זאמען, וואס די יעזואיטען האבען פערזייהט, האט געגעבען גוטע פרוכטען. די אגיטאציע געגען די „אונגלויביגע" איז געווארען איינע פון די הויפט-קרעפטען אין דער אינערליכער פאליטיק פון פוילען אין יענער צייט. די בעשלוסען פון די קאטוילישע סינאדען זענען לויט זייער טאן און אינהאלט דורכגעדרונגען מיט פערביסענער שנאה צו יודען. דער לאוויטשער סינאד פון 1720 האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, „אז די יודען זאלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נייע שוהלען און רעמאנטירען די אלטע", אזוי אז אין פערלויף פון א געוויסער צייט זאלען

די יודישע שוהלען איינגאנצען פערשוואונדען ווערן דורך שרפות אדער דורך איינפאלען. פון ענדע 17־טען יאהרהונדערט זענען זעהר אפט געווארען די בלוט־בלבולים אויף יודען און נישט־זעלטען זענען די בלבולים פראוואצירט געווארען דורך דער קלעריקאלער פארטיי. די ריטועלע פראצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט — אין לובלינער טריבונאל, און נישט־זעלטען האבען זיי זיך געענדיגט מיט טויט־שטראף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פראצעסען פון דעם סארט (דער סאנדאמירער 1710—1698), פויזנער 1736, זשיטאמירער 1753, וואיסלאוויצער 1760) זענען געפיהרט געווארען אויפ׳ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדאמירער פראצעס איז ארויסגערופען געווארען דורכדעם, וואס א קריסטין האט אונטערגעווארפען איהר נישט־געזעצליך געבוירענעם קינד הינטער דער טהיר פון א יודען און געגעבען די גייסטליכע א מעגליכקייט צו פערפיהרען א פראצעס וועגען א כלומר׳שט ריטועלער ערמארדונג. דער פראצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט־אינסטאנציעס און שטארק פערפלאנטערט געווארען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען קסיאנדז סטעפאן זשוחאווסקי. אין פויזנא האט דער פראצעס וועגען בלוט־בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאהר. אין דער ערמארדונג זענען בעשולדיגט געווארען 2 פרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל־דרשן. די אלע 4 האט מען ארעסטירט און שרעקליך געפייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די ענוים געשטארבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ׳ן ווארשאווער געריכט פריינעשפראכען געווארען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאך דריי אנגעזעהענע קריסטען זאלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאמירער פראצעס זענען געווען אנגעקלאגטע 24 יודען; זיי האט מען אזוי לאנג געפייניגט, ביז זיי האבען זיך מודה געווען אין פערברעכען, וואס זיי זענען נישט בעגאנגען, און זענען פער׳משפט געווארען צום טויט. 11 פון זיי האט מען אבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האבען זיך געראטעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואס זיי האבען זיך אבגע׳שמדט. אין וואיסלאוויצער פראצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען דער גאנצער קהל. צום געריכט האט מען אנגעקלאגט די רבנים און די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האט אין טורמע זיך גענומען דאס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער׳משפט געווארען צום טויט. פאר׳ן טויט האבען די נלחים איינגערעדט די

געפייניגטע, אז זיי זאלען זיך אב'שמד'ען, און דערפאר האט מען זיי פערליילטערט דעם טויט: זיי האט מען אבגעהאקט די קעפ. אויפגערעגט דורך די דאזיגע אינקוויזיציאנס-פראצעסען, האבען די יודען געשיקט א דעפוטאטציע צום פויפסט אין רוים מיט א ביטע, אז ער זאל ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אלס א בלבול. דער פויפסט האט בעפוילען זיין פארשטעהער אין ווארשא, אז ער זאל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאסזעלבע האט געטאן אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אבער די אבערגלויבענס אין די פאלקס-מאסען זענען שוין געווען אזוי פעסט, אז עס איז שווער געווען זיי אויסצעווארצלען. זאגאר די געבילדעטע קלאסען פון פוילען האבען געגלויבט אין די שקרים און איינער א שריפטשטעלער פון יענער צייט דערצעהלט בתמימות: „פונקט ווי די שליאכטישע פרייהייט איז נישט מעגליך אהן וועטא, אזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך אהן קריסטליך בלוט".

דערווייל איז פוילען אלץ מעהר און מעהר געפאלען און מיט שנעלע טריט זיך דערנעהענטערט צו איהר אונטערגאנג. שוין ווען אלס קעניג איז אויסגעקליבען געווארען סטאניסלאוו-אויגוסט פאניאטאווסקי (1764) האט פוילען פאקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון רוסלאנד. דורך גרינדליכע רעפארמען וואלט מען נאך אפשר געקענט אבראטעווען די מלוכה פון אונטערגאנג, אבער דער אלטער רעזשים פון קלעריקאליזם און קלאסען-אינטערעסען האט נישט געקענט און נישט געוואלט זיך אליין פער'משפט'ען צום טויט און עס האט זיך ווייטער געפיהרט די אלטע פאליטיק. ביי סטאניסלאוו-אויגוסט איז פארטגעזעצט געווארען די אלטע פאליטיק אויך בנוגע צו יודען. אנשטאט צו זארגען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאגע פון יודען, אלס איינעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג, האט די פוילישע רעגירונג נאר געטראכט, ווי אזוי וואס בעסער אויסנוצען די יודען אלס א מעלקעדיגע קוה פאר שטייערען און צינזען. דער ווארשאווער סיים פון 1764, וועלכער האט זיך פערנומען מיט אויסארבייטען אינערליכע רעפארמען, האט געפונען פאר נויטיג צו רעפארמירען אין דער לאגע פון די יודען נאר דאס סיסטעם פון מלוכה-שטייערען. אנשטאט דעם, וואס פריהער האט מען יעהרליך בעשטימט איין אלגעמיינע סומע פון שטייערען אויף אלע יודען און דער „ועד" האט שוין דערנאך פונאנדערגעטיילט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האט מען יעצט, לויט דער נייער „קאנסטיטוציע", איינגעפיהרט א שטייער פון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פאר דער סומע איז פעראנטווארטליך געוועזען יעדע קהילה בעזונדער. די דאזיגע רעפארם האט נאר פערגרעסערט די אלגעמיינע סומע שטייערען, וואס איז שוין אזוי אויך געוועזען גענוג גרויס, וועהרענד פאר יודען האבען זיך פאר־מאכט פיעל קוועלען פון פרנסות. די שליאחטע האט גוט געהיט איהרע אינטערעסען און ביים אויסקלייבען דעם קעניג האט זי איהם געשטעלט א בעדינג, אז יודען זאלען נישט טארען געהמען אין ארענדע די מלוכה־גיטער און די מלוכה־שטייערען. לויט דעם פערלאנג פון די קריסטליכע סוחרים האט דער סיים פון 1768 אויך צוריק איינגעפיהרט יענעם פונקט פון דער אלטער קאנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פיעל שטעדט האבען יודען נישט געטארט זיך פערנעהמען מיט האנדעל סיידען דורך א ספעציעלער ערלויבניש פון מאגיסטראט.

אין דער צייט האט דערוויל אין אוקראינא, אין דעם טהייל, וואס איז נאך געוועזען אין די פוילישע הענד, זיך אויפגעהויבען א שטארקע בעוועגונג געגען די פאליאקען און יודען. די רוסישע „חלאפעס" האבען נישט געקענט אזוי גיך פערגעסען די צייטען פון חמעלניצקי, ווען זיי, די פערשקלאפטע פויערען, האבען זיך געבאדען אין בלוט פון די פריצים און יודען און רייך געווארען פון אנגעראבעוועטען גוטס. אין מאמענטען פון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס איז אזוי רייך געוועזען די פוילישע מלוכה, האט די דאזיגע ערינערונג וועגען די אלטע צייטען זיך געלאזט הערען. די ענטלאפענע פראוואס־לאוונע פויערען־לייב־איינענע, זאפאראזשער און קאזאקען פלעגען זיך פערארייניגען אין פרייע דרושינעס פון היידאמאקען און פון צייט צו צייט אנפאלען אויף די פוילישע גיטער און יודישע שטעדטליך. אין מאמענטען פון אונרוהען אין דער מלוכה אדער פון פאליטישע קריזיסען האבען די דאזיגע אנפאלען אנגענומען א כאראקטער פון גרויזאמע רוי־בעריין. אזוי, צום ביישפיעל, האבען היידאמאקען, וואס זענען געוועזען גוט ארגאניזירט אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאקען־פאלקאווניקעס, אין 1734 און 1750 פערוויסטעט פיעל דערפער און שטעדט אין וואהלין, פאדאל און קיעווער ראיאן און אויסגע'הרג'עט פיעל פריצים און יודען. נאר מיט א בעזונדער קראפט האט די בעוועגונג פון די היידאמאקען זיך ענטוויקעלט אין 1768, רוסלאנד, וואס האט שוין פון לאנג פאקטיש געהאט די ממשלה אויף פוילען, האט דאן געשטעלט דער פוילישער

רעגירונג אַ פֿאָדערונג, אַז די פּראַװאָסלאַװנע אונטערטאַנען אין פּױלן זאָל געגעבן װערן, פֿאָלקאָמע רעליגיעזע פֿרײַהײט און פּאָליטישע רעכטן. אַ גרױסער טײל פֿון דער שליאַכטע און גײַסטליכע זענען געװען געגן דער פֿאָדערונג און, אָפּטײלענדיק זיך פֿון דער פּױלישער רעגירונג, װאָס איז אין אַלץ געװען נאָכגעביק פֿאַר דער רוסישער מאַכט, האָט די שליאַכטע זיך פֿאַראײניקט אין דער באַװוּסטער „קאָנפֿעדעראַציע“, װאָס איר ציל איז געװען צו באַשיצן די אַלטע פּױלישע אָרדנונג פֿון די פֿרעמדע פֿעלקער. אין דער צײַט, װען דאָס פֿאַראײניקטע מיליטער פֿון רוסלאַנד און פֿון פּױלישן קעניג האָט זיך געשלאָגן מיט די „קאָנפֿעדעראַטן“, האָבן אין אוקראַינע אױסגעבראָכן אונרוען. די אַגיטאַטאָרן פֿון די פּראַװאָסלאַװנע גײַסטליכע און זאַפּאָראָזשער האָבן אונטערגעהעצט די פּױערן, װעלכע מען האָט אײַנגערעדט, אַז די קאָנפֿעדעראַטן װילן אױסװאָרצלען די פּראַװאָסלאַװיע, און צװישן די מאַסן איז אַרומגעגאַנגען אַ געפֿעלשטער באַפֿעל פֿון דער רוסישער קײסערין יעקאַטערינאַ װעגן „פֿאַרטיליקן די זשידעס און די ליאַכעס“.

אין דער שפּיץ פֿון דער באַװעגונג איז געשטאַנען דער זאַפּאָראָזשער קאָזאַק זשעלעזניאַק. אָנהײבנדיק פֿון אַפּריל 1768, האָבן די באַנדעס פֿון זשעלעזניאַק זיך געהאַלטן אין דעם ראַיאָן פֿון דער יעצטיקער קיִעװער גובערניע און גערױבירט און געהרג׳עט די פּריצים און די יודען. אױף אַ בױם האָבן די הײַדאַמאַקן אױפֿגעהאַנגען אַ פּאָליאַק, אַ יודען און אַ הונט און געמאַכט אַ אױפֿשריפֿט: „אַ ליאַך, אַ זשיד און אַ הונט האָבן אַלצאײנע אמונה“. אַ שרעקלעכע שחיטה צװישן יודען האָבן די הײַדאַמאַקן געמאַכט אין די שטעטלעך ליסיאַנקאַ און טעטיעװ. פֿון דאָרטן זענען זײ אַװעק קײן אומאַן, װאָס איז געװען גוט באַפֿעסטיקט און װוּהין עס זענען אַנטלאָפֿן צענדליקער טױזנטער פּאָליאַקן און יודען. די שטאָדט איז אױף אַזױ װײַט געװען איבערפֿולט מיט אַנטלאָפֿענע, אַז די נײַע אָנגעקומענע האָבן שױן קײן אָרט נישט געהאַט. אומאַן האָט געהערט צום װאָיעװאָדאַ פּאָטאָצקי און זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון גובערנאַטאָר מלאַדאַנאָװיטש. אין זײַן רשות איז געװען אַ אָפּטײלונג פֿון דער קאָזאַקן-מיליציע בײַ׳ם הױף, אונטער דער אָנפֿירונג פֿון סאָטניק גאָנטאַ. דעם דאָזיקן גאָנטאַ האָט מען נאָך פֿריִער חושד געװען, אַז ער האָט פֿאַרבינדונגען מיט די הײַדאַמאַקן, נאָר דאָך האָט מלאַדאַנאָװיטש אים אַרױסגעשיקט

מיט א אבטיילונג קאזאקען געגען מיליטער פון זשעלעזניאק. ווי מען האט געדארפט ערווארטען, האט גאנטא זיך פעראייניגט מיט די היידאמאקען, און ביידע אנפיהרער זענען געגאנגען אויף אומאן. דעם ערשטען טאג האט די שטאדט זיך פערטיידיגט ענערגיש. די פאליאקען צוזאמען מיט די יודען האבען איינניג געארבייט ביי'ם פערפעסטיגען די ווענט און געשאסען פון הארמאטען און ביקסען. אבער נישט אלע פאליאקען זענען געווען גרייט צו פערטיידיגען זיך. פיעל האבען נאר געטראכט וועגען דעם, ווי אזוי צו ראטעווען זיך אליין. ענדליך האט דער גובערנאטאר אליין אנגעהויבען פיהרען פריינדליכע אונטערהאנדלונגען מיט די היידאמאקען, און ווען יענע האבען איהם פערזיכערט, אז זיי זענען נאר אויסען די יודען, האט מלאדאנאוויטש זיך בערוהיגט און זיי געעפענט די טויערען. צוערשט האבען די היידאמאקען ווירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אכזריות זיי גע'הרג'עט, געטרעטען מיט די פיס פון די פערד, אראבגעווארפען פון די דעכער, געשטאכען מיט שפיזען. העכער דריי טויזענד יודען האבען זיך פערמאכט אין דער גרויסער שוהל. ווען די היידאמאקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען איניגע יודען אויף זיי אנגעפאלען מיט מעסערס און עטליכע פון זיי דער'הרג'עט. די איבעריגע יודען האבען נאר גאט געבעטען און פערהילכט די שוהל דורך יללות. כדי צו מאכען פון די יודען וואס גיכער א סוף, האבען די היידאמאקען צוגעשטעלט צו דער שוהל א הארמאט, אויפגעריסען די טהיר און געמאכט פון דער שוהל א בלוט־באד. ווען זיי האבען געענדיגט מיט די יודען, האבען די היידאמאקען זיך גענומען צו די פאליאקען; פיעל פון זיי האבען זיי אויסגעשאכטען אין קאסציאל; צווישען אנדערע איז אויך דער'הרג'עט געווארען דער גובערנאטאר מלאדאנאוויטש. די גאסען פון שטאדט זענען געווען איבערפולט פון טויטע קערפער און א טייך בלוט האט פערפלייצט די שטאדט. אין דער דאזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אנ'ערך 20 טויזענד פאליאקען און יודען.

אין דערזעלבער צייט האבען די קלענערע דרוזשינעס פון די היידאמאקען געמאכט בלוט־בעדער אין אנדערע שטעדט, ווי פאסטאוו, זשיוואטאוו, גראנאוו און טולטשין. דארט, וואו עס האט אמאל געבושעוועט חמעלניצקי, האט יעצט ווידער זיך געגאסען יודיש בלוט. נאר דאסמאל האט די קאטאסטראפע נישט אנגענומען אזא שרעקליכען חאראקטער, ווי אין 1648. דאס רוסישע מיליטער און דאס מיליטער פון

פּוילען האָבּען ענערגיש געאַרבּייט צו דערשטיקען דעם בּונט. בּאַלד
נאָך דער אומאַנער שחיטה האָט מען געחאַפּט זשעלעזניאַק'ן און גאָנ=
טאַ. דער לעצטער איז געטויט געוואָרען דורך אַ שרעקליכען טויט:
פון איהם האָט מען פּאַסעגווייז אַראָבּגעריסען די הויט און דערנאָך צו=
שניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבּעריגע הײַדאַמאַקען זענען אויסגע'=
הרג'עט געוואָרען אָדער גענומען געוואָרען אין געפענגניש דורך דעם
פּוילישען מיליטער=אָנפיהרער סטעמפּקאָווסקי.

סוף כל סוף האָט די פּוילישע מלוכה, וואָס איז געווען צוריסען
אויף שטיקער, אָבּגעשוואַכט דורך די פיעל מפּלות און דורך דער אי=
נערליכער רײַסעניש צווישען די בּעזונדערע קלאַסען אין פערלויף פון
הונדערטער יאָהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פּוילישע
גרעניץ=פּראָווינצען דאָס ערשטע מאָל פונאַנדערגעטײַלט געוואָרען צווי=
שען די דרײַ נאָהענטע מלוכות: רוסלאַנד, עסטרײַך און פּרײַסען. רוס=
לאַנד האָט בּעקומען אַ גרויסען טײַל פון בּיעלאָרוסיע, עסטרײַך -- גאַ=
ליציען און אַ טײַל פּאָדאָליען, פּרײַסען — פּאָמעראַניען. דער גרעסטער
טײַל פון דער יודישער בּעפעלקערונג איז אַרײַנגעפאַלען צו רוסלאַנד און
עסטרײַך. דאָס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאַפּ פאַר פּוילען.
די פּאָליאַקען האָבּען לויט דער איניציאַטיוו פון רוסלאַנד דאַן געגרינדעט
אַ העכערען רעגירונגס=אָרגאַן — „דער שטענדיגער ראַט" (1775–88), וואָס
האָט געדאַרפט זוכען עצות, ווי אַזוי צו רעפאָרמירען דאָס אינערליכע
לעבּען פון פּוילען. די בּעסטע פאָרשטעהער פון דער געזעלשאַפט האָבּען
בּעשלאָסען אָנהויבּען די רעפאָרמען פון דער יוגענד=ערציהונג. אין 1773
האָט דער פּויפּסט סבטל געמאַכט דעם יעזואיטישען אָרדען אין פּוילען
און דערמיט אָבּגעראַטעוועט די פּוילישע יוגענד פון דער שעדליכער
יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געוואָרען אַ רײַהע נײַע שולען
און די אַלטע זענען רעפאָרמירט געוואָרען. אײַנער פון די מיטגליעדער
פון דער קאָמיסיע, וואָס האָט בּעטראַכט די מיטלען צו רעפאָרמירען
די מלוכה, אַנדזשײַ זאַמאָיסקי, האָט אויך אויסגעאַרבּײַט אַ פּראָיעקט
וועגען רעפאָרמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פּראָיעקט האָ=
בּען יודען געדאַרפט בּעקומען פרײַהײַט פון פערזאָן און פערמעגען און
אין אַ געוויסער מאָס אויך פרײַהײַט פון רעליגיע; נאָר אין די שטעדט
האָבּען יודען געדאַרפט וואוינען אָבּגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען,
וואָס האָבּען נישט קײַן בּעשטימטע בּעשעפטיגונג אָדער קאַפּיטאַלען,
דאַרפען דערווײַטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער=

לויבט צו פערנעהמען זיך מיט ערד-ארבייט, אבער זיי טארען נישט זיין קיין ערד-בעזיצער. דער דאזיגער קאנסערוואטיווער פראיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פארשטעהער פון דער דעמאלטיגער פוילישער געזעלשאפט זענען געווען פרעמד פון א גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאמע לעצטע יאהרען פון דער פוילישער מלוכה זענען אין דער פוילישער געזעלשאפט, אונטער דער השפעה פון דער אייראפעאישער בעפרייאונגס-בעוועגונג, ענטשטאנען אמת-הומאנישע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אבער דעמאלט איז שוין געווען צו-שפעט. פוילען האט שוין דאן אבגעלעבט איהרע לעצטע טעג, נאך געמאכט אייניגע הערא‌אישע פראבעס זיך אויפצוהויבען, אויפלעבען, אבער די פוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאנד צו בעפרייען זיך פון די שארפע נעגעל פון די פרעמדע מלוכות, וואס האבען ווי רויבער זיך ארומגעזאמעלט ארום איהר און אבגעווארט איהר טויט. עס האט זיך אנגעהויבען די גסיסה, דערנאך דער טויט און צוזאמען מיט דעם אונטערגאנג פון פוילען איז אויך דער געוועזענער צענטער פון פוילישען יודענטום אריינגעטרעטען אין א נייעם היסטארישען פאזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פוילישע קלאסען און פארטייען האט געהערשט אזא רייסעניש און דעזארגאניזאציע, וואס האט געבראכט צום אונטערגאנג פון פוילען, זענען יודען געווען שטארק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראליזאציע, וואס האט געהאלטען פעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאכט אונטערטעניג פאר'ן כלל, צי די דאזיגע שיטה פון שטרענגער צענטראליזאציע, ווען דער יחיד האט כמעט קיין פרייהייט נישט, איז א גוטע שיטה אדער נישט, דערווייל האט דאס דאזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראכט פיעל נוצען און ווער ווייסט, צי יודען אין פוילען וואלטען געווען ארוים אזוי פערהעלטניסמעסיג גאנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פעסטע ארגאניזאציע. זענענדיג אבגעזונדערט פון אלע ארומיגע קלאסען, ארומגערינגעלט מיט שונאים, האבען די פוילישע יודען געפיהלט און פערשטאנען, אז זיי מוזען זיין אייניג אינערליך און מיט געמיינזאמע קרעפטען קעמפפען געגען די אויסערליכע פיינדליכע עלעמענטען. איינער פון די אויפרופען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות” אין יאהר 1676 האט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אן מיט

אַזעלכע ווערטער: „שווער האָבען מיר געזינדיגט פאַר גאָט. די מהומה וואַקסט פון טאָג אויף טאָג; עס ווערט אַלץ שווערער צו לעבען; אונזער פאָלק האָט נישט קיין ווערט צווישען אַלע אַנדערע אומות. עס איז זאָגאַר אַ וואונדער, ווי אַזוי, נישט קוקענדיג אויף אַלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאָך. דאָס איינציגע, וואָס אונז איז געבליבען צו טאָן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאַנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאָטס געבאָטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט אַ ריי'הע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אַז זיי זאָלען פאָלגען אין אַלץ זייערע געמיינדע־פערוואַלטונגען, נישט נעהמען אין אַרענדע שליאַכטישע אײַמעניעס און נישט מאַכען קיין שותפות־האַנדעל מיט קריסטען אָהן דער ערלויבניש פון קהל, ווייל אַזעלכע זאַכען קענען אַרויסרופען אַ כעס און צאָרן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאָטען „אָבצוגעבען דאָס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", אַרויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל־אַדמיניסטראַציע האָט געשטרעבט צו פאָלקאָמער ממשלה איבער דעם יחיד, אַזוי אַז ער זאָל ווי ווייט מעגליך זיין אָבגעשלאָסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אַליין האָט אויך געשטיצט די דאָזיגע אָרדנונג, ווייל פאַר איהר איז דאָס געווען זעהר גינסטיג. פאַר איהר איז בעסער געווען האָבען צו טאָן מיט אָרגאַניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען. דעריבער האָט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע פאָלמאַכטען. דער קהל איז געווען פעראַנטוואָרטליך פאַר דער רעגירונג פאַר יעדען חטא פון יחיד, אַזוי אַז די מאַכט פון קהל האָט געמוזט אַלץ זיך פערברייטערן. דאָס האָט געבראַכט צו אַ שטרענגער דיסציפלין, אָבער אויך מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאַפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געווען בעזונדערס טייער דערמיט, וואָס דורך איהם זענען אויפגעמאָהנט געוואָרען די שטייערען פון די יודען. יעדער יאָהר האָבען די סיימען בעשטימט די אַלגעמיינע סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האָבען שוין אַליין פונאַנדערגעטיילט די דאָזיגע סומע צווישען זיך און געווען פעראַנטוואָרטליך פאַר דער רעגירונג, אַז די סומע זאָל פינקטליך אַריינגעטראָגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אַזאַ אופן געווען פעראינטערעסירט, אַז די קהל־אַדמיניסטראַציע זאָל האָבען ביי יודען אַ אוי־

פאריטעט און דעריבער איהר געגעבען בריטע רעכטען. אין 1672 האט דער קעניג געגעבען די קהילות פון ליטא דאס רעכט אויסצושליסען פון די געמיינדעס אדער בעשטראפען מיט אנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פערדארבענע מעשים די יודישע בעפעלקערונג. אין 10 יאהר ארום האט דער בריסקער סטאראסטא ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז קיינער פון די פריצים זאל נישט לייהען קיין געלד פריוואטע פערזאנען פון דער יודישער בעפעלקערונג אהן דער ידיעה פון קהל. דער דאזיגער בעפעהל איז ארויסגעגעבען געווארען לויט דער ביטע פון קהל אליין, וועלכער איז געווען פעראנטווארטליך פאר די באנקראטען פון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואיעוואדא האט ארויסגעגעבען א בעפעהל (1692), אז אהן דער ידיעה פון די קהל-פרנסים וועגען דער ארענטליכקייט פון די ארענדארען זאל מען קיינעם פון די יודען נישט אבגעבען אין ארענדע די פערשידענע מלוכה-אבצאהלונגען. פריוואטע פערזאנען האבען געקענט אבקויפען אדער נעהמען אין ארענדע אונבעוועגליכע גיטער נאר מיט דער ערלויבניש פון קהל (חזקה). אהן זיין ערלויבניש און אהן אבצאהלען א ספעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו א געוויסער קהילה.

די גרעניצען פון דער געמיינדע-אויטאנאמיע פלעגען בעשטימט ווערן דורך דער ארטיגער מאכט און נישט אומעטום זענען זיי געווען גלייך. אלס מוסטער פון א פרייער געמיינדע-קאנסטיטוציע קען דינען דער אוסטאוו, וואס דער וואיעוואדא פון „טשערוואנא רוס" האט אין 1692 ארויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראל-קהל. לויט דעם דאזיגען אוסטאוו, האט די געמיינדע פון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אנפיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אדמיניסטראציע האט נישט געהאט קיין רעכט זיך אריינצומישען און די וואהלען. די אויסגעוועהלטע פארשטעהער פון קהל ווערן אנערקענט אלס פאלקאמע נאטשאלניקעס און ריכטער פון זייער געמיינדע. די פראצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דארפען בעטראכט ווערן נאר אין בית-דין, וואס בעשטעהט פון רבנים און געמיינדע-פארשטעהער. אויב ווידער א יוד האט געוואלט אנגעבען א אפעלאציע אויפ'ן פסק פון בית-דין, אדער אויב א יוד האט געהאט א פראצעס מיט א קריסט, זענען אזעלכע פראצעסען בעטראכט געווארען אין געריכט פון פאר-וואיעוואדא, דורך א ספעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. א קריסט, וואס פער-

נעהמט זיך ספּעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאָזיגער „יודישער ריכטער" ווערט בעשטימט דורך דעם פּאָד=וואָיעוואָדאַ פון צוויי קאַנדידאַטען, וואָס ווערען אָנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פּראָצעסען פון דעם דאָזיגען געריכט דאַרפען פאָרקומען נאָהנט פון דער שוהל, אין דער אָנוועזענהייט פון יודישע פאָרשטעהער און דערביי דאַרף דער דער „יודישער ריכטער" זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אַלגעמיינע געזעצען, נאָר אויך מיט די יודישע דינים. דאָס געריכט האַלט אָפּ זיצונגען צוויי מאָל אַ וואָך, נאָר ביי אויסנאַהמען ווערט בעשטימט אַ עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויפ'ן געריכט רופט מען אַרויס דעם בעשולדיגטען דורך אַ שמש. די פּראָטאָקאָלען פון געריכט ווערען אָבגעהיט אין דעם „געריכטס=שטיבעל". די אַפּעלאַציעס אויף דעם אורטייל פון דעם געריכט ווערען בעטראַכט דורך דעם וואָיעוואָדאַ.

די וואַהלען אין קהל פלעגען, ווי פריהער, פאָרקומען יעהרליך אין חול=המועד=פּסח. דער דאָזיגער מנהג איז מיט דער צייט געוואָרען אַ געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האָט איינמאָל צוליעב פערזענליכע פניות אָבגעלעגט די וואַהלען אויף שפּעטער, איז אָנגעקומען פון ווילנער העטמאַן אַ שטרענגער פאָרוואורף דעם קהל. די וואַהלען זענען געווען צוויי=פאַכיגע, דורך אַ בעגרענצטער צאָהל וועהלער, און קאַנדידאַטען אַלס קהל=פאָרשטעהער זענען געווען נאָר מענשען מיט אַ גרויסען פערמעגענס=צענז, ווי הויז=בעזיצער, גרויסע שטייער=צאָהלער, אָדער מענשען מיט אַ גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די אָרימע קלאַסען און עם=הארצים האָבען זייערע פאָרשטעהער אין קהל נישט געהאַט און זייערע אינטערעסען האָבען דעריבער אָפט געליטען. אין 18=טען יאָהרהונדערט הערען זיך אַלץ אָפטער אָנקלאָגען פון די „פּראָסטאַקעס" אויף דעם ,ווילקיר פון דער קהל=פיהרונג און איהר דעספּאָטישער מאַכט. — אַזוי ווי די דערפער און קליינע שטעדטלעך האָבען קיין אייגענע פערוואַלטונג ניט געהאַט, נאָר געהערט צו דער געמיינדע=פערוואַלטונג פון זייער ראַיאָן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אָפט פאָרגעקומען סכסוכים צוליעב די דאָזיגע שטעדטלעך און דערפער. יעדער קהל האָט געוואָלט זיי צורעכענען צו זייער ראַיאָן, ווייל דורך זיי פלעגען זיך פערגרעסערן די הכנסות פון קהל. אַזעלכע סכסוכים פלעגען בעטראַכט ווערען דורך דעם „ועד ארבע ארצות" און „ועד קהלות ראשיות דליטא".

אויף די „ועדים״ פלעגען בעטראכט ווערן אלגעמיין=נאציאנאלע פראגען און עס זענען בעשטימט געווארען די בעציהונגען צו דער רעגירונג. ביי די ועדים פלעגען זיך געפינען „שתדלנים״, וואס פלעגען פאהרען קיין ווארשא אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות׳ען וועגען פערשידענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד״ פלעגט ווי פריהער אבהאלטען זיינע זיצונגען פעריאדיש אין לובלין און אין אנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד״ פלעגט זיך פערזאמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי חאמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק. אין ענדע 17=טען יאהרהונדערט, ווען מען האט געדארפט איינארדנען די צורואינירטע געזעלשאפטליכע ארדנונג, האבען די ועדים ארויסגעוויזען א בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקייט. די רעגירונג האט שטענדיג פערטיידיגט דעם אויטאריטעט פון די ועדים. אין 1687 האט דער „ועד ארבע ארצות״ זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראנטווארטליכקייט פאר דער בעשטימטער סומע שטייערען פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווייל פיעל יודען ווילען נישט פאלגען די קהל=פארשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראטעקציעס פון דער שליאכטע דרעהען זיי זיך אויס פון צאהלען שטייערען. דער קעניג האט דאן געמוזט ארויסגעבען א שטרענגען בעפעהל און סטראשען מיט הארבע שטראף די, וואס וועלען נישט פאלגען דעם קהל.

וואס מעהר עס האט זיך פערערגערט די יודישע עקאנאמישע לאגע, אלץ מעהר ארבייט האבען געהאט די ועדים, אלץ ענערגישער איז געווארען זייער טעטיגקייט. זיי האבען געדארפט סיי רעגולירען די אינערליכע ארדנונג צווישען יודען, סיי בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגירונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאגען, אז די ועדים האבען פערשטאנען מיט דעם געהעריגען שטאלץ און זעלבסט=ווירדע צו פערטיידיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געווען צו=פיעל אריסטאקראטיש, אז זיי זאלען נעהמען אין אכט די אינטערעסען פון די פראסטע פאלקס=מאסען, וואס זענען אפטמאל בעליידיגט געווארען. אבער איין גרויסען פערדיענסט האבען די ועדים געהאט, וואס זיי האבען פעסט געהאלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אזא צייט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאזען, אז די יודישע געזעלשאפטליכקייט זאל זיך צופאלען. א בעזונדער אויפמערקזאמקייט האבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד=תורות און ישיבות, וואו עס האבען געלערנט די ארימע קינדער אויפ׳ן חשבון פון

די רייכע. די ועדים האָבען אַלטונג געגעבען אויף די פּראַגראַמען אין די ישיבות, געזאָרגט דערויף, אַז אַלע יודישע קינדער זאָלען מוזען אַ געוויסע צייט לערנען און אַז די אָרימע זאָלען געשטיצט ווערן דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות" האָט איינגעאָרדענט אַ צענזור אויף די ספרים, וואָס זענען געדרוקט געוואָרען אין פוילען אָדער אַריינגעפיהרט געוואָרען פון אויסלאַנד, און די ספרים, וואָס האָבען נישט געהאַט קיין הסכמה פון „ועד" אָדער פון אַ אָנגעזעהענעם רב, האָבען נישט געטאָרט פערשפּרייט ווערן. דער גייסטיגער האָריזאָנט פון דעם „ועד" איז נישט געווען גרויס און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראַטור איז נישט דערלאָזען געוואָרען.

די קהל'שע אָרגאַניזאַציע האָט בעקומען אַ גרויסען קלאַפּ אין יאָהר 1767. אין דעם יאָהר האָט דער סיים בעשלאָסען ענדערן דאָס סיסטעם פון שטייערן-אָבצאָהלונג און אַנשטאָט דעם, וואָס פריהער פלעגט בעשטימט ווערן יעהרליך איין אַלגעמיינע סומע אויף דער גאַנצער יודישער בעפעלקערונג, איז יעצט איינגעפיהרט געוואָרען, אַז יעדער נפש דאַרף איינצאָהלען בעזונדער אַ יעהרליכען שטייער. כדי די שטייערן זאָלען אויפגעמאָהנט ווערן ריכטיג, האָט מען בעשטימט אַ אַלגעמיינע רעוויזיע פון דער יודישער בעפעלקערונג אין דער גאַנצער מלוכה. אויף אַזאַ אופן זענען בטל געוואָרען די אַלטע פונקציעס פון די געמיינדעס אַלס הויפּט-אָרגאַן פון איינמאָהנען און אַריינטראָגען אין דער מלוכה-קאַסע די אַלגעמיינע סומע יודישע שטייערן, און די קהל-פאָרשטעהער זענען געוואָרען איינפאַכע פערמיטלער, וואָס זענען געווען מחויב אין יעדער שטאָדט אויפצומאָהנען פון יעדען יוד דעם שטייער און דערנאָך איינצאָהלען אין דער קאַזנאַ. פון דעם מאָמענט אָן האָט דער קהל פערלוירען פאַר דער רעגירונג יענע בעדייטונג, וועלכע ער האָט געהאַט פריהער, ווען ער האָט געשפּילט די ראָליע פון אַ צענטראַל-פערטרעטונג. די יודישע אויטאָנאָמישע אָרגאַניזאַציע איז פאַר דער רעגירונג שוין מעהר נישט נוצליך געווען און דעריבער האָט זי אויסגעזעהן ביי איהר אינגאַנצען איבעריג. אין דעם סיים פון 1674 איז שוין אָנגענומען געוואָרען אַ בעשלוס, אַז די אַלע יודישע סיימען און „סיימיקעס", די אַלע ועדים און וייערע צוזאַמענפאָהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאָסען געוואָרען, אַז פון יעצט אָן ווערט פערבאָטען צונויפצורופען צוזאַמענפאָהרען פון די קהל-פאָרשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען אינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געוועזען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעכטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ'אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט אינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע, יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.